

ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРИЯ

Уроци от миналото, възможности за бъдещето
Май 2015 Документ на Световната банка

THE WORLD BANK
IBRD • IDA | WORLD BANK GROUP

ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРИЯ

**Уроци от миналото, възможности
за бъдещето**

Юни 2015 г.

Документ на Световната банка

СЪДЪРЖАНИЕ

Съкращения и акроними	vii
Предговор от Владислав Горанов, министър на финансите на Република България	ix
Благодарности.	xi
Резюме.	xiii
ГЛАВА 1. Увод	1
ГЛАВА 2. Контекст.	3
2.1 Нарастване на производителността и демографски промени	5
2.2 Нарастване на производителността, заетост и миграция	9
2.3 Ролята на институциите	12
ГЛАВА 3. Ръст на производителността и структурна промяна	15
3.1 Стремителен растеж, рязък спад и известно повишаване на производителността.	15
3.2 Ръст на производителността в България.	18
3.3 Производителност по отрасли, заетост и структурни промени	20
3.4 Фактори, ограничаващи структурните промени.	26
ГЛАВА 4. Износ.	33
4.1 Тенденции по отношение на износа	35
4.2 Продуктовото пространство на България.	39
4.3 Добавената стойност на износа на България	42
4.4 Ролята на СВСС в повишаването на стойността на вътрешната добавена стойност	45
4.5 Повишаване на ефективността на износа на България	48
ГЛАВА 5. Услуги	57
5.1 Износ на услуги.	59
5.2 Принос на сектора на услугите в добавената стойност на други сектори и връзката му с тях	64
5.3 Търговията с услуги: бариери и катализатори	66
5.4 Подобряване на ефективността на услугите	70

ГЛАВА 6. Предприятия	75
6.1 Видове предприятия и нарастване на производителността	76
6.2 Динамика на растежа на производителността на фирмено равнище и структурна промяна	79
6.3 Неправилно разпределение на ресурсите	80
6.4 Възможни ограничения пред растежа на производителността на фирмено равнище	82
ГЛАВА 7. Съдебна система	93
7.1 Оценка на ефективността на съдебната система в България	95
7.2 Качество на правосъдните услуги	99
7.3 Достъп до правосъдни услуги	103
7.4 Заключение: Укрепване на правосъдната система в България	103
ГЛАВА 8. Нарастване на производителността и споделен просперитет	107
8.1 Базов и алтернативни сценарии	109
8.2 Заключение	116
Библиография	121

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

Фигура 2.1: Ръст на производителността на труда и сближаване през периода 2000–2013 г.	4
Фигура 2.2: Производителност на труда и сближаване	5
Фигура 2.3: Дял на иновативните фирми през 2010 г.	7
Фигура 2.4: Разлика между реална работна заплата и производителност, цена на капитала и ръст на заетостта	11
Фигура 2.5: Институциите в България през 2013 г.	13
Фигура 3.1: Растеж и сближаване	16
Фигура 3.2: Характеристики на бързия растеж в България	17
Фигура 3.3: Отчитане на растежа с корекция за оползотворяването на капитала	20
Фигура 3.4: Развитие на структурата на заетостта и добавената стойност в България	21
Фигура 3.5: Структурни промени в България	22
Фигура 3.6: Двигатели на растежа на производителността по отрасли (2001–2008 г.)	23
Фигура 3.7: Нетни притоци на ПЧИ и възвръщаемост на ПЧИ	24
Фигура 3.8: Регионални различия в ръста на производителността за периода 2001–2011 г.	25
Фигура 3.9: Регулации на пазара на труда	27
Фигура 3.10: Резултати по програмата PISA за 2012 г.	28
Фигура 3.11: Ръст на производителността, заплати и незаети работни места в сферата на услугите	30
Фигура 4.1: Износ, данни за 2013 г.	34
Фигура 4.2: Концентрация на износа на стоки	35
Фигура 4.3: Интензивен и екстензивен растеж по отношение на продуктите и пазарите	36

Фигура 4.4:	Доходен потенциал на износната кошница и БВП на глава от населението	37
Фигура 4.5:	Технологично съдържание, комплексност на продуктите и сравнително предимство	38
Фигура 4.6:	Продуктовото пространство на България	40
Фигура 4.7:	PRODY, EXPY, Плътност и дял на износа на България, 2012 г.	41
Фигура 4.8:	Мрежово представяне на различни двигатели (7188).	42
Фигура 4.9:	Динамика на брутната стойност на износа на България и на ВДССИ	45
Фигура 4.10:	Годишен ръст на ВДССИ на България по отрасли (2004–2011 г.).	46
Фигура 4.11:	Интегриране в СВСС	47
Фигура 4.12:	Дължина на вътрешните СВСС	48
Фигура 4.13:	Глобален индекс за конкурентоспособност за България и подкомпоненти	50
Фигура 4.13:	Логистична търговска инфраструктура на България (1–7, от най-ниска към най-висока ефективност)	51
Фигура 5.1:	Добавена стойност и заетост в сектора на услугите	58
Фигура 5.2:	Износ на съвременни и традиционни услуги като дял от БВП на глава от населението (2011–2013 г.)	59
Фигура 5.3:	Степен на сложност и диверсификация на българския износ на услуги	60
Фигура 5.4:	Износ на услуги по местоназначение, 2002 г. и 2010 г.	62
Фигура 5.5:	Дял на износа на услуги от общия обем на износа по видове услуги за 2011 г.	65
Фигура 5.6:	Индекси за конкуренция и ОФП в България, 2011 г.	66
Фигура 5.7:	Стойности на индекса STRI и добавена стойност от сектора на услугите като % от БВП за 2012 г.	67
Фигура 5.8:	Рестриктивност на търговията с услуги в България и сравнителните групи страни от ЕС	68
Фигура 5.9:	Комплексност на услугите и върховенство на закона през 2010 г.	69
Фигура 5.10:	Търговия със съвременни услуги, човешки капитал и използване на интернет през 2012 г.	70
Фигура 6.1:	Обща факторна производителност	76
Фигура 6.2:	Индекс за производителност на труда на някои страни (2004 г. = 100)	77
Фигура 6.3:	Разпределение на предприятията по големина и тенденции	78
Фигура 6.4:	Ръст на производителността и заетостта по видове фирми	78
Фигура 6.5:	Декомпозиция на растежа на ОФП	79
Фигура 6.6:	Декомпозиция на ратежа на ОФП.	80
Фигура 6.7:	Измерване на неправилното разпределение на ресурсите	81
Фигура 6.8:	Действително спрямо ефективно ниво на ОФП	82
Фигура 6.9:	Среда за осъществяване на стопанска дейност в България	83
Фигура 6.10:	Достъп до финансиране	84
Фигура 6.11:	Показатели за отрасъла на производство на основни метали.	84
Фигура 7.1:	Защита на собствеността	94
Фигура 7.2:	Брой съдии на 100 000 души през 2012 г.	94
Фигура 7.3:	Средна продължителност на съдебните производства по дела за несъстоятелност	96
Фигура 7.4:	Месечна натовареност по видове съдилища, 2013 г.	98
Фигура 7.5:	Проучвания в правосъдната система през 2012 г.	100

Фигура 7.6:	Ефективност на правосъдната система в България	102
Фигура 8.1:	Индекс на бедността на глава от населението	108
Фигура 8.2:	Реален растеж на заплатите и безработицата според образователния ценз	110
Фигура 8.3:	Комбинирани сценарии: Отклонение на БВП от базовата линия и допълнителни фактори	114
Фигура 8.4:	Промяна в споделения просперитет в периода 2012–2050 г. и дял в добавената стойност на нискоквалифицираните работници	115
Фигура 8.5:	Реален БВП на глава от населението в ППС в евро за 28-те държави членки на ЕС и за България при всеки един от сценариите (по цени от 2012 г.)	117
Фигура 8.6:	Структура на модела	118

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

Таблица 3.1:	Сравнителни оценки на годишния ръст на производителността в България	18
Таблица 5.1:	Износ на услуги по категории като дял от общия износ	60
Таблица 5.2:	Резултати от регресията с Гравитационен модел за търговията с услуги, 2011 г.	63
Таблица 6.1а:	Показатели на ЕБВР по подотрасли на услугите	90
Таблица 6.1б:	Производителност и собственост на чуждестранни лица, дружества-износители и конкуренция	90
Таблица 6.2:	Показатели на ЕБВР по подотрасли на услугите	91
Таблица 6.3:	Производителност и собственост на чуждестранни лица, дружества-износители и конкуренция.	91
Таблица 8.1:	Базови прогнози	109
Таблица 8.2:	Реални макропоказатели от симулацията (% годишен растеж от първата до последната отчетна година)	113
Таблица 8.3:	Общо реално потребление на глава от населението по домакинства — годишен растеж от първата до последната отчетна година (в %)	116

СПИСЪК НА ПРИЛОЖЕНИЯТА

Приложение 3.1:	Нетен основен капитал и ръст на ОФП.	31
Приложение 4.1:	Структура на българския износ	54
Приложение 5.1:	База данни за индекса на Световната банка за ограничение на търговията с услуги (STRI)	73
Приложение 5.2:	Основни ограничения пред политиките в България по Режим 1 и Режим 3 през 2009 г.	74
Приложение 6.1:	Реформи в сектора на услугите и производителност на икономиката като цяло	87
Приложение 8.1:	Ключово допускане в базовия сценарий	118

СЪКРАЩЕНИЯ И АКРОНИМИ

БВП	Брутен вътрешен продукт	НСИ	Национален статистически институт
БДС	Брутна добавена стойност	НФП	Нефинансови предприятия
ВСС	Висш съдебен съвет	ОИСР	Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ВДССИ	Вътрешна добавена стойност на стоки за износ	ОФП	Обща факторна производителност
ГВС	Глобални вериги на стойност	ПАСТ	Проект за анализ на световната търговия
ДП	Държавно предприятие	ППС	Паритет на покупателната способност
ДТ	Допълняемост на търговията	ПЧИ	Преки чуждестранни инвестиции
ДТУ	Други търговски услуги	РСП	Разкрити сравнителни предимства
ЕБВР	Европейска банка за възстановяване и развитие	СВСС	Световна верига за създаване на стойност
ЕС	Европейски съюз	СГС	Софийски градски съд
ЕС-15	ЕС на 15-те държави членки: ЕС-12 плюс Австрия, Финландия и Швеция	СПС	Стандарт на покупателната способност
ЕС-28	Всички държави членки на ЕС	СТО	Световна търговска организация
ЕЦА	Регион Европа и Централна Азия	ВЕЕРS	Проучване на бизнес средата и икономическите показатели на предприятията
ИА	Икономическа активност	СЕРЕJ	Европейска комисия за ефективност на правосъдието
ИКТ	Информационни и комуникационни технологии	DVAX	Вътрешна добавена стойност на износа
лв.	Български лев	LPI	Индекс за логистична търговска инфраструктура
МОТ	Международна организация на труда	MAMS	Макети за симулации по ЦХР
МСП	Малки и средни предприятия		
МзСП	Механизъм за сътрудничество и проверка		
МФ	Министерство на финансите		
НЕК	Национална електрическа компания		
НИРД	Научноизследователска и развойна дейност		

PISA	Програма за международно оценяване на учениците	STRI	Индекс за ограниченията в търговията с услуги
PIRLS	Международно изследване за напредъка в грамотността	UNCTAD	Конференцията на Обединените нации за търговия и развитие
RCA	Индекс за проявено сравнително предимство	USPTO	Служба на ООН за патентите и търговските марки

ВАЛУТА И ЕКВИВАЛЕНТНИ ЕДИНИЦИ

Валутен обменен курс към 5 юни 2015 г.

Валутна единица	Български лев
US\$ 1.00	BGN 1.76

Финансова година
1 януари–31 декември

Вицепрезидент:	Лаура Тък
Директор за страната:	Мамта Мурти
Директор на Глобалната практика:	Сагу Каконен
Практически ръководител:	Мирия Пигато/ Ивайло Изворски
Ръководители на екипа по задачата:	Дорте Домланд Степа Илиева

ПРЕДГОВОР ОТ ВЛАДИСЛАВ ГОРАНОВ, МИНИСТЪР НА ФИНАНСИТЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Новото хилядолетие донесе на България значителен напредък. Основополагащите макроикономически и решителните структурни реформи в края на миналото столетие проправиха пътя към присъединяването към ЕС и отключиха солидния икономически потенциал на България. През онзи период икономиката растеше забележително, с безпрецедентен за нашата история темп, бяха разкрити множество нови работни места, а доходите на българите започнаха да се приближават към средните доходи в ЕС. Ръстът на реалния БВП от 2000 г. нататък бе един от най-силните в ЕС.

За съжаление, глобалната финансова криза от 2008 г. и последвалата икономическа рецесия в Европа спряха успешния икономически възход на България. Икономическият растеж се забави, безработицата се повиши, а подобренията в жизнения стандарт на много от българите останаха в застой. Много наши млади сънародници продължиха да напускат страната в търсене на по-добри възможности другаде. Ускоряването на растежа ставаше все по-трудно с течение на времето и вече изисква интензивни и последователни усилия от много държавни институции.

Министерството на финансите се обърна към Световната банка да изготви задълбочен анализ на възможностите на България да надгражда върху предходните си успехи с цел ускоряване на растежа и подобряване живота на българите. В отговор на това Банката подготви доклада „Производителността в България“. Ключът към ускоряването на българската икономика и поемането ѝ по пътя на високия растеж, който да генерира така необходимите по-високи доходи и нови работни места, както е обяснено в доклада, е по-високата производителност. Повишаването на производителността е от ключово значение за дългосрочния растеж на нашата страна и за ускоряване на процеса на сближаване с ЕС. По-високата производителност също така би могла да помогне на България да преодолее икономическите последици от съществувашите демографските промени; тя би могла да доведе до възможности за заетост, както и до по-добра конкурентоспособност.

Докладът посочва няколко области на политиките, в които трябва да бъдат насочени усилията, за да могат да бъдат преодоляни ограниченията пред повишаването на производителността. Тези области

включват повишаване на квалификацията и уменията на всички българи, отключване на потенциала на българските предприемачи за иновации, намаляване на регулаторната несигурност и бремене, създаване на еднакви условия за всичките фирми и участници на пазара и реформиране на съдебната система, за да се превърне в ефективна сила за гарантиране неприкосновеността на правата на собственост и прилагането на договорите.

Докладът акцентира и върху няколко успешни български примера, като очевидното послание е, че ако съумеем да насърчим среда за по-бърз и по-интелигентен растеж, и по този начин направим възможна появата на повече успешни фирми, то възможността за достигане на стандарта на живот в ЕС в рамките на това поколение е в нашите собствени ръце.

БЛАГОДАРНОСТИ

Този доклад е в отговор на искане от страна на българския финансов министър. Той е изготвен под общото ръководство и насоки на Сату Каконен (директор, GMFDR), Мирия Пигато (ръководител „Глобална практика“, GMFDR) и Ивайло Изворски (ръководител „Глобална практика“, GMFDR). Екипът получи полезна подкрепа и ръководство от Мамта Мурти (регионален директор, ECCU5), Маркус Репник (бивш постоянен представител на Световната банка за България, ECCBG) и Антъни Томпсън (постоянен представител на Световната банка за страната, ECCBG). Екипът би искал да благодари на служителите на Министерството на финансите (МФ) и по-специално на Маринела Петрова (директор на дирекция „Икономически и финансови политики“), както и от Министерството на икономиката и Националния статистически институт за отличното сътрудничество и безценната обратна връзка по време на подготовката на този доклад.

Екипът по изготвянето на доклад бе ръководен от Дорте Домланд (водец икономист, GMFDR) и Стела Илиева (старши икономист, GMFDR). Докладът се основава на няколко помощни материала, изготвени специално за целите на този доклад. Глава 1 се позовава на доклад на Аристомене Варудакис и Хосе Луис Диас Санчес за заетостта и растежа на производителността в Европейския съюз

(ЕС). Глава 2 стъпва върху доклад на Никола Кожухаров за структурната трансформация в България и анализ на структурната трансформация в ЕС от Марк Тение (Независим университет на Барселона) и Галина Винселенте, както и анализ за пределната производителност на труда в избрани европейски страни, изготвен от Мориц Майер. Глава 3 обобщава доклад за продуктовото пространство на България от Израел Осорио-Родарте и проучване на интеграцията на България в глобалните вериги на стойност от Дария Талиони и Дебора Уинклър. Глава 4 за сектора на услугите в България е изготвена от Себастиан Саес и Ерик ван дер Марел (Европейски център за международна икономика) с принос от Петер Валкенхорст (Американски университет в Париж). Глава 5 стъпва върху анализ на Роберто Фатал Яеф и Косуке Канемацу относно динамиката на ниво предприятие в България с принос от Мариана Йооти де Павия Диас и Донато де Роса и анализ на икономическото въздействие на регулирането на продуктовия пазар върху ръста на производителността на фирмено ниво от Ерик Ван дер Марел. Глава 6 за съдебната реформа е изготвена от Клаус Декер. Глава 7 за растежа на производителността и споделяния просперитет се базира на доклад на Юко Кинунен (Организация за статистика и изследователска дейност) и Ханс Лофгрен.

Екипът получи полезни коментари от рецензентите Елена Янчовичина, Марк Тобиас Шифбауер и Мариана Йооти де Павия Диас и от Кристиан Бодевиц, Дейвид Гулд, Улрих Хорнинг, Ханс Кордик, Хана Нилсен, Ирина Рамнисуану и Педро Родригес. Рейчъл Ли Цзян предостави отлична

изследователска помощ. Екипът изразява своята благодарност и към Мисмейк Галатис, Нанси Дейвис-Коул, Закия Накайен-Науруз и Адела Делчева-Начкова за оказаната от тях отлична административна и логистична подкрепа.

РЕЗЮМЕ

От началото на 21-ви век се наблюдава засилен растеж на реалния БВП на България, подкрепян от стабилни макроикономически и структурни реформи и тясно свързан с процесите на интеграция и сближаване в ЕС. Но със забавянето на растежа от началото на световната икономическа криза насам се забави и темпът на структурните реформи, а оттам и ръстът на производителността, който е основен двигател на просперитета. Връщането към по-силен и устойчив растеж на производителността изисква подновяване на напредъка по отношение на ролята и влиянието на правителството, най-вече в области като образование, иновации, регулаторна сигурност, конкуренция и съдебна власт.

Модели на нарастване на производителността

Ръстът на реалния БВП на България от 2000 г. насам е сред най-силните в Европейския съюз. Между 2000 и 2013 г. България отбелязва средногодишен реален растеж от 6,1% на глава от населението в паритет на покупателната способност (ППС) — темп, надминат само от балтийските държави и Румъния, но и значително над средното за Европа ниво от 2,4% и средното за региона¹ ниво от 5,3% за . Както

при повечето други страни от ЕС, ясно се открояват два периода: преди и след световната икономическа и финансова криза. През периода 2000–2008 г. е отбелязан годишен ръст средно от 9,1% в ППС благодарение на рязкото нарастване на чуждестранния капитал в размер до 43% от БВП на година и съответното увеличение на инвестициите в основен капитал. Макар и подкрепено от благоприятната глобална среда на изобилстващ капитал, развитието на събитията в България е резултат от решителните макроикономически реформи, от започналите през 2000 г. преговори за присъединяване към ЕС, осигурили условия за макроикономическа стабилност, от ниските данъчни ставки и наличието на относително висококвалифицирана работна сила. Значителен дял от входящите капитали са насочени към трудоемки отрасли, като строителство, текстилна промишленост, търговия, транспорт и туризъм, насърчаващи растежа на заетостта. Между 2000 и 2008 г. са открити 566 000 допълнителни работни места (в страна с население от 7,6 млн. през 2008 г.) според данните от националните сметки. Ръстът на заетостта достига 17,8% — два пъти над средната стойност за останалите нови дър-

¹ Страните от региона включват Хърватия, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Полша, Румъния, Словакия и Румъния.

жави членки на ЕС, което води до намаляване на бедността² над два пъти.

Въпреки това ръстът на производителността изостава от този на други съставими страни от региона и постигнатите до 2008 г. подобрения в стандарта на живот се оказват неустойчиви. Ръстът на производителността проявява тенденция да е най-важният двигател на растежа в дългосрочен план. Макар че са възможни временни разминавания между нарастването на производителността и подобряването на благосъстоянието, в крайна сметка производителността има решаващо влияние; в краткосрочен план производителността може да не е всичко, но в дългосрочен план е точно това. Широко използвани измерители на производителността са производителността на труда, която представлява произведената продукция на работник или на брой отработени часове, и общата факторна производителност (ОФП). Докато производителността на труда може да нараства с подобряване на образованието на заетите или на достъпа до по-добра техника, ОФП измерва ръста на производителността независимо от промените в производствените ресурси. Между 2000 и 2008 г. нарастването на производителността на труда и ОФП в България остава значително под средното за региона. Нарастването на производителността на труда се дължи до голяма степен на увеличаването на капитала, т. е. увеличаването на капиталоемкостта на единица труд, стимулирано от инвестиционния бум. Въпреки това неговият принос за растежа на производителността е по-нисък в сравнение с други страни от ЕС, тъй като значителна част от капитала е насочена към трудоемки отрасли, като текстилна промишленост и строителство. Отраслите с предимно квалифицирани работници, като финанси и информационни и комуникационни услуги, отбелязват бързонарастване на производителността, но остават малки от гледна точка на общия БВП и осигуряват заетост само на малък дял от заетите. В същото време големите

външни капиталови притоци довеждат до бързо натрупване на външен дълг, който през 2009 г. достигна 112% от БВП. Растежът, подкрепян от външни капиталови притоци, достигна своите пределни граници към 2007–2008 г.

Въпреки че след 2009 г. ръстът на производителността добива все по-голямо значение за общия растеж, той продължава да е потиснат. Световната финансова криза от 2009 г. и последвалата криза в Еврозоната слагат край на инвестиционния бум в България, подхранван от притока на капитали и банковото кредитиране. По данни на Евростат, реалният ръст на БВП се забавя до средна стойност от 1,2% между 2008 г. и 2013 г., което е под средното равнище от 1,6% за новите държави членки на ЕС. Нарастването на заетостта в периода преди кризата търпи частичен обрат, след като около 400 000 работни места са закрити между 2008 и 2013 г. Съкращенията на работна ръка дават тласък на растежа на производителността на труда средно до 3,3% годишно в периода между 2009 г. и 2013 г., което надхвърля средната стойност от 2,6% за региона. Ръстът на производителността продължава до голяма степен да бъде движен от увеличаване на капиталоемкостта на продукцията. Макар че след десетилетия на недостиг нуждите от инвестиции в България се очаква да останат високи, производителността на труда може допълнително да нарасне, ако бъдат адресирани ограниченията пред растежа на ОФП и на заетостта в сравнително по-високо производителните фирми и отрасли.

България се отличава с ниски темпове на растеж на ОФП, особено в преработващата промишленост. Ръстът на ОФП в България за периода между 2009 и 2013 г. е средно 1%, което е значително под средната за региона стойност от 1,3%. Данните на фирмено ниво сочат, че растежът на ОФП в услугите

²Бедността, измерена като процент от населението, живеещо с по-малко от 5 щ.д. на ден по СПС, намаля от 37% през 2001 г. на 13% през 2008 г.

и строителството се е ускорил от 2009 г. насам, след като нови, по-производителни фирми са навлезли, а предприятия с по-ниска от средната производителност са излезли от тези отрасли. Тази динамика до голяма степен отсъства в преработващата промишленост на България и растежът на ОФП в този отрасъл е в застой. В действителност, темповете на навлизане на нови фирми в преработващата промишленост на България са доста ниски спрямо регионалните стандарти. Наред с това, нарастването на производителността в средно и високо-технологичните отрасли в България, които включват машиностроене и химическа промишленост, е в застой от 2009 г. насам, докато в същото време сходни на България страни са отбелязали значителен напредък по отношение на производителността в тези отрасли.

България страда от значителна и все по-нарастваща степен на неправилно разпределение на ресурсите на фирмено и отраслово ниво. Неправилно разпределение на ресурсите е налице когато в рамките на даден отрасъл високо производителните фирми остават малки по размер, а сравнително слабо производителните фирми наемат голяма част от работната сила. Ако разпределението на работниците в предприятията в даден отрасъл на България стане подобно на това в Германия, ОФП ще нарасне значително: през 2012 г. ОФП е била само около 55% от нивото на ефективност на преработващите фирми и само 30% от това ниво за фирмите в услугите. Такава степен на неправилно разпределение е необичайно висока, което показва, че преработващата промишленост и услугите в България работят значително под потенциала си. Увеличение на производителността на труда за цялата икономика е възможно, ако отраслите с по-висока производителност наемат по-голям дял от работната сила. Тази промяна по посока на по-производителните сектори е слаба в България, тъй като повишаването на заетостта от 2000 г. насам се наблюдава главно в отраслите на промишлеността и услугите, в които има относително ниска производителност.

В много страни експортните отрасли служат като двигател на технологичните промени, докато в България усложняването на експортната кошница е в застой от средата на 90-те години на миналия век. Въпреки че България е износител на средно и високо технологично производство вече в продължение на десетилетия, нейните предприятия не са успели да разширят своя износ, а ръстът на производителността на износителите е останал ограничен. Наред с това България е отбелязала по-слаб успех в сравнение със страните от региона по отношение на навлизането в глобалните вериги на стойност. С изключение на информационните и комуникационните услуги България е постигнала незначителен напредък в повишаването на износа на съвременни услуги. Макар секторът на услугите в България да се е разраснал значително от 2000 г. насам по отношение на добавената стойност и заетостта, той си остава сравнително малък по европейските стандарти и е доминиран от традиционни услуги като туризъм и транспорт.

Мотивация за по-висок растеж на производителността

Повишаването на ръста на производителността е от съществено значение за ускоряване ръста на производството в дългосрочен план и достигане нивото на доходите в ЕС. Макроикономическата стабилност е необходимо, но недостатъчно условие за дългосрочен растеж: всъщност липсата на дългосрочен растеж в крайна сметка ще бъде предизвикателство за макроикономическа стабилност. Значителните капиталови потоци от миналото е малко вероятно да се върнат без нови реформи, които бързо да разширят производствения капацитет на икономиката. Следователно нарастването на производителността ще бъде от ключово значение за дългосрочния растеж и ускоряването на процеса на сближаване в ЕС. Съгласно изходните демографски прогнози и тенденциите в заетостта годиш-

ният ръст на производителността на труда в България ще трябва да се увеличи до 4% на година, за да може до 2040 г. България да достигне средния доход на глава от населението в ЕС. Годишен прираст на производителността от 5%, темп постигнат от Румъния и Литва в периода между 2000 и 2013 г., ще позволи на България да се доближи до средното равнище на доходите в ЕС почти десетилетие по-рано.

Високият ръст на производителността може да помогне на България да се смекчат икономическите последици от демографските промени. България върви към най-резкия спад на населението в трудоспособна възраст, наблюдаван досега. Това означава, че по-малко работещи българи ще трябва да издържат повече деца и пенсионери. До 2050 г. един от всеки трима българи се очаква да бъде по-възрастен от 65 г. и само един на всеки двама българи ще бъде в трудоспособна възраст. При липса на навременни, значителни и постоянни реформи, резкият спад в предлагането на труд е вероятно да се превърне в тежко бреме за икономиката. Дори и при най-оптимистичните сценарии, които предвиждат голямо увеличение на икономическата активност сред българите в напреднала възраст, този спад не може да бъде прекъснат. Свиването на работната сила означава, че България ще трябва да разчита на производителността, за да поддържа съвкупния ръст на производството.

Вероятно е по-високият ръст на производителността да доведе до по-добри възможности за заетост и до подобряване на конкурентоспособността на България. С увеличаване на производителността заплатите като цяло нарастват. Когато ръстът на производителността надвишава ръста на заплатите, е вероятно да се увеличи заетостта. През последните години ръстът на производителността и увеличаването на заетостта в България са отбелязали до голяма степен движение в една и съща посока както за икономиката като цяло, така и в рамките на групи предприятия. Единствено традиционните фирми, които са ра-

ботили и преди 1989 г., са отбелязали спад в заетостта и ръст на ОФП над средното ниво в периода преди кризата, което предполага, че са били подложени на значително реструктуриране, за да се приспособят към новата икономическа среда. Повишаването на ръста на производителността ще бъде важно за България и от гледна точка на запазване на нейната конкурентоспособност. България сега е една от най-отворените икономики в Европа със съотношение на износа към БВП от 68% през 2014 г. Ако България не продължи да подобрява конкурентоспособността си, много допълнителни работни места могат да бъдат загубени.

Вероятно е в крайна сметка ръстът на производителността да намали нетната миграция. Решението на хората да емигрират или да се върнат в страната си, се определя от редица фактори — включително от разликите между страните в заплащането и перспективите за намиране на работа. Ако разликата в заплащането между България и страните, приемащи българските емигранти, намалява, по-малко българи ще напускат страната. Политиките за повишаване на производителността, които водят до разширяване на възможностите и в крайна сметка до по-високи заплати, могат дори да насърчат българските емигранти да се завърнат в страната, което би смекчило негативните последици от намаляването и застаряването на населението. Завръщането на емигрантите би могло също така да повиши уменията на българската работна сила, тъй като емигрантите често успяват да натрупат умения за повишаване на производителността по време на престоя си в чужбина.

Нарастването на производителността ще бъде от ключово значение за подобряване на благосъстоянието. Съчетаването на реформи за повишаване на производителността и подобряването на уменията на завършващите средно образование е вероятно да доведе до най-високи резултати в постигането на споделен просперитет. Досега напредъкът на България в постигането на споделен просперитет е ограничен. Спо-

ред оценки на Световната банка на база данните на Евростат EU-SILC доходите на най-бедните 40% от българското население са нараствали с 1,4% годишно между 2007 г. и 2011 г., което е значително под средното за региона. Реформи в посока на по-висока ОФП и по-големи притоци от ПЧИ могат да имат значително въздействие върху намаляването на бедността и подобряването на благосъстоянието на най-бедните 40 % от населението. В дългосрочен план подобряването на уменията ще бъде от ключово значение за повишаване на споделения просперитет, тъй като ще даде възможност на все повече българи да се възползват от растежа. При повечето сценарии за реформи домакинствата със средно образование отбелязват най-голямо нарастване на доходите.

Варианти за насърчаване на растежа на производителността

Подобряването на образователната система в България може да допринесе за стимулиране на иновациите, повишаване на притоците от ПЧИ и подкрепа на компаниите да преминат към отрасли с по-висока добавена стойност. По данни на PISA голяма част от младите българи напускат образователната система с незадоволителни умения по функционална грамотност и математика, които са от съществено значение за продуктивната заетост. Разликите в образователния статус на населението от българския етнос и малцинствата, особено ромите, за които се очаква да заемат все по-голям дял от участниците на пазара на труда, са големи. България се нуждае от основна реформа на предуниверситетското образование, включително на политиките по отношение на учебната програма и учителите, за да се гарантира, че учениците ще могат да придобиват умения, от които работодателите се нуждаят. Реформите във висшето образование ще бъдат важни, за да може България да остане привлекателно място за чуждестранните инвеститори и да засили

иновациите. Делът на завършилите висше образование от населението е нараснал, финансовите и социалните ползи от висшето образование остават високи, безработицата сред завършилите висше образование е ниска. И все пак, висшето образование в България продължава да е изправено пред предизвикателства по отношение на качеството, ефективността и отчетността. Макар образователните реформи да са необходими за насърчаване на растежа на производителността, те едва ли ще бъдат достатъчни. Ако българската икономика не е в състояние да предложи атрактивни работни места, много от квалифицираните българи е вероятно да емигрират.

Стимулирането на иновациите ще бъде важно, тъй като България значително остава в това отношение от останалите страни от ЕС. Броят на патентите в България е малък според стандартите на ЕС. По данни на Евростат през 2010 г. страната е била с най-нисък дял на иновативни фирми в ЕС както по отношение на продуктите иновации, така и на иновативните процеси. Разходите на бизнеса в България за научно-изследователска и развойна дейност (НИРД) са възлизали на 0,3% през 2011 г. при 1,23% за ЕС. Публичните разходи за НИРД са 0,29% през 2013 г. при средно 0,76% за ЕС. Ниското ниво на разходи за НИРД, по-специално от страна на бизнеса, наред със слабите връзки между научно-изследователската общност и фирмите представлява предизвикателство пред усилията на правителството за подобряване на иновациите. В този контекст ще бъде важно създаването на стимули за местните университети и научноизследователските институти за съвместна работа с местни и чуждестранни фирми — например чрез стажове, устройване на работа, съвместно обучение и разработване на учебни програми.

Наличието на регулаторна сигурност и силна правова държава е от ключово значение за насърчаване на иновациите и подкрепа на растежа на производителността. Иновациите показват тенденция да бъдат

скъпи. Стремещите се към печалба фирми ще инвестират в областта на иновациите само ако възвръщаемостта е достатъчно висока и ако са в състояние самите те да се възползват от възвръщаемостта на тези инвестиции. Следователно правителството може да играе важна роля в създаването на среда, която подкрепя иновациите. Институционалната, правната и икономическата среда в една страна са от ключово значение за определяне на рентабилността на технологичните промени. България показва ниски постижения по повечето показатели за управление и напредъкът в това отношение през последните 15 години е ограничен. Страната се нарежда на особено ниско място по показателите за отчетност на правителството, корупция и върховенство на закона. Докладът разкрива, че въпросите, свързани с управлението, са, изглежда, основна пречка пред постигането на по-бърз растеж на производителността. Например услугите, които изискват сложни договорни отношения, като например финансовите и счетоводните услуги, са по-слабо развити отколкото в други страни от ЕС и в страни със сходно ниво на върховенство на закона.

Отсъствието на конкуренция в някои отрасли е силна пречка пред растежа на производителността в България. По данни на ОИСР за регулирането на продуктовия пазар българските фирми са по-силно изложени на политики, които потискат конкуренцията, в сравнение с фирмите в други нови държави членки на ЕС. Анализът, представен в настоящия доклад, показва, че неправилното разпределение на ресурсите в рамките на предприятията е по-високо в отрасли с висок дял на традиционни предприятия и по-слаба конкуренция. Той също така предоставя емпирични доказателства, че нарастващата конкуренция в даден подотрасъл в услугите значително подобрява растежа на ОФП сред фирмите, които използват тази услуга като входящ ресурс. Всъщност конкуренцията, изглежда, е най-стабилният фактор, който влияе на ръста на ОФП. Засилването на конкуренци-

ята при услугите и по-специално в областта на енергетиката и телекомуникациите, дерегулирането на застрахователния пазар, премахването на ограниченията пред конкуренцията в телекомуникациите и професионалните услуги и подобряването на върховенството на закона са политики, които могат да подобрят производителността на българските преработвателни предприятия и фирми за услуги.

Реформирането на съдебната система в България е условие *sine qua non* за стимулиране дейността на частния сектор и изграждане на ефективно, справедливо и прозрачно управление. Наличието на добре функционираща съдебна система е основен елемент от здравословната, подкрепяща и конкурентна бизнес среда. България се представя слабо по ключови показатели за работата на съдебната система и българските фирми имат ниска степен на доверие в ефективността и интегритета на съдилища в страната. Важна първа стъпка за подобряване на ефективността на съдебната система и промяна на нагласите спрямо нея е чрез създаване на система за прецизно измерване и управление на работата на съдебните институции, включително и чрез проучвания на мнението на потребителите. По-доброто разпределение на натовареността между съдиите и въвеждането на система за справедлива оценка на тяхното представяне биха могли да спомогнат за намаляване на тежестта върху някои съдилища. Гарантирането, че разпределението на делата действително ще се извършва на случаен принцип, би изградило доверие в системата, а целевото обучение би укрепило ефективността на съдебната система. През януари 2015 г. българският парламент прие ревизирана стратегия за съдебната система, което представлява важна стъпка в правилната посока. Един силен и траен политически ангажимент за борба с вътрешната корупция ще бъде от ключово значение за възвръщане на доверието на бизнеса и обществеността в почтеността и непристрастността на съдебната власт.

ВАРИАНТИ НА ПОЛИТИКИ^a

	Предизвикателства	Варианти на политики
Ръст на производителността и структурна промяна	Подпомагане на структурната трансформация	Осигуряване на по-добър достъп до програми за ранно детско развитие и образование, особено за деца от неравностойни групи, включително на ромите; Разработване на учебна програма, която стимулира когнитивните и социално-икономическите умения; Пренасочване на политиките по отношение на учителите към повишаване на качеството и ефективността на преподаване, включително насърчаване на привличането на високо-квалифицирани учители в по-слабо развити и непривлекателни райони; Отлагане на избора на професионално, профилирано и непрофилирано общо образование до завършване на задължителната образователна степен с цел постигане на по-равнопоставено и качествено основно образование.
		Разработване на стратегии за доброволно уедряване на земята и инвестиции в хидромелиорациите с цел повиши производителността в земеделието; Подкрепа на иновациите (виж по-долу).
	Снижаване на негативното въздействие за икономиката от намаляването на населението в трудоспособна възраст	Идентифициране на основните пречки пред по-активното участие в програми за учене през целия живот; Насърчаване на спестяванията чрез пенсионна реформа и подобряване във финансовата грамотност; Укрепване на здравеопазването; Насърчаване на вътрешноотрасловия растеж на производителността.
Износ	Недостатъчна интеграция в глобалните мрежи за стойност	<i>За привличането на ПЧИ:</i> Подобряване на инфраструктурата, особено пътната; Подобрено качество на висшето образование; По-добро прилагане на договорите: <i>Повишаване на обратните връзки между износа на стоки и местната икономика и подобряване на капацитета на местните фирми за износ:</i> Създаване на тристранно партньорство между завършилите образованието си, центрове за кариерно развитие и работодатели за разработване на ефективни образователни програми; Премахване на пречките пред конкуренцията; Подпомагане достъпа до финансиране на МСП; Разработване на програма за развитие на МСП доставчици; Подпомагане на издаването на сертификати за продукти и качество за МСП.
		Увеличаване на публичните разходи за НИРД като стимул за увеличаване на разходите на частния сектор за НИРД; Подобряване на усвояването на фондове от ЕС за НИРД; Подобряване на връзките между бизнеса, академичната общност и публичните изследвания, включително чрез мобилност на изследователския състав; Засилване на връзките с чуждестранни научно-изследователски центрове; Засилване на бизнес ориентацията на науката, технологиите и иновациите, които да отговарят в по-голяма степен на нуждите на целия спектър от предприятия и фирми; Подобряване на качеството на висшето образование.

(продължава на следващата страница)

ВАРИАНТИ НА ПОЛИТИКИ^a (продължение)

	Предизвикателства	Варианти на политики
		Подобряване на инфраструктурата; Ограничаване на регулаторната несигурност; Подобряване на качеството на висшето образование; Укрепване на правовата държава; <i>За привличането на ПЧИ:</i> Насърчаване на износа/активен маркетинг на местните производители и доставчици на услуги на международните пазари,
Услуги	Липса на конкуренция	Прилагане на европейската Директива за услугите и свързаните с нея специфични директиви на ЕС за финансовите услуги, компютърните и информационните и комуникационни услуги, транспортните и професионалните услуги, здравеопазването и временните трансгранични услуги.
	Слаби способстващи фактори	Укрепване на правосъдието (виж по-долу); Премахване на регулаторната несигурност; Подобряване на висшето образование; Укрепване на инфраструктурата на информационните и комуникационни услуги.
Фирми	Висока степен на неправилно разпределение на ресурсите	Подобряване на достъпа до финансиране за младите фирми; Усъвършенстване на режима на несъстоятелност; Ревизия на нормативната уредба за улесняване на конкуренцията.
	Бавен растеж на ОФП	Подобряване на конкуренцията; Подобряване на услугите.
Съдебна система	Бавно съдопроизводство при дела за несъстоятелност	Подобряване на разпределението на делата; Промяна на разпределението на човешки и финансови ресурси в съдилищата.
	Непоследователно прилагане на закона	Издаване на тълкувателни и насочващи решения в ключови области; Подобряване на достъпа до електронна съдебна отчетност; Подобряване на обучението за съдебни експерти, адвокати и съдии.
	Възприятие за корупция	Изграждане на прости механизми за сигнали и адресиране на прояви на корупция; Въвеждане на система за дисциплинарни наказания за нарушаване на Кодекса на поведение; Подобряване на системата за разпределение на делата на случаен принцип; Въвеждане на електронни услуги/електронно правителство, за да се намали прекия контакт с клиента,
	Липса на мониторинг на изпълнението	Разработване на инструмент за рутинно събиране на данни и ключови показатели за изпълнение; Въвеждане на единна система за съдебна информация; Въвеждане на стандартна отчетност на изпълнението в съдебната система.
Споделен просперитет	Липса на подобрения в споделения просперитет	Намаляване на ранното отпадане от училище; Отлагане на избора на професионално, профилирано и непрофилирано общо образование до завършване на задължителната образователна степен; Привличане на ПЧИ; Ограничаване на корупцията; Улесняване на имиграцията.

^a Някои от тези варианти на политики са част от Програмата на правителството за стабилно развитие на Република България за периода 201–2018 г.

УВОД

Настоящият доклад има за цел да идентифицира основните ограничения пред растежа на производителността на макроикономическо и фирмено ниво. Той е изготвен в отговор на искане от Министерството на финансите на България и представлява втората част на двукомпонентно изследване. Първият доклад на тема „Намаляване на икономическото въздействие на застаряването: Варианти за България“ бе насочен към идентифициране на възможните политики за смекчаване на макро-фискалния ефект от демографските промени в България. Глава 2 предоставя подробна оценка за връзката между производителността и демографските промени. Тъй като първият доклад включва оценка на възможните варианти на политики в България за по-нататъшно укрепване на пазара на труда, образованието, здравеопазването и пенсионните политики, настоящото изследване не разглежда в детайли реформите за повишаване на производителността в тези области. Много от възможните политики, разгледани в първия доклад, остават в сила и са валидни не само в контекста на демографските промени, но са също толкова важни за насърчаване на растежа на производителността.

Докладът прави оценка на ограниченията пред растежа на производителността като цяло на отраслово и на фирмено ниво. Традиционно повечето международни сравнителни анализи на икономическата

производителност използват или агрегирани изчисления на производителността на труда или общата факторна производителност, или широки измерители на секторно или отраслово ниво. През последните години обобщените изчисления са все по-често допълвани от оценки на растежа на производителността на микрониво — на фирмено или тясно отраслово равнище. Настоящият доклад следва идентичен подход. Той започва с анализ на растежа на производителността на макрониво, сравнявайки представянето на България във времето с други страни членки на ЕС (Глава 3). След това се прави оценка на ефективността на строго определени отрасли през призмата на износителите, тъй като износет често се явява важен двигател на растежа на производителността (Глава 4). Глава 5 разглежда ръста на производителността през призмата на услугите. В глави 4 и 5 е проследен потокът на междинните ресурси на отраслово ниво наред с връзката между производствените отрасли и останалата част от икономиката с помощта на сравнителни таблици за входящи ресурси-изходящ продукт. И накрая се прави анализ на растежа на производителността в България на фирмено ниво (Глава 6).

Тъй като институционалната среда в дадена страна оказва влияние върху всички икономически субекти, този доклад разглежда институционалните огра-

ничения като хоризонтална тема, опитвайки се да идентифицира онези институционални ограничения, които са от особено значение за конкретни области. Единственото изключение е съдебната система. Като се имат предвид фундаменталното значение на съдебната власт в защитата на правата на икономическите субекти и очевидната слабост на съдебната власт в България, докладът отделя цяла глава (Глава 7) за оценка на съдебната система в България и възможните варианти за реформи.

Макар да са налице значителни по обем емпирични доказателства, че ръстът на производителността е важна детерминанта на дългосрочния растеж, за връзката между ръста на производителността и споделения просперитет се знае далеч по-малко. Намаляването на бедността и подобряването на споделения просперитет, измерени като растеж на доходите

на най-бедните 40% от населението, са оперативни цели на Световната банка. Бедността, измерена като населението, което живее с по-малко от 5 щ. д. на ден (в паритет на покупателната способност) е намаляла значително в България от 37% през 2001 г. на 13% през 2008 г. Оттогава тя е нараснала до 17% през 2011 г. Доходите на най-бедните 40% от населението в България са нараствали с 1,4% годишно в периода между 2007 г. и 2011 г. Ръстът на производителността може да засили темповете на общия икономически растеж. Общият икономически растеж е важен фактор за ръста на доходите на най-бедните 40% от населението (Dollar, Kleineberg и Kraay, 2013). Въпреки това различните модели на растеж е вероятно да имат различно въздействие върху бедността и най-бедните 40%. Последната глава (Глава 8) изследва този въпрос.

КОНТЕКСТ

Нарастването на производителността е ключов фактор за постигане на дългосрочен растеж на доходите на една страна.

Доходите на глава от населението могат да бъдат увеличени чрез осигуряване на заетост на по-голяма част от населението на една страна или чрез повишаване на производителността на труда. Последното може да се постигне или чрез повече инвестиции (като дял от националния доход) или чрез намиране на нови начини да се произвежда повече при запазване броя на работниците. Увеличаването на дела на работната сила има граници, докато производителността на труда може на теория да расте вечно. В резултат на това „способността на страната да подобрява стандарта на живот във времето зависи почти изцяло от нейната способност да повишава количеството произведена продукция на един работник“ (Krugman, 1994). Нарастването на производителността е не само най-добрият гарант за дългосрочен растеж, но е възможно да подобри и демографската динамика в страна като България. Повишаването на ръста на производителността в България е следователно от ключово значение за ускоряване на сближаването на доходите и подобряване на стандарта на живот на българите.

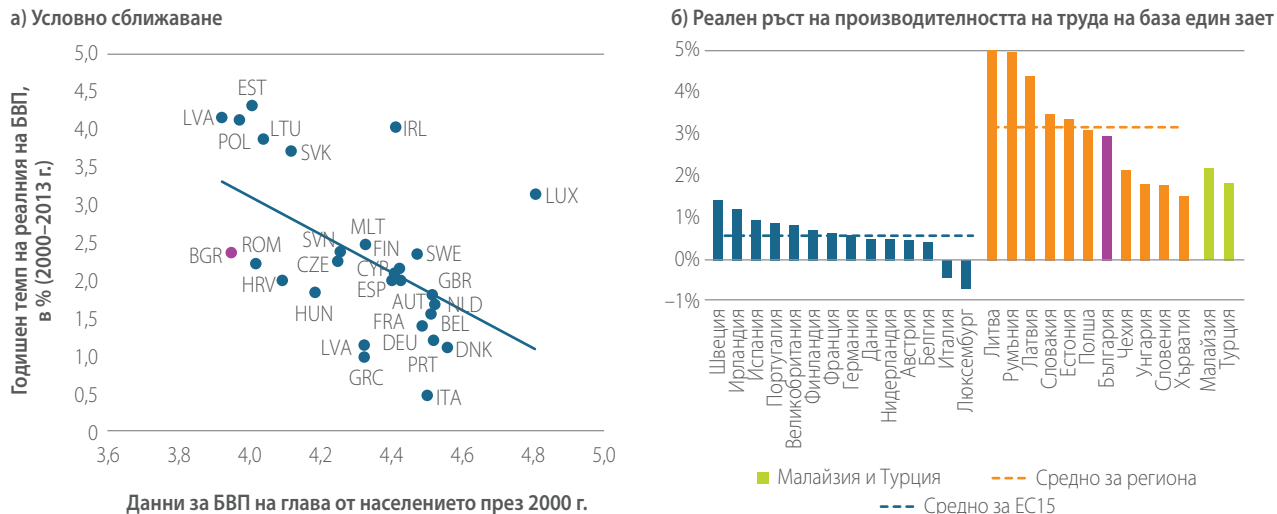
В сравнение със страните от региона растежът на България е скромнен.³ България премина през бурен преход от социализъм, който достигна своята кулминация

по време на тежката икономическа криза от 1996–1997 г. Притискано от хиперинфлация и банкова криза, правителството въведе Паричен съвет, пристъпи към фискална консолидация и осъществи ключови структурни реформи (виж Глава 3). Стремещът към реформи се запази и в хода на подготовката за присъединяването на България към ЕС, успешно осъществено през 2007 г. Реформите, изглежда, са дали резултат. Между 2000 г. и 2013 г. реалният растежна БВП на глава от населението в България възлиза средно на 4,6%, а неговият дял от средното за ЕС-28 равнище нараства от 29% на 45% в ППС. Независимо от това растежът се запази на по-ниски нива от очакваното предвид ниското равнище на БВП на глава от населението през 2000 г. (Фигура 2.1а).⁴ Нарастването на производителността на труда достигна средно 3% в периода между 2009 г. и 2013 г., което се дължеше до голяма степен на изключително високия приток на ПЧИ. Въпреки това ръстът на производителността на труда в България

³ За нуждите на настоящия доклад, страните от региона за сравнение включват Хърватия, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Полша, Словакия, Словения и Румъния, ако изрично не е посочено друго.

⁴ Линията показва какъв би бил предполагаемият реален ръст на БВП на глава от населението предвид равнището на БВП на глава от населението в България през 2000 г.

ФИГУРА 2.1: РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА И СБЛИЖАВАНЕ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2000–2013 Г.

Източник: Евростат; Изчисления на Световната банка. Производителността на труда е изчислена на базата на брунтата добавена стойност на работник. Данните за Малайзия и Турция са заимствани от таблицата на института Conference Board, озаглавена „Производителност на труда на база един зает през 1990 г. в щ. д. (преобразувана в ППС по метода Гиъри–Камис)“. Тези данни са сравними с данните на Евростат. Така например реалният ръст на производителността на труда в България между 2000 г. и 2013 г. е средно 3% както съгласно данните на Евростат, така и съгласно данните на института Conference Board.

продължи да изостава от средния за страните от региона, макар да надхвърляше значително ръста на други динамично развиващи се страни със средни доходи като Малайзия и Турция (Фигура 2.1б).

Нарастването на производителността на труда в България ще трябва да се ускори, за да може страната да постигне сближаване с останалата част на ЕС. При базовите прогнози за бъдещите демографски тенденции и тенденциите в заетостта,⁵ дори ръст на производителността от 3% не би бил достатъчен, за да се гарантира сближаване на БВП на глава от населението с ЕС-28 през следващите две десетилетия (Фигура 2.2). На практика това не би позволило на България да преодолее различията по отношение на доходите дори с Португалия — най-бедната държава от ЕС15.⁶ Годишен ръст на производителността от 5%, съответстващ на темповете, постигнати от Румъния и Литва в периода между 2000 г. и 2013 г., би позволил на България да се доближи до нивото на доходи на ЕС-15 почти десетилетие по-рано.

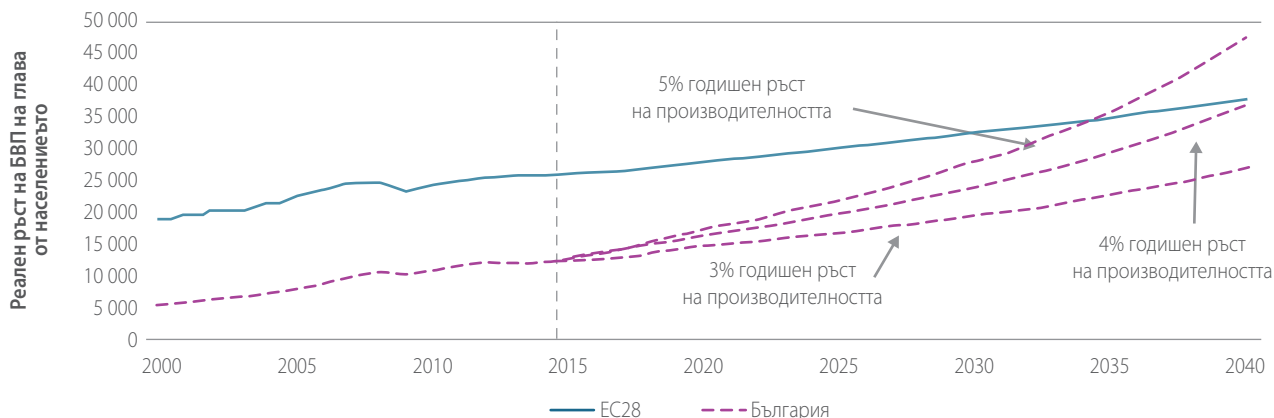
Съществуват три начина за повишаване на производителността на труда.

Първият е чрез инвестиции в материални активи или човешки капитал, даващи възможност на определен брой хора да произведат повече („задълбочаване“ на капитала или увеличаване на капиталоемкостта); вторият е чрез иновации, така че хората да могат да произведат повече стоки или такива с по-висока добавена стойност (технологично догонване); третият начин е чрез подобряване на преразпределението на работниците, така че повече хора да произведат стоки с по-висока добавена стойност (структурна трансформация). В България ръстът на производителността се дължи

⁵Прогнозите за растежа на населението са взети от Евростат. Прогнозите на работната сила съчетават прогнози на МОТ за икономическата активност по възраст и пол с данни на Евростат за населението. Симулациите също така приемат дългосрочен растеж на БВП на глава от населението от 1,5% за ЕС.

⁶ЕС-15 се отнася за „старите“ държави членки на ЕС отпреди вълната от присъединяване през 2004 г.

ФИГУРА 2.2: ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ТРУДА И СБЛИЖАВАНЕ

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на Евростат.

до голяма степен на увеличаване на капиталоемкостта. Ускореното технологично догонване и структурната трансформация биха могли да се превърнат занапред във важни двигатели на конвергенцията.

Настоящата глава е структурирана по следния начин: Раздел 2.1 обобщава връзката между ръста на производителността и демографските промени. Раздел 2.2 прави преглед на връзката между нарастването на производителността, заетостта и миграцията. Раздел 2.3 разглежда ролята на институциите.

2.1 Нарастване на производителността и демографски промени

По какъв начин демографските промени в България ще засегнат ръста на производителността, ще зависи до голяма степен от начина, по който българското правителство ще отговори на това предизвикателство. Намаляването на населението в трудоспособна възраст в България върви ръка за ръка със застаряването на населението. През последните години възрастовата структура на населението в България претърпя коренни промени. Средната възраст се е увеличила от 30,3 г. през 1960 г. до 42,7 г.

през 2012 г., което е третата най-висока средна възраст в ЕС и четвъртата най-висока средна възраст в световен мащаб. Между 1960 г. и 2011 г. делът на населението в трудоспособна възраст е нараснал независимо от непрекъснатото покачване на средната възраст. Сега обаче населението в трудоспособна възраст като дял от общия брой на населението на България започва да намалява. И двете тенденции — на намаляване на населението в трудоспособна възраст и на застаряване на населението — ще окажат въздействие върху растежа на производителността по различни канали, които са разглеждани по-долу. За разлика от редица икономически сътресения, демографските промени са до голяма степен предсказуеми. Ето защо хората са склонни да коригират поведението си спрямо новите реалности на свиване и застаряване на работната сила. Правителствата могат да въведат политики, които да улеснят тези поведенски промени (относно възможните за България политики за смекчаване на икономическия ефект от демографските промени — виж Световна банка, 2013а). Съчетаването на демографски промени, правителствени политики и поведенски реакции е това, което в крайна сметка ще определи демографското въздействие върху производителността и растежа в дългосрочен план.

Увеличаване на капиталоемкостта

Намаляването на броя на населението в трудоспособна възраст в България е вероятно да потисне икономическия растеж, но на практика може да стимулира нарастването на производителността — поне в краткосрочен план. Тъй като относителният дял на работната сила е ключов фактор за нивото на доходите в една страна, неговият спад е вероятно да намали растежа (при допускане, че няма други промени). При намаляване на работната сила обаче производителността на труда е вероятно да се увеличи — поне в краткосрочен план, тъй като по-малък брой работници ще работят със същото ниво на капитали както и преди. При стандартни допускания обаче подобно увеличение в ръста на производителността поради „задълбочаване“ на капитала е малко вероятно да компенсира намаляването на растежа в краткосрочен план. В по-дългосрочен план демографските промени могат да повлияят върху решението да се инвестира. При нарастване на съотношението между капитал и труд пределният продукт на капитала ще намалее (при стандартни икономически допускания), карайки хората да инвестират по-малко. В същото време хората могат да спестяват повече, тъй като живеят по-дълго. Емпиричните доказателства за това дали старенето води до увеличаване или намаляване на спестяванията и в крайна сметка на инвестициите, са нееднозначни (Световна банка, 2013а).

Когато продължителността на живота нараства, хората имат повече стимули да инвестират в образование, давайки по този начин тласък на растежа на производителността. Теорията на човешки капитал предполага, че в общества с по-висока продължителност на живота, при равни други условия, семействата имат стимули да инвестират повече в образование, тъй като са в състояние да се възползват от възвръщаемостта на инвестициите в образо-

вание за по-дълъг период от време (Becker, Murphy, Tamura, 1990). Тъй като се очаква населението на България да се радва на все по-голямата продължителност на живота при раждане, инвестициите в човешки капитал е вероятно да се увеличат. Образователните политики могат да играят важна роля в подкрепа на развитието на правилни когнитивни, социално-емоционални и технически умения за продуктивна заетост. В момента образователната система на България се представя слабо, що се отнася до придобиване от учениците на основополагащи когнитивни умения, необходими за продуктивна заетост, и до придобиване на технически умения чрез системите на висше образование, учене през целия живот и учене на работното място (Световната банка, 2014с). Обещаващите възможности за реформа в България включват повишаване на качеството на образователните равнища, включително чрез разработване на учебни програми, които насърчават развиването на когнитивните и социално-емоционалните умения и подобряват качеството на преподаване, както и разработване на по-свързана система на учене през целия живот и изграждане на умения у всички възрастови групи по пътя на засилено взаимодействие между образователните и обучителните институции и фирмите (за подробна информация виж Световната банка, 2013б).

Дали застаряването на работната сила ще доведе до намаляване на производителността на работниците, зависи в крайна сметка от отговора на правителството. Отвъд определени граници старенето влияе неблагоприятно върху физическите и когнитивните функции, което намалява производителността на работни места, при които се разчита на тези способности. Спадът на производителността обаче зависи от специфичните характеристики на работното място и варира в зависимост от професията (Skirbekk, 2008) и хетерогенността на работната сила. В действителност някои проучвания не откриват отрицателна връзка между

застаряването и производителността (Börsch-Supan и Weiss, 2008).⁷ Оптималната комбинация от служители — по-стари и по-млади, които учат, като си взаимодействат, и могат по този начин да бъдат по-продуктивни отколкото една по-хомогенна работна сила, в крайна сметка може да се окаже по-важна от средната възраст на работната сила (Malmberg, Lindh и Halvarsson, 2008). В много страни фирмите предлагат иновативни начини за адаптация към застаряването на работната сила, което предполага, че съществуват значителни възможности за повишаване на производителността на възрастните работници. В България обаче обновяването на процесите е много слабо по стандартите на ЕС и са налице нагласи на дискриминация срещу по-възрастните работници (Световната банка, 2013а).⁸ Политиките, които насърчават гъвкави условия на труд и интегриране на по-възрастните работници в трудовите колективи, в съчетание с подобрения в системата на здравеопазване, чрез които да се гарантира, че хората ще се радват не само на по-дълъг, но и на здравословен живот (Световна банка, 2013б), както и подходящи образователни политики биха могли значително да намалят вероятността застаряването на населението на България да доведе до спад в производителността на работната сила.

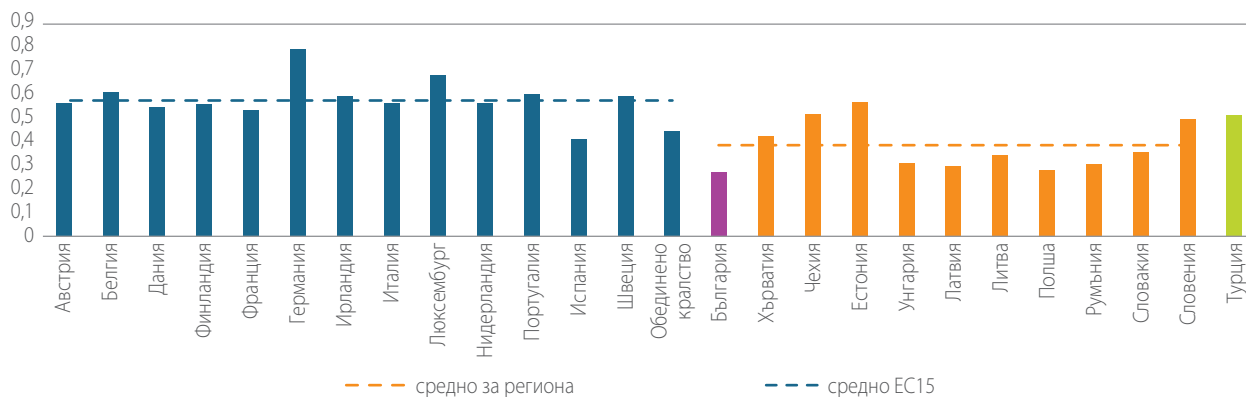
Технологично догонване

България изостава значително от останалите държави членки на ЕС по отношение на иновациите. Броят на патентите е намалял чувствително от 1980 г. насам, по-специално в такива традиционни за България отрасли като машиностроене и фармацевтична промишленост, като остава нисък според стандартите на ЕС. През 2013 г. разходите на бизнеса в България за научни изследвания и развойна дейност са възлизали на 0,4% от БВП при 1,29% в ЕС. През 2010 г. делът на фирмите в България, занимаващи се с иновации, е бил най-нисък в ЕС (Фигура 2.3),

⁷ От редица емпирични микроикономически изследвания се вижда, че връзката между стареенето и производителността следва модела на обрнато U, при който пикът в производителността е между 30 и 50-годишна възраст, въпреки че някои проучвания показват запазване на производителността и след 40-годишна възраст (Pekkarinen и Uusitalo, 2012 г.).

⁸ Проучвания на общественото мнение показват, че дискриминацията спрямо работници на възраст над 55 г. се възприема като широко разпространена в България (Фигура 2–4). Повече от две трети от българите смятат, че хората над 55-годишна възраст се сблъскват с дискриминация на пазара на труда (Европейска комисия, 2012в). Възприятието за възрастова дискриминация може да ерозира ангажираността на по-възрастните работници към техния работодател, което от своя страна да се отрази негативно върху производителността и структурата на стимулите, имащи за цел нейното насърчаване.

ФИГУРА 2.3: Дял на иновативните фирми през 2010 г.

Източник: Евростат. Последни налични данни.

като страната заема последно място както по отношение на внедряването на иновативни продукти, така и на иновационните процеси (виж също Глава 4).

Демографските промени са в състояние да потиснат иновациите и разпространението на нови технологии. Първо, намаляването на населението намалява размера на вътрешния пазар. Ако последното е важен фактор за отношението към иновациите, тяхното състояние може да се влоши. Така например, Acemoglu и Lynn (2003) показват, че в САЩ екзогенното, демографски мотивирано увеличаване на потенциалния размер на пазара за дадена категория лекарства, води до 4–6-процентно увеличение на броя на новите лекарства в тази категория.⁹ Второ, съществуват известни доказателства, че изобретенията намаляват с възрастта. Айнщайн е на 37 г., когато публикува своята Обща теория на относителността, а Нютон е на 43 г., когато представя пред Кралското общество своя труд „За математическите принципи на естествената философия“, залегнал в основата на класическата механика. Данни от германските патенти показват, че средната възраст на германските изобретатели е около 44 г., но и че са налице значителни разлики между отделните отрасли. Средната възраст на изобретателите в областта на селското стопанство и металургията е с тенденция да бъде с 10 г. по-висока отколкото например средната възраст в областта на биотехнологиите и ИКТ (Henseke и Tivig, 2007). Трето, адаптирането към новите технологии може да се окаже по-трудно за възрастните работници. Някои проучвания показват, че работниците, които са били по-дълго на работа, срещат повече трудности при адаптирането към новите технологии (Давери и Maliranta, 2006). Възрастните работници са по-склонни да са една и съща работа за по-дълго време. Въпреки че няма доказателства, че застаряването на населението само по себе си намалява способността за адаптиране към новите технологии, възрастните работници все пак биха могли да имат по-големи трудности

при адаптирането към новите технологии, просто защото е по-вероятно да са били една и съща работа за по-дълъг период от време (Световна банка, 2013а).

Структурна трансформация

Производителността на труда за цялата икономика нараства не само когато работниците в някои отрасли стават по-ефективни, но и когато отраслите с по-висока производителност наемат все по-голям дял от работната сила. Тази структурна трансформация може да бъде важен двигател на растежа на производителността. През последното десетилетие неговият принос за растежа на производителността на труда в България е слаб както на съвкупно (виж Глава 3), така и на фирмено равнище (виж Глава 6). Как демографските промени могат да повлияят на структурните промени, не е съвсем ясно, но при липсата на политически и поведенчески промени ефектът най-вероятно би бил отрицателен.

Демографските промени в България могат да забавят структурните промени поради няколко причини. Първо, новите участници на пазара на труда са склонни да играят важна роля за ускоряване на структурните промени (ако намерят работа в отрасли с относително високо ниво на производителност), тъй като смяната на работа от един отрасъл в друг има тенденция да струва скъпо на работниците, които са вече част от работната сила. В случая с България се очаква делът на новите участници на пазара на труда да намалее. Освен това се очаква да се влоши наборът от умения на участниците на пазара на труда (при липсата на целенасочени образователни политики). Второ, възрастните работници са по-малко

⁹ Би могло обаче да се каже, че е малко вероятно този канал да бъде особено значим за една малка отворена икономика, каквато е България, където е по-вероятно от значителния дял на иновациите да се облагодетелства износът.

склонни да сменят работата си, което води до потенциално намаляване на темпа на преразпределение в новите отрасли. В действителност в няколко страни от региона за сравнение нетната промяна в нивата на заетост от 1998 г. до 2009 г. е била средно много пониска за работниците над 50-годишна възраст¹⁰ (Световна банка, под печат). Трето, съотношението възраст/ производителност може да варира за различните отрасли, което прави по-малко вероятно възрастните работници да променят работното си място в отрасли с висока производителност. В едно неотдавнашно изследване на Световната банка се посочва, че делът на заетост на хората под 50-годишна възраст е нараснал повече в отраслите с висока производителност, докато делът на работниците над 50-годишна възраст се е запазил постоянен (Световна банка, под печат). Crespo Cuaresmo и др. (2014) откриват ясно изразена положителна връзка между производителността и дела на младите работници в различните отрасли в Европа. Те стигат до заключение, че приемайки, че няма промени в участието и/или производителността на работната сила, застаряването на работната сила може да се превърне във важна пречка за разширяване на отраслите с висока производителност. По същия начин някои проучвания установяват, че по-високият дял на младите работници е важен фактор за нарастване на производителността във фирми от ИКТ отрасъла (виж например, Lallemand и Русх, 2009). И накрая, по-малко вероятно е възрастните хора да открият нови фирми. В неотдавнашен доклад на Световната банка (предстои да се публикува) се посочва, че делът на мениджърите, собственици на нови предприятия (до 42 месеца), е по-нисък сред тези на възраст 55 или повече години. В САЩ, ЕС-15 и регион Европа и Централна Азия по-малко от 1% от лицата на възраст 65 или повече години съобщават, че ръководят нов бизнес (Световна банка, 2014). Ако броят на стартиращите фирми намалява с възрастта, структурната промяна може да се забави.

Застаряването може да повлияе и на търсенето на работна сила, а отгук и на отрасловия състав на икономиката, макар да липсват достатъчно емпирични доказателства доколкото това ще увеличи или намали структурните промени. Демографските промени е вероятно да се отразят на търсенето на определени стоки и услуги — като например играчки, велосипеди, животозастраховане, фармацевтични продукти и домове за стари хора, а следователно и на разпределението на печалбите в отделните отрасли. Ако застаряването предполага нарастване на търсенето на стоки с висока добавена стойност (и тези стоки са произведени в рамките на страната), структурната промяна може да се ускори. Нещо повече, тъй като търсенето на млади работници в бързо променящите се отрасли може да се увеличи, делът на младите работници в селското стопанство може да продължи да намалява — тенденция, която вече се наблюдава в цяла Европа (Европейска комисия, 2012). Тъй като селското стопанство проявява тенденция да бъде отрасълът с най-ниска производителност, спадът на заетостта в селското стопанство, придружен от увеличаване на размера на земеделските стопанства и използването на технологиите, може да даде силен тласък на структурните промени и производителността на цялата икономика.

2.2 Нарастване на производителността, заетост и миграция

Въпросите на производителността и заетостта като цяло се разглеждат от две полюсни гледни точки. Опасенията, че именно нарастването на производителността на труда води до съкращаване на работната сила, водят началото си още от 19-и век, ко-

¹⁰ Страните от извадката включват България, Чехия, Латвия, Литва, Полша, Румъния, Словакия, Словения и Хърватия.

гато лудите протестира срещу въвеждането на предачната машина и тъкачния стан, страхувайки се, че това може да остави текстилните занаятчии без работа. На практика обаче периодите на най-висока безработица често вървят ръка за ръка с нарастване на производителността на труда. Ръстът на безработицата след глобалната финансова криза през 2008 г. е болезнена илюстрация на тази тенденция. Но докато увеличаването на ръста на производителността може да върви ръка за ръка със спад в заетостта в краткосрочен план, това е малко вероятно да се случи в по-дългосрочен план за големи сектори на икономиката. В действителност през последните три десетилетия нарастването на производителността в САЩ е довело до по-висок ръст на заетостта в преработващата промишленост (Nordhaus 2005).¹¹

По какъв начин нарастването на производителността ще се отрази на заетостта в крайна сметка ще зависи от това какво се случва с крайната продукция и заплатите. Тъй като производителността на труда е равна на отношението крайна продукция/заетост, заетостта се равнява на отношението крайна продукция/производителност на труда. Ако производителността на труда нараства, а крайната продукция остава непроменена, има вероятност от намаляване на заетостта. Ако фирмите успеят да се възползват от по-ниските разходи за труд, които съпътстват растежа на производителността, да намалят цените и пласират повече продукция, това може да доведе до ръст на заетостта. Следователно ключов въпрос е какво ще се случи с разходите за труд, т. е. със заплатите. Ако ръстът на производителността надхвърля средния ръст на заплатите, така че разликите в заплащането, т. е. делът на средните заплати по отношение на спада на производителността, тогава е вероятно заетостта да се увеличи (ако всички останали показатели се запазят постоянни). Увеличаване на реалната работна заплата обаче, което надхвърля растежа на производителността, на-

малява рентабилността на фирмите и води до увеличаване на цените, намаляване на търсенето на крайната продукция и в крайна сметка — до спад в заетостта (виж например Blanchard и Katz, 1999; Blanchard и Summers, 1986).¹² Всъщност налице е обширна емпирична литература, която потвърждава отрицателната връзка на разликата между работната заплата и производителността със заетостта в редица западноевропейски страни (виж например Karanassou и Sala, 2014; Hatton, 2007; Meager и Speckesser, 2011).

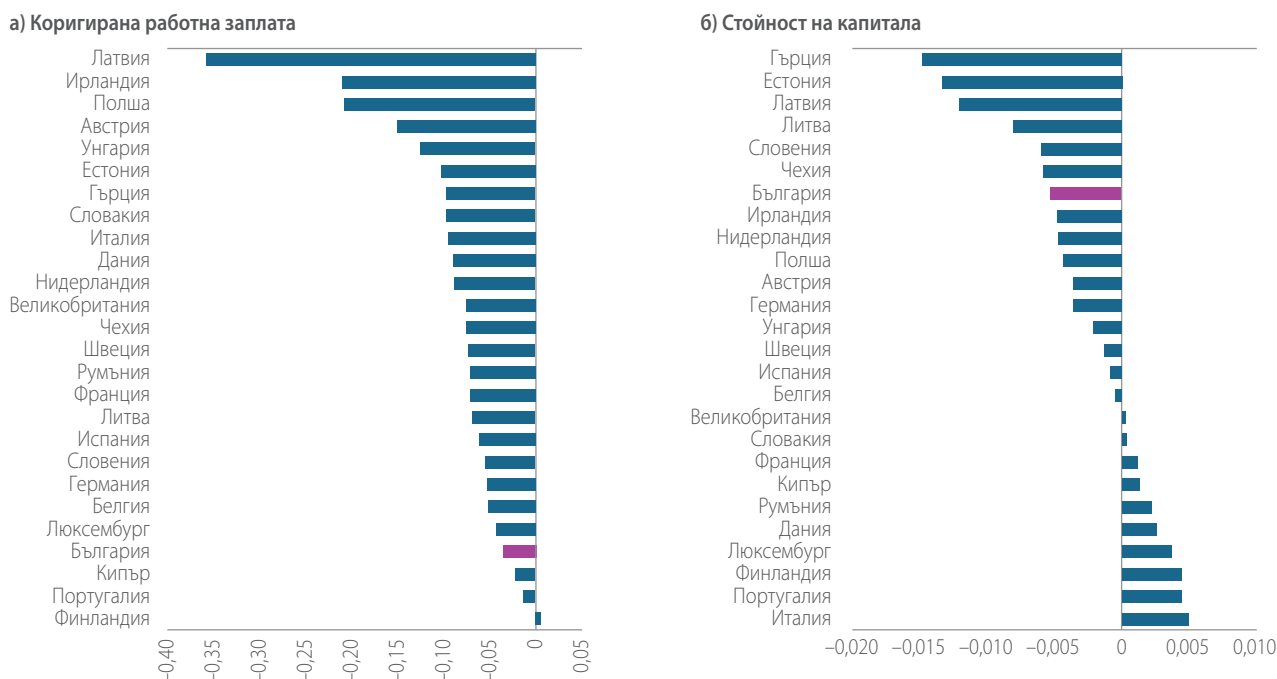
При използване на данни от Евростат се установява, че намаляването на разликата между работна заплата и производителност повишава значително заетостта в ЕС и в по-малка степен заетостта в България. Положителното въздействие на по-високата производителност върху заетостта отразява отчасти по-ниските разходи за реална работна заплата, коригирана с коефициент за производителност, и отчасти по-високата конкурентоспособност на местната промишленост и/или по-високото ниво на фирмена доходност, което води до повишаване на производителността и инвестициите. В България увеличаването с 1% на разликата между заплащане и производителност¹³ води до увеличаване на заетостта с 0,036%. Това е относително слабо увеличение в сравнение с други страни от извадката (виж Фигура 2.4). Високият темп на растеж на БВП и по-ниската цена

¹¹ Това не означава, че ръстът на производителността предполага увеличаване на заетостта във всички производствени сектори. Нарастването на броя на персоналите компютри например породило нови възможности за работа, но то без всякакво съмнение предизвика рязък спад на заетостта в производството на пишещи машини.

¹² Отрицателният ефект на разликите между заплащането и производителността не следва да се отрази на равновесната безработица (напр. NAIRU — неускоряващо инфлацията ниво на безработица), тъй като в дългосрочен план нивото на заплатите се очаква да се изравни с производителността.

¹³ Разликата между работна заплата и производителност е отложена с една година.

ФИГУРА 2.4: РАЗЛИКА МЕЖДУ РЕАЛНА РАБОТНА ЗАПЛАТА И ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ, ЦЕНА НА КАПИТАЛА И РЪСТ НА ЗАЕТОСТТА

Източник: Регресия на екипа на СБ. Виж Приложение I.

на капитала също са свързани положително с ръста на заетостта. По-конкретно, намаляването на цената на капитала има значителен ефект върху растежа на заетостта в България, което ще разгледаме по-подробно в Глава 6.¹⁴

Постоянното увеличаване на заетостта и реалните работни заплати в съчетание с подходящи политики може да помогне за смекчаване на негативния ефект върху намаляването на икономически активното население в трудоспособна възраст в България чрез повишаване дела на работещите. По-специално жените, възрастните хора, младежите и малцинствата са с много нисък дял на икономическа активност по европейските стандарти. Поради застаряването на населението делът на тези групи може да се увеличи, ако например нарастват заплатите.¹⁵ Публични политики — като пенсионна реформа, данъчно облагане на вторично наетите лица, субсидии за отглеждане на деца, образователни политики и реформи в здра-

веопазването, биха могли да повлияят на решението на хората да участват в работната сила. Този ефект може да бъде още по-значителен, ако в бъдеще работата стане по-малко

¹⁴ Крайният ефект върху заетостта ще зависи от темпа на изравняване на реалната работна заплата. В условията на конкурентен пазар се очаква, че с течение на времето разликата между заплащане и производителност ще изчезне. В този момент нарастването на заетостта ще спре, макар че нивото на заетост ще остане трайно по-високо. Колкото по-дълго време отнема изравняването на реалната заплата, толкова по-голям е ефектът върху крайното ниво на заетост (всичко останало се запазва постоянно). Темпът на изравняване на реалната работна заплата ще зависи от институционалните характеристики на пазара на труда, включително от системата за договаряне на работните заплати, липсата на гъвкавост на заплатите и херметичността на пазара на труда. Ако безработицата е висока например, реалната работна заплата е вероятно да бъде по-малко чувствителна към промените в ръста на производителността.

¹⁵ Дори и при липса на растеж на производителността заплатите вероятно ще се увеличат при сравнително оскъден брой работещи.

физически натоварваща. И все пак, дори и при най-оптимистичния сценарий, който предполага увеличаване на дела на икономически активните жени, на възрастните и на младите работници така, че да надхвърли най-високите нива на икономическа активност, наблюдавани в Европа днес, свиването на работната сила в България не може изцяло да бъде спряно. Най-ефективният начин да се спре по-нататъшното свиване на работната сила, е преустановяването на емиграцията (Световна банка, 2013а).

Вероятно е ръстът на производителността да намали нетната миграция. Решението на хората да емигрират или да се върнат в страната си, се определя от множество фактори, включително разликите в заплащането между отделните страни и перспективите за намиране на работа. Ако разликата в заплащането между България и страните, приемащи български емигранти, намалее, нетните нива на миграция вероятно ще спаднат и в крайна сметка може да станат отрицателни. Едно скорошно проучване за румънските емигранти установи, че очакваните по-високи доходи в Румъния и инвестиции в румънски фирми се намират в положителна корелация с плановете за завръщане в страната (Hinks и Davies, 2014). Това подсказва, че политиките за повишаване на производителността и следователно на заплатите биха насърчили българските емигранти да се върнат, смекчавайки негативните последици от намаляването и застаряването на населението. Завърналите се емигранти биха могли също така да повишат уменията на българската работна сила, тъй като те често натрупват умения за повишаване на производителността по време на престоя си в чужбина. Обратната миграция също е вероятно да доведе до нарастване на участниците в бизнеса.¹⁶ Но както е посочено в Глава 8, обратната миграция сама по себе си е малко вероятно да има значително макроикономическо въздействие. Усилията за подобряване на нетната миграция ще трябва да бъдат подкрепени от миграционни политики в подкрепа на не-български емигранти.

2.3 Ролята на институциите

Устойчивият дългосрочен растеж е свързан с технологични подобрения.¹⁷ В повечето случаи технологичният напредък изисква някакъв вид инвестиции. Стремещите се към печалба фирми ще инвестират в иновации само ако възвръщаемостта е достатъчно висока и ако самите те ще могат да се възползват от възвръщаемостта на тези инвестиции.¹⁸ Следователно държавата може да играе важна роля в създаването на среда, която подкрепя иновациите. Институционалната, правната и икономическата среда в една страна са от ключово значение за определяне на рентабилността на технологичните промени. Налице са значителни емпирични доказателства, че способността на държавата да защити от отклонения отличаващите се с производителност икономически дейности, може до голяма степен да обясни вариациите в количеството продукция на един работник между отделните страни. Държави със силни институции, които защитават отличаващите се с производителност икономически субекти от различни отклонения — като кражби, самоуправство, защита от мафията, отчуждаване, стремеж към лесна печалба и корупция, са склонни да създават икономическа среда, която подкрепя производителните икономически дейности и насърчава натрупването на капитали, придобиването на умения, изобретенията и трансфера на технологии. На практика този род институции са ключов фактор, обясняващ разликите в производителността на труда между отделните страни (Hall и Jones, 2000).

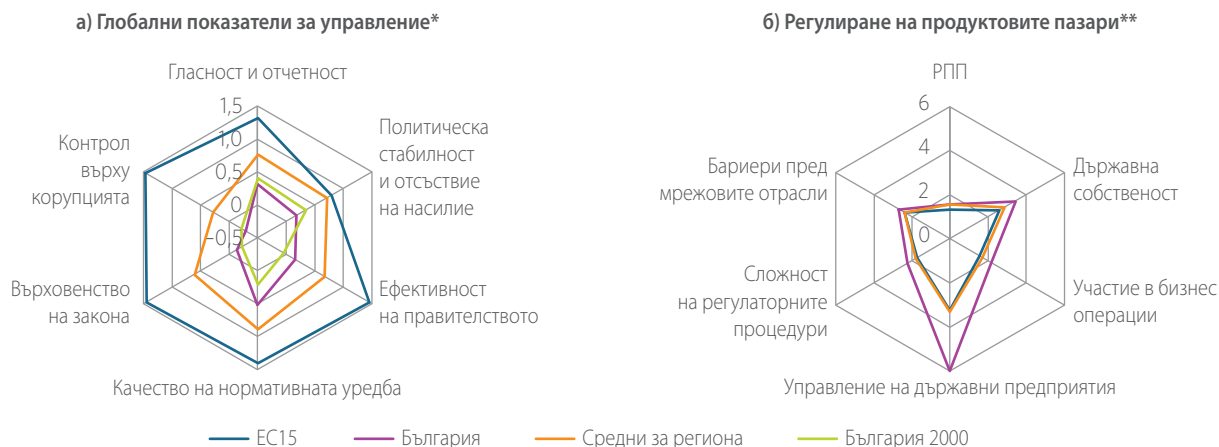
България се представя слабо по повечето от показателите за управление, като на-

¹⁶ Минчев и Бошнаков (2006) установяват, че завърналите се български мигранти печелят повече от не-мигрантите и са по-склонни да започнат собствен бизнес.

¹⁷ Виж например Grossman и Helpman (1993).

¹⁸ Иновациите не се ограничават само до частния сектор. Публичният сектор може да повиши производителността например чрез реформиране на здравеопазването, образованието или публичните инвестиции.

ФИГУРА 2.5: ИНСТИТУЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2013 Г.

Източници: Rule of Law Political Risk Services International Country Risk Guide (PRS), World Governance Indicators (2014). *По-ниските стойности сочат по-слабо управление. ** По-високите стойности сочат по-висока регулаторна тежест.

предъкът в това отношение през последните 15 години е ограничен. България се представя трайно по-лошо от страните от региона за сравнение и ЕС-15 и по всичките шест Глобални показатели за управление (Worldwide Governance Indicators): гласност и отчетност, политическа стабилност и липса на насилие, ефективност на правителството и качество на нормативната уредба, върховенство на закона и контрол върху корупцията (Фигура 22.5а). От 2000 г. насам са се подобрили само показателите за ефективност на правителството и качество на нормативната уредба. България е и най-слабо представящата се страна от ЕС по индекса за върховенство на закона за 2014 г. на организацията Световен проект за правосъдие, като се нарежда на 44-то място от общо 99 страни в света. България заема особено ниско място по отношение на показателите отчетност на правителството, корупция и правоприлагане. По-слабата управленска среда проявява и тенденция към подтикване на фирмите към неконкурентоспособно поведение. Според данни от индекса за регулиране на продуктите пазари (Product Market Regulation-PMR) на ОИСР българските фирми са изложени в по-голяма степен на потискащия конкуренцията политик в сравнение с фирмите в други страни от региона за сравнение. Данните сочат, че България се представя осо-

бено слабо по показателя за управление на държавните предприятия, където представянето на България е по-лошо от страните от региона за сравнение и Турция.

Представянето на България в областта на правосъдието е особено слабо. Наличието на добре функционираща съдебна система е от съществено значение за растежа в дългосрочен план, тъй като тя играе много важна роля в защитата на правата на собственост, прилагането на договорните правила, осигуряването на ефективно и последователно прилагане на правната и регулаторната рамка, намаляването и разрешаването на конфликти и борбата с корупцията и неформалните практики. Слабостите в реформирането в съдебната система, борбата с корупцията и борбата с организираната престъпност доведоха до включването на България в Механизма за сътрудничество и проверка (МЗСП) през 2007 г. Въпреки че България е постигнала известен напредък по отношение на съдебната реформа,¹⁹ страната е все още обект на наблюдение в рамки-

¹⁹ От юли 2012 г. насам България е отбелязала известен напредък в изготвянето на процедурите за номиниране на висши магистрати и в справянето с някои въпроси на управлението, като например дисбаланса в натоварването на съдилищата (виж Глава 6).

те на МзСП, като в доклада²⁰ за 2014 г. се отправя критика за липсата на прозрачност около назначенията на високи постове, наличието на политическо влияние в съдебната система и способността на няколко на шумели фигури от организираната престъпност да избягат в навечерието на издаване на техните присъди. Само в много редки случаи престъпления, свързани с корупция или организирана престъпност, стигат до съдебната зала. Докато броят на досъдебните производства, образувани от прокуратурата, изглежда се е увеличил значително през 2014 г., броят на приключилите дела остава нисък (МзСП 2015г.) Есенният Евробарометър от 2014 г. показва, че много българи смятат, че съдебната реформа, борбата срещу корупцията и организирана престъпност за важни проблеми за България. В политическите програми на избраните през 2014 г. правителства реформата на съдебната система е посочена като приоритет. Подробен анализ на съдебната система в България е направен в Глава 6.

Слабото управление на държавните предприятия също може да ограничи растежа на производителността в България. Неэффективността на пазара може да доведе до неоптимално предоставяне на свързани инфраструктурни услуги, което да мотивира правителството да се намеси чрез регламенти, субсидии или *държавни предприятия*. *Въпреки това, ако държавните предприятия страдат от лошо корпоративно управление поради политическа намеса, ограничена отговорност, както и защита от поглъщане или фалит, ръстът на производителността в цялата икономика може да пострада.* Недобре работещите държавни предприятия са особено вредни в мрежови отрасли като енергетика и транспорт.

Публичната собственост в България е до голяма степен ограничена в началото на 2000 г., но въпреки това остава значителна. Липсва извършена наскоро цялостна оценка на държавните предприятия в България, но през 2008 г. секторът включва около 115 държавни предприятия.²¹ Сред отраслите с важно присъствие на публичния сектор са минният, фармацевтичният, енергетиката и транспортът, по-специално железопътният транспорт. Съществуват известни доказателства, че корпоративното управление на държавните предприятия в България може да се подобри (Световната банка, 2008а). Например задълженията на Националната електрическа компания (НЕК) през декември 2013 г. са достигнали 1 040 млн. евро, макар че производственият капацитет на компанията удобно надвишава търсенето дори и при върхови натоварвания. НЕК обаче страда от редица управленски и регулаторни проблеми, както и от проблеми на политиките. Налице са известни доказателства, че частната собственост в България е силно концентрирана в ръцете на определен брой (130–150) местни инвеститори (Световна банка, 2008а). През 2008 г. е установено, че средният размер на основния пакет акции се равнява на 60% от акциите в обръщение, като вторият и третият по големина акционери притежават средно по 12,7% и 5,5%.

²⁰ Доклад на Комисията до Европейския парламент и Съвета (2014) относно напредъка на България по Механизма за сътрудничество и проверка. SWD (2014) 36 окончателен.

²¹ Информация за настоящия брой на държавните предприятия или стойността им в общата добавена стойност, продажбите или заетостта не е налична за България.

РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА И СТРУКТУРНА ПРОМЯНА

Ръстът на производителността в България е малко под средното равнище за страните от региона за сравнение от 2000 г. насам, възпрепятствайки подобряването на стандарта на живот и ограничавайки положителния ефект от сближаването. Производителността на труда за страната е нараствала средно с 3% спрямо 3,3% за страните от региона за сравнение. Една от причините за сравнително ниския ръст на производителността на труда в България е, че преминаването от нископроизводителни към други отрасли се забавя през годините на бърз растеж. Ръстът на общата факторна производителност (ОФП), който би могъл да бъде по-добра мярка за „истинското“ повишаване на ефективността, е около 1% за периода, спрямо 1,3% в страните от региона за сравнение.²² От 2008 г. насам темпът на растеж на производителността в България в условията на различните мерки, оценени в настоящата глава, е започнал да надминава средния темп на растеж за страните от региона за сравнение.

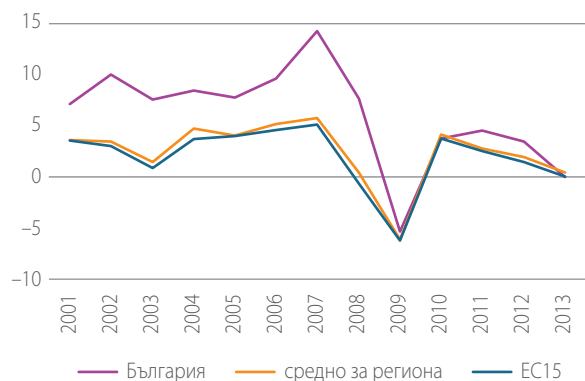
Настоящата глава разглежда ръста на производителността в България за периода от началото на първото десетилетие на 21-ви век. Направен е преглед на основните характеристики на растежа в България, като задълбочено са разгледани основните определящи фактори за производителнос-

тта в България. В този контекст, в настоящата глава са представени нови приблизителни оценки на ОФП за България. Анализирани са и начинът, по който трансформирането на българската икономика в периода след прехода допринесе за растежа на производителността, и са идентифицирани възможните възпиращи ограничения.

3.1 Стремителен растеж, рязък спад и известно повишаване на производителността

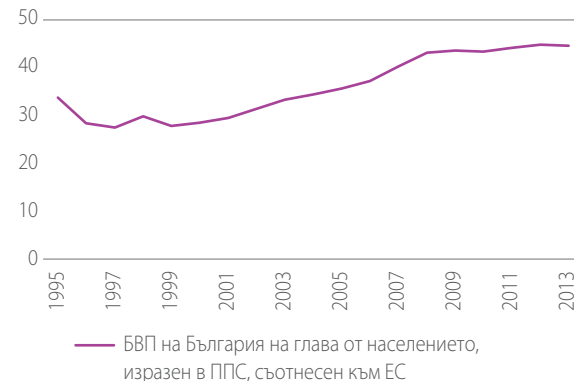
След период на продължителен и бурен преход към края на 90-те години на 20-и век нарастването на обема на произведената продукция в България се възстановява благодарение на предприетите макроикономически и структурни реформи. Забавянето на структурните реформи в началото на 90-те г. на миналия век довежда до рязък спад в произведената продукция, последван от слаб растеж, като в крайна сметка се стига до тежка икономическа криза в периода 1996–1997 г. Под ударите

²² Приблизителните оценки за стойностите на ОФП в останалите държави от ЕС с изключение на България са извлечени от Годишната база данни за макроикономиката на Европейската комисия АМЕСО.

ФИГУРА 3.1: РАСТЕЖ И СБЛИЖАВАНЕ**а) Тенденции на растеж на БВП на глава от населението**

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка.

„Показатели за световно развитие“ (World Development Indicators — WDI).

б) БВП на България на глава от населението, изразен в ППС, съотнесен към ЕС

Източник: Евростат въз основа на набора от данни.

на хиперинфлацията през 1997 г. правителството сключва Споразумение за валутен борд и поема по пътя на фискалната консолидация, като снижава общия фискален дефицит от 16,9% през 1996 г. до под 1% за период от 5 г. Брутният държавен дълг, достигнал близо 100% от БВП през 1997 г., е намален наполовина в периода до 2002 г., а инфлацията е сведена до едноцифрени равнища. В периода между 1998 г. и 2002 г. повечето неинфраструктурни предприятия и банки са приватизирани или ликвидирани, засилва се банковият надзор, либерализират се търговията и цените, осъществяват се важни енергийни реформи и се предприемат първи стъпки към подобряване на инвестиционния климат.

Тези реформи се оказват успешни по отношение на икономическия растеж. След спад със средно 1,2% годишно през 90-те години на миналия век, ръстът на реалния БВП нараства до средногодишната стойност от 5,7% за периода от 2000 г. до 2008 г. в ППС (Фигура 3.1а). Тъй като емиграцията от страната продължава и през новото хилядолетие,²³ растежът още повече ускорява темповете си на база глава от населението, като достига средно равнище за периода от 9,1% в ППС.²⁴ В резултат на това

доходът на глава от населението в България, изразен в стандарти за популателна способност (СПС), като дял от равнището на доходите за всички държави от ЕС, се повишава до 43% за периода до 2008 г., след като преди това е спаднал от 34% през 1995 г. до 29% през 2000 г. От 2011 г. насам равнището му се задържа на нива, близки до 45% (Фигура 3.1б). Междувременно доходът в България, съотнесен към равнищата в страните от региона за сравнение, спада от 70% през 1995 г. до 59% през 2000 г., но отново се повишава до 70% в периода до 2008 г. и оттогава насам се задържа около тази стойност.

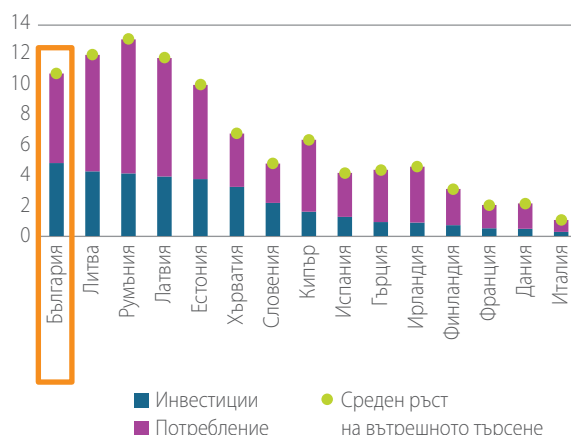
Растежът през първото десетилетие на 21-ви век се дължи на значителен инвестиционен бум. Скокът във вътрешното търсене е характеристика, обща за много държави от ЕС с бърз растеж през периода, но бумът в България е сред най-мащабните и в най-голяма степен дължащи се на инвестиции (Фигура 3.2а). В периода от 2000 до 2008 г. вътрешното търсене в България

²³ Населението на България намалява от 8,8 млн. през 1990 г. до 7,5 млн. през 2010 г.

²⁴ Този темп е надминат в ЕС от Естония, Латвия, Литва и Румъния.

ФИГУРА 3.2: ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪРЗИЯ РАСТЕЖ В БЪЛГАРИЯ

а) Декомпозиция на търсенето за периода 2000–2008 г.

б) Декомпозиция на реалния БВП на глава от населението за периода 2000–2008 г.

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на данни на Евростат. Промяната в демографската структура е промяната на съотношението на населението в трудоспособна възраст към общия брой на населението. БДС е по валутен обменен курс от 2005 г.

нараства с близо 15 процентни пункта от БВП. В повечето отрасли на икономиката и най-вече в добивния и енергийния отрасъл и в недвижимите имоти този бърз темп на инвестициите далеч надминава темпа на създаване на работни места, водейки до рязко повишаване на съотношението капитал/труд във всички отрасли на икономиката. Макар голям дял от преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) да са във финансовия сектор, съществен дял от ПЧИ е насочен и към относително трудоемки отрасли като строителството и текстилната промишленост, увеличавайки по този начин заетостта. Равнищата на безработицата в България спадат от 19,5% през 2001 г. до 5,6% за 2008 г. В действителност няма друга държава от региона за сравнение, в която ръстът на БВП на глава от населението за периода 2000–2008 г. да е свързан с по-висок ръст на заетостта (Фигура 3.26).

Финансовата криза от 2008–2009 г. сложи край на тази динамика на бърз растеж. Към 2007 г. този модел на растеж, основаващ се на кредитиране, е създал големи вътрешни и външни дисбаланси и е започнал да изглежда все по-неустойчив с достигането на дефицит по текущата сметка в размер на 24,3% от БВП в периода до 2007 г.

През 2009 г. реалният БВП на глава от населението спада с 5,0%, а капиталовите притоци намаляват до под 10% от БВП вследствие на световната финансова криза от 2008 г. Вносът претърпява срив, и заедно с ускорения ръст на износа, доведе до малък излишък по текущата сметка към 2011 г. Капиталовите потоци намаляха значително: към 2013 г. ПЧИ се сричат до под 20% от предкризисното им равнище, спадайки от 17% от БВП през 2008 г. до 2,7% през 2013 г. Нивото на безработицата се удвоява за периода от 2008 до 2011 г., достигайки 13% през 2013 г.

Въпреки че от тогава насам икономиката е започнала да се възстановява, макар и със скромни темпове, е малко вероятно двигателите на растежа отпреди кризата да се върнат. Ръстът на БВП се покачва до 0,7% през 2010 г., като темповете на повишаване се ускоряват, достигайки до 2,% през 2011 г., но отново започват да се забавят през 2012 г. в контекста на отслабващото търсене от страна на основните търговски партньори на България от ЕС. И през 2013 г. то продължава да бъде анемично, на равнище от 1,1%. Двигателите на растежа от предкризисния период, като засиленото търсене от страна на ЕС на български екс-

ТАБЛИЦА 3.1: СРАВНИТЕЛНИ ОЦЕНКИ НА ГОДИШНИЯ РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРИЯ

	Производителност на труда			Обща факторна производителност (ОФП)	
	БВП на работник	Брутна добавена стойност (БДС*) на работник	БДС* на час	Без корекция за оползотворяването на капитала	С корекция за оползотворяването на капитала
2000–08	3,7%	4,2%	3,8%	2,9%	1,9%
2008–12	1,9%	2,6%	3,4%	-0,9%	-0,7%
<i>Допълнителни показатели:</i>					
ЕС-15					
2000–08	0,8%	0,8%	1,2%	0,5%	—
2008–12	0,1%	0,1%	0,4%	-0,5%	—
Средно за региона					
2000–08	4,2%	4,5%	4,7%	2,3%	—
2008–12	1,4%	1,2%	1,6%	-1,0%	—

Източник: НСИ, Евростат, Европейската комисия, разчети на екипа на Световната банка. Данните за Хърватия не са налични за целия период, поради което са изключени от изчисленията.

Забележка: *Изключва условни наеми на жилища, обитавани от собственици, които за 2013 г. не са публикувани към април 2015 г. БДС е изчислена по обменния курс за 2005 г.

портни стоки, увеличаващото се частно потребление и големите притоци на ПЧИ е малко вероятно да се върнат в средносрочен план. Според прогнозите възстановяването на растежа в ЕС ще остане слабо, вътрешното търсене се затруднява от високата безработица и бурния процес на намаляване на задлъжнялостта в частния сектор поради стремежа на домакинствата и фирмите да затегнат бюджетите си в опит да преодолеят последиците от кризата. Съществено ново покачване на външните капиталови притоци също изглежда малко вероятно, след като нетните потоци на ПЧИ са се върнали към „по-нормалното“ средно равнище от около 3% от БВП през последните няколко години.

3.2 Ръст на производителността в България

Ръстът на производителността на труда в България е малко под средното за държавите от региона за сравнение в периода до 2008 г. Ръстът на производител-

ността на труда в България съгласно измерителя БВП на работник се увеличава съществено между 2000 и 2008 г., достигайки средно равнище от 3,5% годишно спрямо 1% между 1995 и 1999 г. На ръста на производителността на труда се дължи приблизително половината от растежа на реалния БВП на глава от населението за този период (Фигура 3.2).²⁵ Този растеж е със значително по-бързи темпове от растежа на база БВП на работник в държавите от ЕС-15 за същия период (0,8%), подпомагайки напредъка в сближаването на доходите, но е с по-ниски темпове от средните 4,2% прираст, дължащ се на измерителя БВП на работник в страните от региона за сравнение. Проследяващите изчисления на база отработени часове дават подобни

²⁵ Алтернативните изчисления на производителността на труда на база производителност на час дават подобни резултати, като основните разминавания са през периода 2008–09 г., когато производителността на база измерителя производителност на работник изпреварва производителността на час поради изкуственото поддържане на заетост през периода на рецесия.

резултати (Таблица 3.1). Ръстът на производителността на труда в България е слабо изразен поради относително бавното преминаване на факторите за производство в отрасли с по-висока производителност и слаб растеж на ОФП (виж и Раздел 3.3).

За периода от 2008 г. насам производителността на труда е основният двигател на растежа на БВП в България. Макар растежът на производителността на труда в България да е забавил темповете си до средно 2,6% за периода 2008–2012 г., той надминава темповете както в страните от региона за сравнение, така и в държавите от ЕС-15. Производителността на труда се превръща в основен двигател на растежа в България, тъй като равнищата на заетостта намаляват, а промяната в демографската структура (т. е. промяната на дела на населението в трудоспособна възраст към общия брой на населението) става отрицателна. По-високият темп на растеж на производителността е от критична важност за ускоряването на процеса на сближаване на доходите в България с тези в останалите държави от ЕС. Както беше споменато в предходната глава, броят на населението в трудоспособна възраст в България се очаква рязко да намалее. Същественият спад в предлагането на работна ръка вероятно ще потисне растежа. Следователно темпът на растеж на производителността следва да се ускори значително, за да постигне България търсеното сближаване с държавите от ЕС.

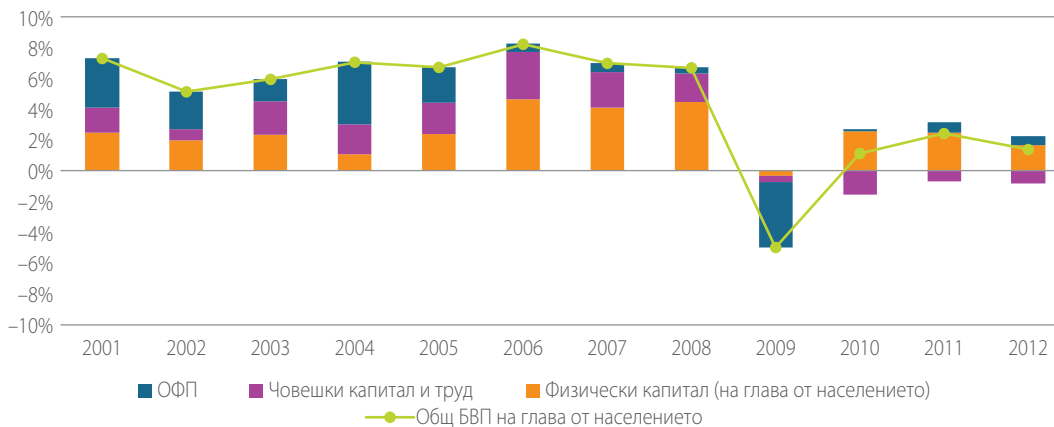
Повишаването на ефективността вероятно е изиграло важна роля за растежа в предкризисния период. Докато ръстът на производителността на труда се влияе от промени във входящите ресурси, каквито са капиталът и образованието, ръстът на общата факторна производителност (ОФП) обхваща и промени в крайната произведена продукция, които нямат отношение към промените във входящите ресурси и следователно би могъл по-добре да обхване „истинското“ повишаване на ефективността. За бившите икономики в преход е поначало трудно да се определи с точност

частта от основния капитал, която е наистина „производителна“ и по този начин да се определи съответният входящ ресурс в производствената функция на дадена икономика, тъй като преходът от социализъм към капитализъм е направил значителна част от съществуващия основен капитал непродуктивен. Каква част от първоначалния основен капитал е унищожена, е трудно да се прецени, но размерите вероятно са доста съществени. Deliktas и Balcilar (2005) например оценяват размера на унищожения в началото на прехода основен капитал от ерата на социализма на до 50%. Следователно не можем да разчитаме на исторически данни за инвестициите, за да направим оценка на основния капитал. Вместо това използваме комплекс от данни от преброяванията на населението, националните сметки и балансите на дружествата, за да направим оценка на основния капитал в България за периода от 2000 до 2012 г.²⁶ Нашите изчисления²⁷ показват, че за периода от 2000 г. до 2005 г. ръстът на ОФП (с корекция за оползотворяването на капитала) допринася с около 50% за ръ-

²⁶ Изчисленията показват, че нетният основен капитал на предприятията, който има най-голямо отношение към произведената от икономиката продукция, е нараснал като дял от общия нетен основен капитал в периода от 2000 г. до 2012 г. Нетният основен капитал на предприятията като дял от годишната продукция, произведена от икономиката, се задържа относително стабилен на стойност около 3, което е малко по-високо от средната стойност на съотношението *капитал/произведена продукция*, която възлиза на 2,3 за останалите икономики в преход в държавите от ЕС. За подробно описание на използваната методология виж Приложение 2.1.

²⁷ Използваме производствена функция на Коб–Дъглас с постоянна възвръщаемост от мащаба, в която приемаме, че приблизителната стойност за дела на капитала по данни от националните сметки е около 0,45. Използваме данни за заетостта, за да отчетем по-коректно колебанията в предлагането на работна сила, дължащи се на безработицата. Към променливата величина за заетостта се прибавят и промените в наличния човешки капитал, измерени като среден брой години в образователната система за населението в трудоспособна възраст.

ФИГУРА 3.3: ОТЧИТАНЕ НА РАСТЕЖА С КОРЕКЦИЯ ЗА ОПОЛЗОТВОРЯВАНЕТО НА КАПИТАЛА

Източник: Оценки на Световната банка.

ста на БВП.²⁸ Този принос спада рязко през захранвания с капитал предкризисен период. От 2010 г. насам на ръста на ОФП отново се дължат над 50% от ръста на БВП (Фигура 3.3). За разлика от изчислените стойности за измерителя производителност на работник, ръстът на ОФП е спаднал значително през периода от 2006 г. до 2008 г., когато инвестиционният бум достига своя връх и все по-голям дял от БВП се дължи на нарастващите стойности на физическия капитал на глава от населението.

3.3 Производителност по отрасли, заетост и структурни промени

Производителността на труда се повишава не само с повишаването на ефективността на работниците, но и с тяхното преминаване към отрасли с висока производителност. С развитието на държавите увеличаването на дохода на глава от населението обичайно се свързва с постепенно изместване на трудовия ресурс и капитала от селското стопанство към промишлеността и услугите. Тъй като неселскостопанските отрасли обикновено се характеризират с по-висока добавена стойност, пренасочването на работниците към тези отрасли води

до общо увеличение на производителността на труда и дава тласък на растежа на БВП на глава от населението.²⁹ Всъщност някои автори (Caselli 2005.; Restucci и др. 2006) твърдят, че разликите в стандарта на живот между отделните държави се дължат на две прости обстоятелства: (1) всички държави показват относително по-ниска производителност в селското стопанство; и (2) държавите, показващи по-висока производителност, насочват относително по-малък трудов ресурс към селското стопанство в сравнение с останалите държави.

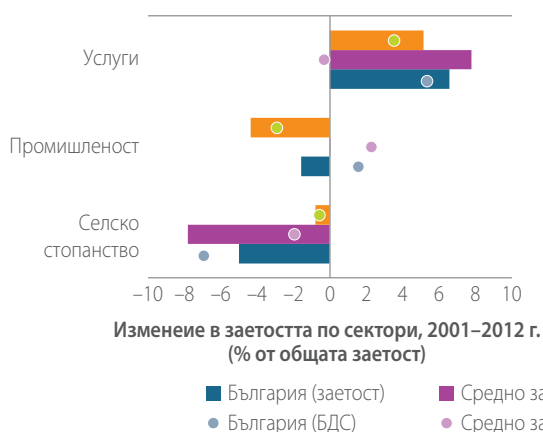
В действителност производителността на селскостопанския отрасъл в България е сред най-ниските за държавите от ЕС, а дялът на заетите в селското стопанство

²⁸ Тези изчисления проследяват равнищата на оползотворяване на капитала в нефинансовия корпоративен сектор. При пропуск да бъдат взети предвид промените в оползотворяването на капитала, се стига до отклонения в определянето на дела от растежа, отдаван на ОФП. Такъв пропуск води до надценяване на приноса на ОФП през периоди на ниски нива на оползотворяване на физическия капитал и подценяването му през периоди на високи нива на оползотворяването му.

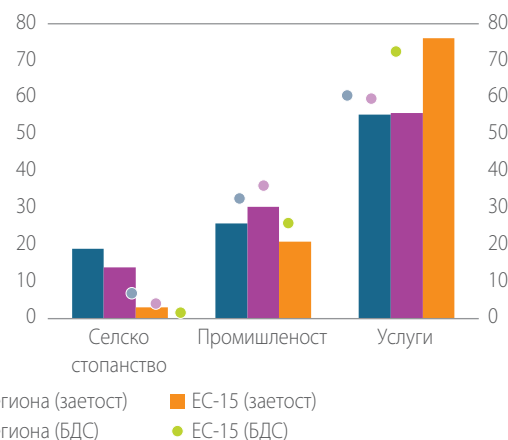
²⁹ Според последните изследвания до 85% от разликата в ОФП между отделните държави могат да бъдат отдадени на различията в относителната ефективност между отделните отрасли (Chanda и Dalgaard, 2008).

ФИГУРА 3.4: РАЗВИТИЕ НА СТРУКТУРАТА НА ЗАЕТОСТТА И ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ

а) Изменение на добавената стойност и заетостта за периода 2001–2012 г.

б) Дялове на добавената стойност и заетостта за 2012 г.

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на данни на Евростат. Промислеността включва строителството. Регионът за сравнение изключва Хърватия поради липсата на данни. Фигура б) показва секторната/брутната добавена стойност като процент от общата за 2012 г.

в страната е най-високият за ЕС. През 2001 г. заетите в селскостопанския сектор в България са 23,9% от работната сила по данни на националните сметки. Това е вторият по големина дял за страните от региона за сравнение, надминаван само от съответния дял в Румъния. Към 2013 г. този дял е спаднал до 19,2%. В същото време производителността на селското стопанство в България е била сред най-ниските в ЕС и бележи спад от 2001 г. насам.³⁰ Например добивът на домати в България през 2012 г. е 28 тона на хектар, докато в Турция е 60 тона на хектар. Добивът от слънчоглед е 1,7 тона на хектар, докато в Унгария е 2 тона, а в Гърция — 4,3 тона. Неэффективното използване на входящите ресурси, по-лошото управление на производството, по-ниската производителност на посадъчния материал и растенията и по-неблагоприятните природни условия обясняват по-ниската производителност на растениевъдството (Република България, 2014 г.). Като цяло, на инвестициите в отрасъла на селското стопанство им липсва насоченост и резултатност.

Пренасочването на работната сила в България към сектора на услугите е про-

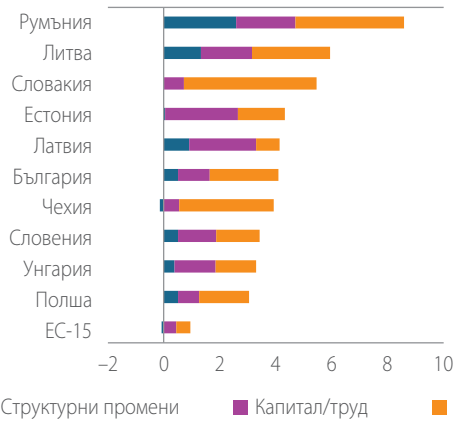
цес, сходен с този в останалите страни от региона за сравнение. В периода от 2000 г. до 2013 г. делът на заетостта в селското стопанство и промишлеността в България се свива до общо 4,9 процентни пункта и се измества към секторите на услугите. Тази стойност е много малко по-ниска от параметрите на пренасочването, настъпило в страните от региона за сравнение и не превишава съществено стойностите в по-богатите държави от ЕС-15, които вече бяха по-напреднали в процеса на структурна трансформация (Фигура 3.4а). През 2013 г. делът на заетостта и добавената стойност в сектора на услугите в България е близък с този в страните от региона за сравнение, но е значително по-нисък от стойностите за ЕС-15. По отношение на заетостта и добавената стойност в промишления отрасъл България съществено изостава от средното за страните от региона за сравнение (Фигура 3.4б).

Въпреки това приносът на структурните промени към ръста на БВП на Бълга-

³⁰ ОФП на селското стопанство в България, съотнесе на към останалите държави от ЕС, също бележи непрекъснат спад в периода от 1995 г. до 2005 г. (Bahi Brada, 2009).

ФИГУРА 3.5: СТРУКТУРНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРИЯ

а) Принос към средния годишен ръст на производителността на труда (БДС на един зает) 2001–2008 г.

б) Принос към средния годишен ръст на производителността на труда (БДС на един зает) 2008–2012 г.

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на данни на Евростат.

рия е малък за периода до 2008 г.³¹ От средния годишен растеж на БДС в размер на 6,6% на глава от населението за периода 2001–2008 г., приблизително 4,1 процентни пункта се дължат на увеличаване на компонента производителност на работник, от които 3,6 процентни пункта (над 85%) са следствие от „вътрешноотраслови“ подобрения на производителността и едва 0,5 процентни пункта са резултат от структурни промени. Това означава, че структурните промени са добавили едва 6,9% към растежа на реалния БВП, което е далеч под средното за държавите от региона за сравнение, възлизащо на 19,4%. Приносът на структурните промени към растежа по показателя производителност на работник (който е по-нисък в България в сравнение със средното за ЕС) е 12,7%, докато средното за региона е 21,9% (Фигура 3.5а). Ако структурните промени в България бяха достигнали средното ниво за държавите от региона за сравнение, растежът на БВП на глава от населението в страната щеше да е по-висок с 0,5 процентни пункта на годишна база за този период, спомагайки за намаляване на изоставането в доходите спрямо държавите от ЕС-15 с 1,5%, и за задържане равнището на разликата по този показател с държавите от региона

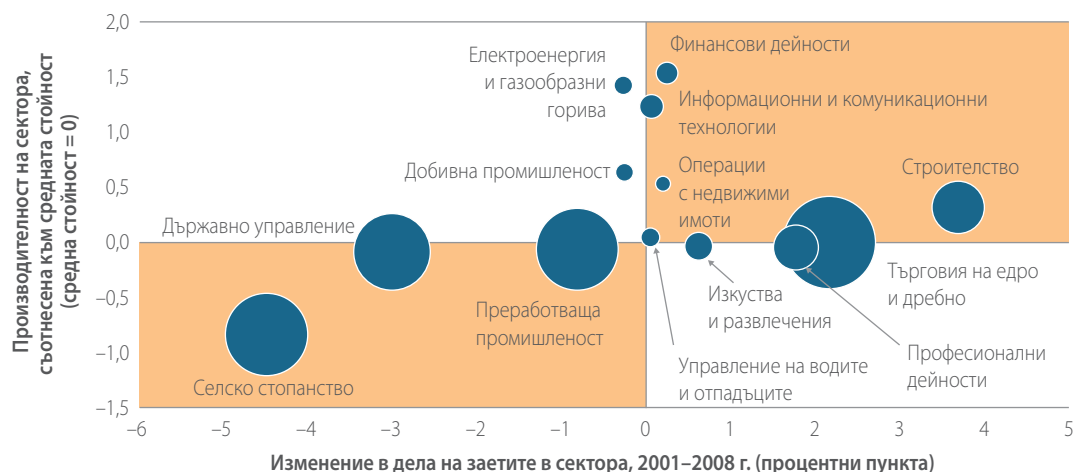
за сравнение като цяло стабилно (вместо наблюдаваното в действителност увеличе-

³¹ Производителността на труда може да се декомпозира като „вътрешноотраслова“ промяна и „междуетраслови“ промени. Структурните промени обхващат приноса за растежа, дължащ се на пренасочването на работната сила (или промяната в теглата на отрасли-те). Това може да се разпише като

$$\Delta Y_t = \sum_N s_{i,t-k} \Delta y_{it} + \sum_N \gamma_{i,t} \Delta s_{it},$$

където ΔY_t е промяната в съвкупната производителност на труда между t и $t-k$, θ_{it} е заетостта в отрасъл i към времеви момент t , а e е равнището на производителността в отрасъл i към момент t . Първият член е „вътрешноотрасловият“ компонент, вторият — „междуетрасловият“. По този начин производителността на труда за всички отрасли на икономиката се декомпозира до две съставни части. Първият компонент измерва изменението в производителността на труда, дължащо се на промените в производителността на труда в отрасъла, които от своя страна се дължат на промените в измерителя капитал на работник и растеж на ОФП. Той обхваща начина, по който се развива производителността на труда при постоянни дялове на заетостта между отраслите. Вторият компонент обхваща въздействието на структурните промени върху развитието на производителността на труда. Той измерва равнището на производителността при алтернативния сценарий, т. е. равнището, което би било достигнато, ако равнищата на секторната производителност останеха непроменени и само изместванията на работна сила между секторите променяха производителността.

ФИГУРА 3.6: ДВИГАТЕЛИ НА РАСТЕЖА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА ПО ОТРАСЛИ (2001–2008 Г.)

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка.

Забележки: Размерът на сферите съответства на нивата на заетост от 2008 г. Защрихованите квадранти показват положителен принос за структурните промени.

ние на разликата). В най-добрия случай едни структурни промени от мащабите на осъществените в Румъния (най-мащабните сред държавите от региона за сравнение) биха довели до скок с цели 2 процентни пункта в годишния растеж на БВП на глава от населението в България и биха сблизили доходите ѝ с тези на държавите от ЕС-15 и страните от региона съответно с 6% и 11%.³²

Слабият принос към растежа, произтичащ от структурните промени, води до съсредоточаване на придобивките в областта на заетостта в промишлеността и услугите със сравнително ниска производителност. Макар растежът на БВП да извлича някои ползи от спада на дела на работниците в селското стопанство —отрасъла с най-ниска производителност— съответстващото увеличаване на дяловете на заетостта настъпва в отрасли с равнища на производителност, които са или малко под средното за икономиката (търговията на едро и дребно, професионалните дейности, изкуствата и развлеченията), или съвсем леко превишават средните равнища (строителството). Междувременно в отраслите с най-висока производителност —като финанси и информационни технологии и комуникации (ИТК)— почти не се наблюдава

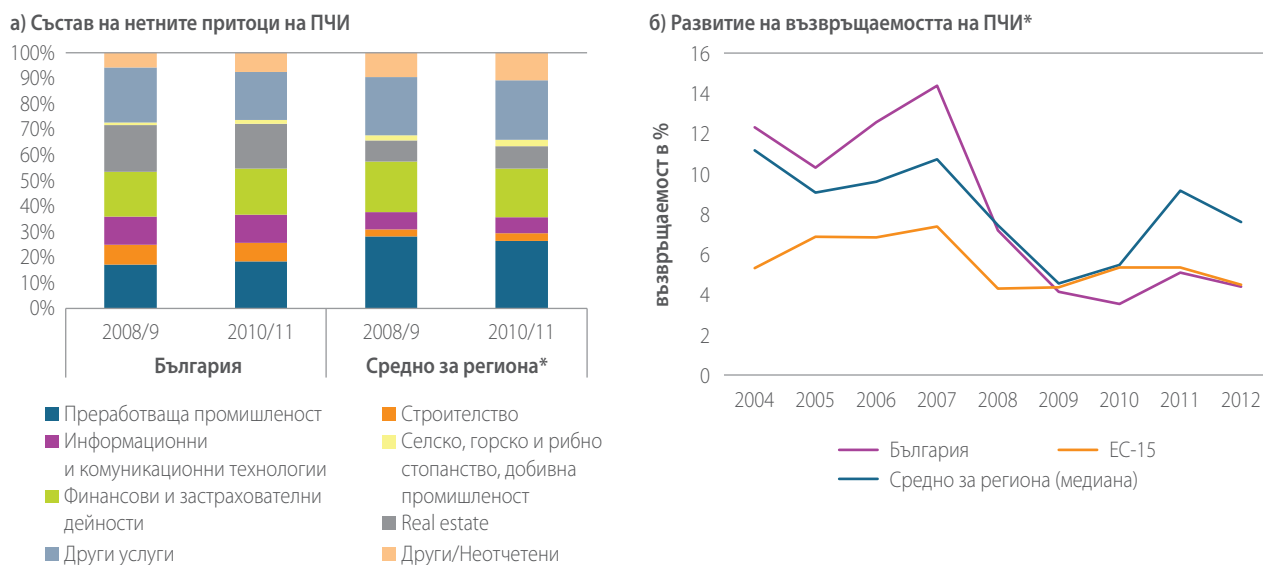
увеличение в дела на работната сила спрямо общата заетост (Фигура 3.6). В резултат на това нетното повишение на производителността (и следователно ръстът на БВП) вследствие на структурните промени остават сравнително ограничени.³³ Все пак, за разлика от други страни от региона за сравнение, България запазва положителните стойности на структурните промени в периода от 2008 г. насам.

Всички сектори с положителен вътрешносекторен растеж на производителността бележат значително повишение на притоците на ПЧИ за периода от

³² И двете цифри са съществени предвид факта, че изоставането на България от равнището на доходите на държавите от ЕС-15 е намаляло с едва 12% за периода от 2001 до 2008 г., а изоставането от равнището на доходите на държавите от региона за сравнение продължава да се увеличава.

³³ В допълнение към това, макар заетостта в България (както и в други страни от региона за сравнение) да се измества към отрасли, които през 2011 г. се характеризират с по-висока производителност, то тези отрасли не са непременно с по-висока производителност и през 2008 г. В резултат на това структурните промени за периода от 2001 до 2011 г. са с положителен знак, ако се вземе предвид първоначалното равнище на производителност, но стават незначителни, ако се вземе предвид крайното равнище на производителност за периода 2001–08 г.

ФИГУРА 3.7: НЕТНИ ПРИТОЦИ НА ПЧИ И ВЪЗВРЪЩАЕМОСТ НА ПЧИ

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка на база на данни от Евростат.

*Данни за Хърватия липсват. Възвръщаемостта на инвестициите е изчислена като прекия инвестиционен доход е разделен на размера на ПЧИ в края на годината.

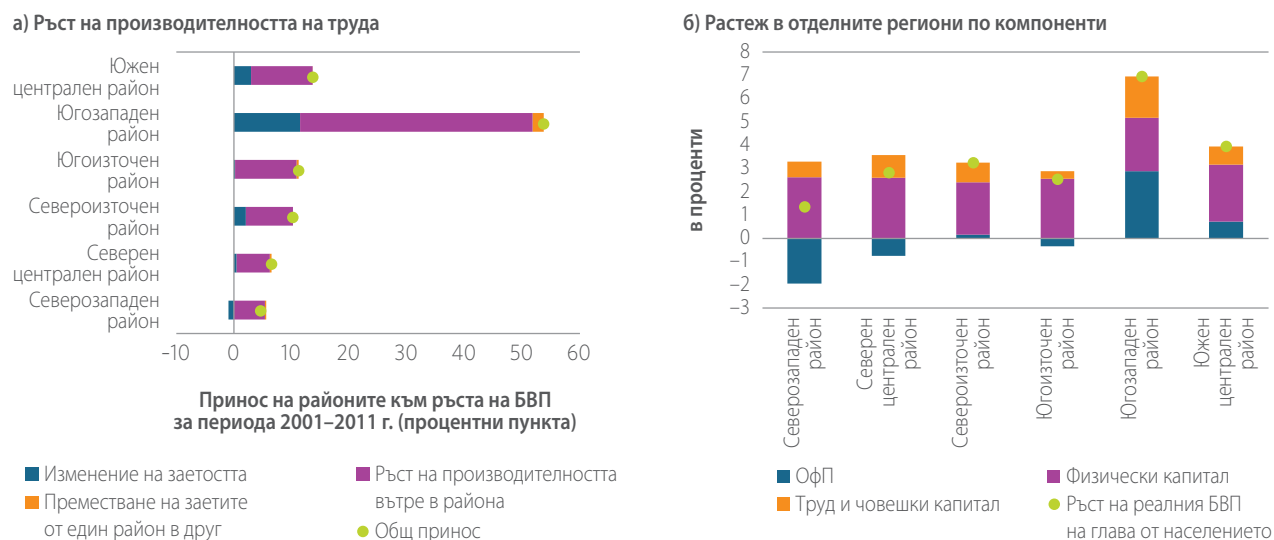
2001 до 2008 г.³⁴ Преработващата промишленост, финансите, ИТК и търговията са отбелязали най-висок „вътрешносекторен“ растеж на производителността в България. Вътрешносекторният растеж на производителността в България е на равнища, близки до средните за страните от региона за сравнение в периода до кризата от 2008 г., а в периода след това превишава тези равнища. Повишаването на производителността в преработващата промишленост формира близо една трета от общия вътрешносекторен растеж на производителността за периода от 2001 до 2008 г. Останалата част от това повишение е съсредоточена основно в секторите финанси, информация и комуникации и търговия на едро и дребно. Львският пай от нетните притоци на ПЧИ в България се пада на промишлеността (напр. строителството), финансовите услуги, операциите с недвижими имоти и професионалните дейности и търговията на едро и дребно (Фигура 3.7а). В крайна сметка тези сектори отчитат и най-високи равнища на брутните инвестиции в реални активи, което е в съответствие с констатация-

та по-горе, че по-голямата част от измереното вътрешносекторно повишение на производителността през втората половина на този период се дължи на увеличениния физически капитал на работник.

В сравнение със средното равнище за страните от региона за сравнение делът на нетните потоци на ПЧИ към селското стопанство и преработващата промишленост в България са значително по-ниски. В България се наблюдава относително висок дял на ПЧИ в отрасли като недвижими имоти, строителство, информация и кому-

³⁴ Измерването на производителността в публичния сектор е добре известно с трудността си, тъй като секторът произвежда непазарен продукт, чиято стойност не може да бъде пряко наблюдавана. В резултат на това произведеният от публичния сектор продукт принципно се изчислява, като се приравнява към входящите ресурси, т. е. към сумата, похарчена за производството на този продукт, които до голяма степен са за заплати. Това предполага всяко повишаване на публичните разходи автоматично да се преобразува в еквивалентно увеличаване на произведената продукция, което обезсмисля анализването на производителността на публичния сектор въз основа на данни от националните сметки.

ФИГУРА 3.8: РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В РЪСТА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА ЗА ПЕРИОДА 2001–2011 Г.

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка.

никации. Делът на ПЧИ, предназначени за преработващата промишленост, селското стопанство и другите услуги, е под средното равнище за страните от региона за сравнение. Нетните потоци на ПЧИ към България се задържат на равнище около 3% от БВП от 2010 г. насам, но възвръщаемостта на ПЧИ рязко спада в периода след 2007 г. и се задържа на нива, по-ниски от средната стойност и медианата за страните от региона за сравнение (Фигура 3.7б).

Повишаването на производителността е съсредоточено в няколко региона, увеличавайки по този начин различията между отделните региони. Както през периода на бърз растеж през 2000–2008 г., така и през годините след рецесията, повишаването на производителността в Югозападния регион (в който се намира столицата София) значително изпреварва повишаването във всички останали региони на страната — както по отношение на растежа на производителността на труда, така и по отношение на растежа на ОФП (Фигура 3.8а и б). Мобилността между регионите обаче е твърде ограничена, оказвайки възпиращ ефект върху структурните промени. Не се наблюдава съществено подобряване на по-

казателя производителност на работник в национален план, което да се дължи на преместването на работна ръка от регионите с по-ниска производителност към Югозападния регион, което говори или за недобри стимули за мобилност, или за структурни несъответствия между работните места с висока производителност в Югозападния регион и уменията или образованието на работниците в останалата част на страната. Повишаването на ОФП е съсредоточено едва в няколко области в страната, допринасяйки за увеличаването на регионалните различия в доходите.³⁵ Аналогично повишаването на ОФП в периода от 2000 до 2011 г. се наблюдава почти изключително в Югоизточния регион, където стойността на растежа на ОФП е средно 3% за периода. Североизточният и Южният централен регион са на второ място по ръст на ОФП при стой-

³⁵ Това изчисление се базира на основен капитал, коригиран за оползотворяването на капитала, въпреки допускането, че степента на оползотворяване е еднаква за всички региони, тъй като липсват данни за регионите. Наличният човешки капитал също се приема за равномерно разпределен между регионите. Стойностите за дела на капитала от националните сметки (0,45) са използвани за всички региони.

ности от около 0,5%, докато навсякъде другаде се отчита лек спад в ОФП. Реално различията между най-богатите и най-бедните региони на България се задълбочават, като стойността на равнището им от 1,4 през 1995 г. е вече 2,7 през 2011 г.

3.4 Фактори, ограничаващи структурните промени

Големите различия в производителността между секторите е знак, че пренасочването на работници от сектори с ниска производителност към сектори с висока производителност може да се превърне във важен двигател на растежа на производителността и дохода във всички отрасли на икономиката. Всъщност в много държави с висок растеж, и по-конкретно в Азия, пренасочването на работници от сектори с ниска производителност към сектори с висока производителност е допринесло в положителна посока за растежа през последните двадесет години (Rodrik и McMillan, 2012). В сравнение с други страни от региона за сравнение разликите в производителността на отделните сектори в България все още са доста значителни, което говори на пръв поглед, че съществуват големи възможности за увеличаващи производителността структурни промени. Всъщност през 2012 г. около 70% от работниците в България са заети в сектори с производителност на труда под средната за икономиката като цяло. Ако делът на работниците в сектори с производителност на труда над средната за икономиката като цяло нарасне —или ако производителността на слабо представящите се отрасли навакса изоставането си— темпът на растеж би се вдигнал.

За да можем да си позволим да отсъдим дали дадено пренасочване на работници действително повишава благосъстоянието и благоприятства растежа, е необходимо по-задълбочен анализ.³⁶ Една важна стъпка в тази посока е разглеждането

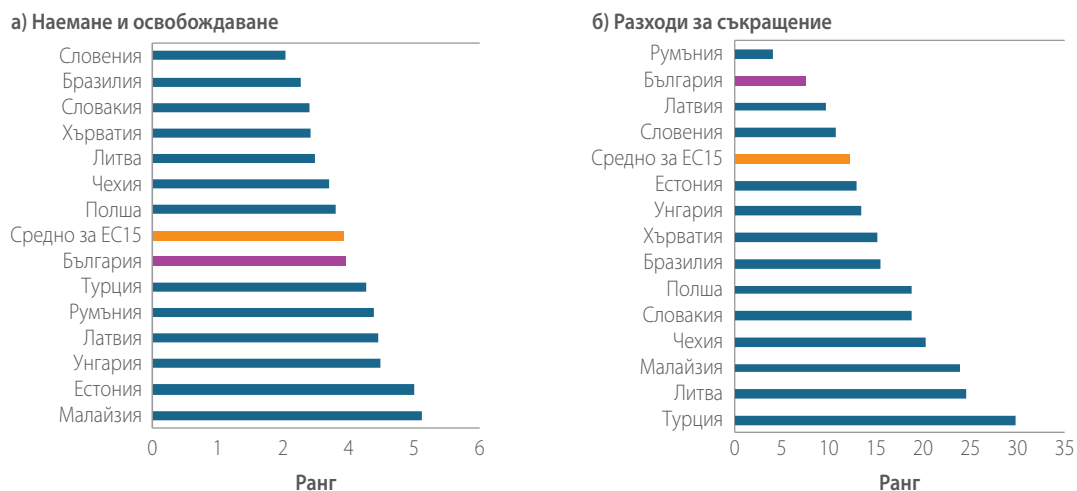
на пределната производителност в отделните сектори. Интуитивната цел на този анализ е да се направи оценка на това дали даден работник, притежаващ едни и същи умения, би получавал различна заплата в различните сектори, а след това да се зададе въпросът защо този работник не би се пренасочил към сектора, предлагащ по-високото заплащане. В условията на идеална конкуренция пределната производителност на труда —не средната производителност— би трябвало да бъде изравнена между секторите. При определени допускания големите разлики в равнищата на средната производителност може да представляват отражение на големи разлики в пределната производителност на труда. Има обаче и някои уговорки. Например високата средна производителност на труда в капиталоемки отрасли като добивната промишленост може просто да е отражение на ниския дял на работна сила.

Пределната производителност на труда варира в големи граници между секторите, което говори за известна неефективност при насочването на работната сила. През 2008 г. равнището на дисперсията на стойността на средния продукт на труда в България е на трето място сред държавите от ЕС, изпреварено само от Словения и Румъния, което говори за известна неефективност на пазарите на труда.³⁷ Проблемът при анализа, базиран на средния продукт на труда, е, че разчита на допускането, че работниците притежават едни и същи умения. Съставът на работната сила според уменията обаче може да варира в големи граници между отдел-

³⁶ Не всяка структурна промяна е полезна. Например производителността може да бъде по-висока в сектори, в които властват монополи. Пренасочването към тези сектори би допринесло положително за структурните промени, но то няма непременно да стимулира растежа или да повиши благосъстоянието (този проблем е обсъден по-обстойно у Maloney, 2012).

³⁷ Виж описанието на методологията в Приложение II и дисперсията на стойността на средния продукт на труда между секторите в Таблица 1 от Приложението.

ФИГУРА 3.9: РЕГУЛАЦИИ НА ПАЗАРА НА ТРУДА

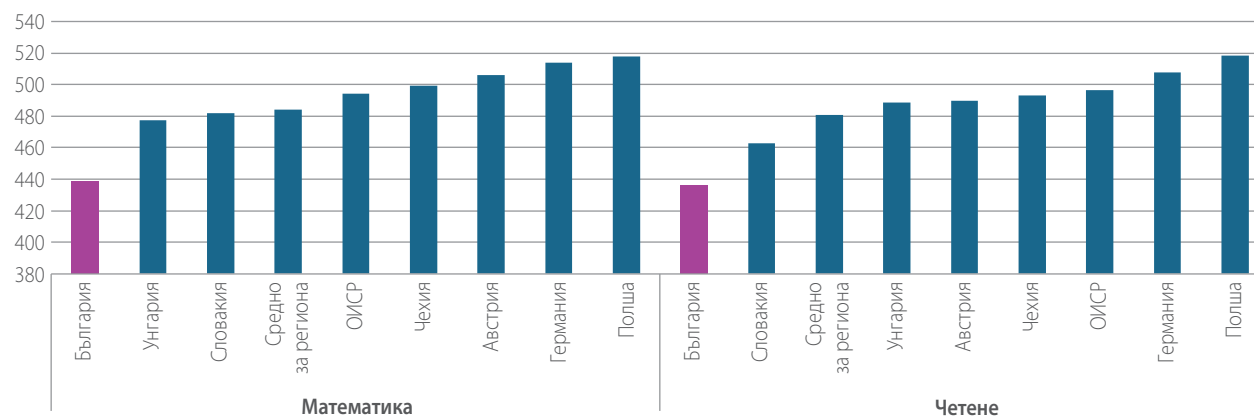
Източник: Доклад за глобалната конкурентоспособност за 2014–2015 г.
Забележка: Първото място означава най-добри показатели.

ните отрасли. Поради това правим оценка на пределната производителност на труда въз основа на данни за заплатите на 35-годишни българи с еднаква степен на образование и упражняващи една и съща професия в различни отрасли. Тези данни показват, че български мъж на средна възраст, със средно образование и работещ в строителството получава с 13% повече в отраслите на добивната и преработващата промишленост и със 17% повече от строителен работник със същите характеристики. Тези междуотраслови разлики могат да се тълкуват като свидетелство за недобро разпределяне на работниците между отраслите и за известна липса на гъвкавост, пречеща на пренасочването на работниците към отрасли с по-висока продуктивност. Всъщност съществуват емпирични доказателства, че промяната на упражняваната професия вътре в отрасъла е значително по-малко скъпоструваща от смяната на отрасъла при запазване на упражняваната професия (Lee и Wolpin 2006.).

Регулаторната и институционалната рамка могат да бъдат възпиращи за пренасочването на работната сила. Регулациите на пазара на труда могат да направят смяната на работата скъпо струваща за ра-

ботниците, като така забавят структурните промени. Регулаторната рамка по отношение наемането и освобождаването на работна ръка в България е относително гъвкава в сравнение с тази в страните от региона за сравнение и е в съответствие с усреднените норми за държавите от ЕС-15 (Фигура 3.9а). Равнището на разходите за съкращение е второто най-ниско в ЕС. Пречките пред вътрешната мобилност, като и недобре развитият пазар за наемане на жилища и високият процент на собствените жилища, могат да станат причина за намаляване на мобилността. В действителност равнищата на вътрешната мобилност в България са сред най-ниските за страните от региона за сравнение. Делът на българите, склонни към емиграция, обаче е висок в сравнение със страните от региона за сравнение, а стойността на положителната разлика в заплатата, която би им била достатъчна, за да приемат работа в друга държава или регион, е най-ниската за региона (Световна банка, 2013в). Високият процент на собствените жилища и слабото търсене на работна сила наред с факта, че големият ръст на заетостта в Югозападния регион се ограничи в рамките само на три години (2004–2007), е едно възможно обяс-

ФИГУРА 3.10: РЕЗУЛТАТИ ПО ПРОГРАМАТА PISA ЗА 2012 Г.

Източник: Програма за международно оценяване на учениците (PISA), 2013 г.

нение за относително ниската вътрешна мобилност.³⁸

Навлизащите на пазара на труда нови лица могат да изиграят важна роля за пренасочване на работната сила в контекста на структурна трансформация. Тъй като смяната на отрасъла, в който се упражнява професията, обикновено е свързана с разходи, новите субекти, навлизащи на пазара на труда, могат да изиграят важна роля за поощряване на структурните промени. Kim и Topel (1995) например разкриват по какъв начин силният спад на дела на заетите в селското стопанство и голямото увеличение на заетостта в преработващата промишленост по време на индустриализацията на Южна Корея могат до голяма степен да се отдадат на промените в поведението на ново-навлизащите лица на пазара на труда. В резултат на демографските промени в България прогнозата за дела на новите лица, навлизащи на пазара на труда, е в посока към спад. За да противодейства на този спад, България ще трябва да предприеме мерки за противодействие на потока на емиграция от страната. Повишаването на търсенето на работна сила и подобряването на предоставянето на обществени услуги и на бизнес средата са фактори, за които е установено, че водят до намаляване на емиграцията от източноевропейските държави (Световна банка, 2007).

Незадоволителното образование на новонавлизащите на пазара на труда може да забави структурните промени. Успешната трудова реализация зависи от добрите когнитивни, социално-емоционални и технически умения, насочени към професионалната реализация (Световна банка, 2014б). Данните от Програмата за международно оценяване на учениците (PISA), която проверява когнитивните умения на 15-годишните — по функционална езикова и математическа грамотност и познанията по природни науки — сочат, че България значително изостава от останалите държави членки на ЕС (Фигура 3.10). Още по-тревожен е фактът, че голям дял от младите българи излизат от образователната система с недостатъчни умения по четене и математика (представяйки се под Ниво 2, нивото на прагова функционална езикова и математическа грамотност по PISA), които са от съществена важност за продължаващото обучение и продуктивната трудова заетост. Освен това образователната

³⁸ Всъщност използвайки микроданни за САЩ за периода от 1986 г. до 2000 г., Lee и Wolpin (2006) стигат до заключението, че факторите за търсене на работна сила, като измененията в относителните цени и производителността на секторите, вероятно са били основните движещи сили, довели до пренасочването на работната сила.

система в България се характеризира с висока неравнопоставеност — наблюдава се съществена разлика между представянето на учениците от най-високия и най-ниския социоекономически квинтил (горните и долните 20%). В допълнение към това разликата в нивото на образователните умения между етническите българи и малцинствата, и най-вече ромското малцинство, е голяма. Сред етническите българи на възраст от 25 до 64 г. 50% са със завършено средно образование, а 33% са продължили към по-горна образователна степен, в сравнение с 45% и 6% съответно сред турското етническо малцинство³⁹ и още по-ниските 21% и 0% съответно сред самоопределящите се като роми. България се нуждае от дълбока реформа в областта на предуниверситетското образование, включително реформиране на политиките по отношение на учебната програма и учителската професия — за да може да гарантира, че учениците придобиват когнитивните и некогнитивните умения, нужни на работодателите. Разширяването на обхвата на програмите за ранно детско развитие и удължаването на срока на задължителното образование, както и безплатното предучилищно образование могат да осигурят допълнителни възможности за по-добра подготовка за училище на децата от семейства в неравностойно положение, да намалят дела на преждевременно напусналите образователната система и да елиминират произтичащите от равнището на доходите различия между децата. (Световна банка, 2014в).

Селското стопанство може да играе важна роля за ускоряване на структурните промени. Тъй като селското стопанство обичайно е сред икономическите отрасли с най-ниска производителност, политиките, които способстват за намаляване на равнището на заетост в селското стопанство, като в същото време повишават ръста на селкостопанската производителност, могат да изиграят важна роля за ускоряването на структурните промени. Производителността на земята в България е показала значи-

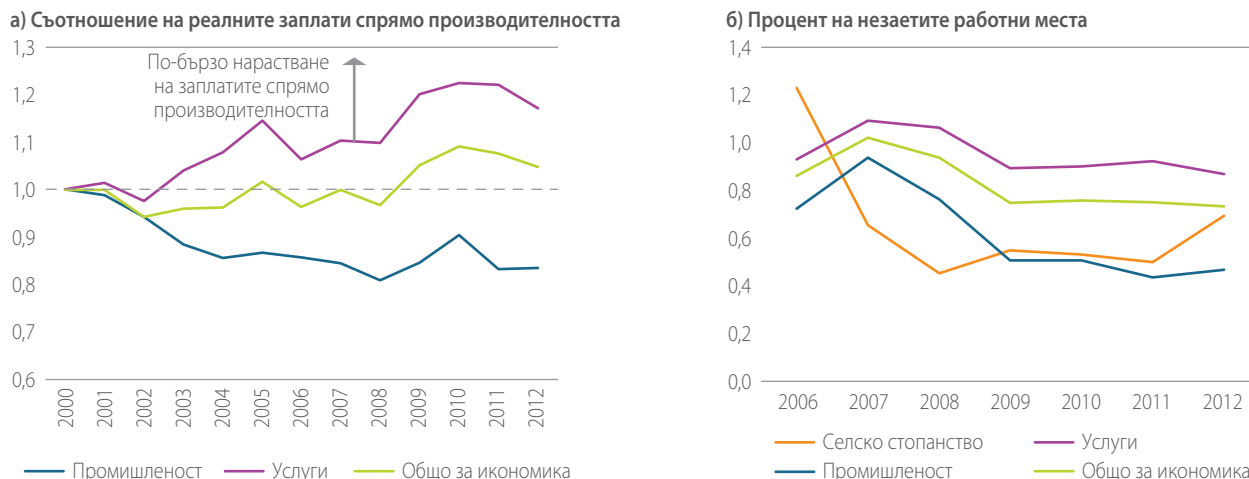
телно подобрене по отношение на няколко култури през периода след присъединяването към ЕС, макар голямата суша през 2012 г. да нанесе сериозно поражение на отрасъла. По-конкретно увеличена производителност е регистрирана при отглеждането на пшеница, царевица и маслодайни култури, докато отглеждането на плодове и зеленчуци и животновъдството не отбелязват растеж за периода от 2008 г. насам. Ръстът на селскостопанската производителност е подкрепен от реформиране на политиките. За периода от 2005 до 2010 г. средният размер на стопанствата в България се е удвоил, като от 6 хектара в началото на периода достига до 12 хектара в края му поради спад на броя на малките стопанства, което пък от своя страна води до съществен спад в заетостта на пълно работно време в селското стопанство. Осъществяването на политики, повишаващи търсенето на работна сила извън селското стопанство, както и непрекъснатите инвестиции в модернизирани стопанствата и подобряването на селскостопанската продукция, например чрез разработване на стратегии за доброволно уедряване на земята и инвестиции в хидромелиорациите, биха могли да спомогнат за ускоряването на структурните промени в България.

Ограниченията пред сектора на услугите могат да забавят структурната трансформация. Със забогатяването на държавите услугите все повече се превръщат във важен двигател на структурните промени. По-конкретно нарастването на ролята на такива съвременни услуги, каквито са бизнес услугите, телекомуникационните и финансовите услуги,⁴⁰ доведе до ускоряване на структурните промени. Тези услуги играят важна роля и за повишаването на растежа на производителността на цялата икономи-

³⁹Тук е възможно да са включени и роми, самоопределящи се като турци.

⁴⁰Този модел обаче може и да не бъде възпроизведен в днешните държави със среден доход, тъй като трансферът на технологии ще улесни усвояването на новите технологии в сектора на услугите на тези държави.

ФИГУРА 3.11: РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА, ЗАПЛАТИ И НЕЗАЕТИ РАБОТНИ МЕСТА В СФЕРАТА НА УСЛУГИТЕ

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на данни на НСИ.

ка, тъй като се използват за производството в други отрасли, включително и в преработващата промишленост (вж. Глава 6). Messina (2006) твърди, че по-ниският дял на заетите в сектора на услугите в Европа се дължи на по-големите пречки за влизане в сектора — като изисквания за лицензиране, ограничения на зоните, в които може да се упражнява дейността, или регулации, ограничаващи работното време. В България отраслите в услугите с бурен растеж на производителността, като финансовите услуги и ИКТ, са ангажирали твърде малко работна сила. Макар реалните заплати общо за икономиката да нарастват като цяло в съответствие с производителността в периода от 2000 до 2008 г., по отношение на сферата на

услугите за същия период те съществено изпреварват производителността. Трайният недостиг на квалифицирани специалисти в сферата на услугите евентуално би могъл да обясни непрекъснатото вдигане на заплатите в размер, по-голям от нарастването на производителността, особено предвид факта, че делът на печалбата в отраслите в услугите (измерен чрез брутни опериращ излишък като процент от общия доход) спада в същото време (Фигура 3.11), сочейки, че за да могат да привличат и задържат способни и талантиви специалисти, фирмите в тези отрасли са отделяли за работниците все по-голям дял от реализираните вследствие повишаването на производителността приходи.

Приложение 3.1: Нетен основен капитал и ръст на ОФП

Общата факторна производителност се измерва трудно в държави в преход, каквато е България. В икономики като тази на България, в които съставът, собствеността и оползотворяването на основния капитал търпят бурни промени през последните две десетилетия, в контекста на структурна трансформация и широкомащабна приватизация, е поначало трудно да се определи с точност частта от основния капитал, която наистина „произвежда“ и съответно да се определи съответният входящ ресурс в производствената функция на дадена икономика. Използвайки комплекс от данни от преброяванията на населението, националните сметки и балансите на дружествата, правим оценка на основния капитал в България за периода от 2000 г. до 2012 г. Изчисленията сочат, че нетният основен капитал на предприятията (изключващ частните и обществените жилища), който има най-голямо отношение към произведената от ико-

номиката продукция, всъщност е нараснал като дял от общия нетен основен капитал в периода от 2000 г. до 2012 г. (Таблица 1). Това говори за пренасочване на инвестициите към дейности с по-висока производителност през посоченото десетилетие, което спомага за поддържането на високия темп на растеж на БВП през периода. В същия период съотношението между основния капитал на предприятията и годишния продукт, произведен от икономиката, се задържа относително стабилно на стойност около 3, което е малко по-високо от средната стойност на съотношението *капитал/произведен продукт*, която възлиза на 2,3 за останалите икономики в преход в ЕС.

За изчисляването на ОФП използваме производствена функция на Коб–Дъглас и данни за работната сила, към които са прибавени показателите за човешкия капитал. Приблизителната стойност за дела на капитала по данни от националните сметки е около 0,45. За разлика от повечето стандартни спецификации, които използват данни за работната сила за променлива-

ТАБЛИЦА 3.1: ОЦЕНКА НА СЪСТАВА НА ОСНОВНИЯ КАПИТАЛ

Постоянни цени за 2005 г.	2000		2012	
	млн лв.	%	млн лв.	%
ОБЩО НЕТЕН ОСНОВЕН КАПИТАЛ	256 944	100	318 507	100
Жилища	150 298	58	161 163	51
Частна собственост	143 768	56	156 626	49
Обществена собственост	6 530	3	4 537	1
Основен капитал на предприятията	106 646	42	157 344	49
Домакинства (офис пространства в жилищата)	21 726	8	23 310	7
Обществени нежилищни имоти	11 278	4	22 767	7
Нефинансови корпорации	72 883	28	107 569	34
Финансови корпорации	759	0	3 698	1
<i>Допълнителни показатели</i>				
Реален БВП (по постоянни цени от 2005 г.)	34 837	—	53 333	—
Общо съотношение капитал/произведена продукция	7,4	—	6,0	—
Съотношение капитал/произведена продукция за предприятията	3,1	—	3,0	—

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на данни на НСИ.

та величина, отчитаща входящия фактор *предлагане на труд*, ние използваме данни за заетостта, за да отчетем по-коректно колебанията в предлагането на работна сила, дължащи се на безработицата. Към промен-

ливата величина за заетостта се прибавят и промените в наличния човешки капитал, измерени като среден брой години в образователната система за населението в трудоспособна възраст.

ИЗНОС

Износът може да увеличи равнищата на произведената продукция, производителността и заетостта по три основни направления: На първо място, конкуренцията на международните пазари оказва натиск върху фирмите от вътрешния пазар в посока постигане на по-висока ефективност на производството (Bhagwati и Srinivasan, 1979; Feder, 1983; Kohli и Singh, 1989; Krueger 1980). На второ място, износът позволява реализирането на икономии от мащаба (Helpman и Krugman, 1985). На трето място, фирмите, които изнасят, обичайно привнасят технически напредък, което може да има положителни ефекти, разпростиращи се към останалите отрасли на икономиката (Grossman и Helpman, 1991).⁴¹

Износът в България се разширява постепенно. От 2009 г. насам износът на стоки и услуги нараства с годишен темп от 9,5%, което се дължи на износа на стоки, чийто дял в общия износ се повишава от 66% до 76%. До 2013 г. общият износ достига 68% от БВП (приблизително 28 млрд. евро) — много над средната стойност за ЕС от 44%. Износът, сумиран с вноса, достига до 140% от БВП през 2013 г., докато през 2000 г. делът им е 77%. През периода след световната финансова криза се наблюдава възстановяване на търговията и дори трайните търговски дефицити, типични за периода на бърз растеж, спадат до равнище от по-малко от 3% от БВП към 2013 г.

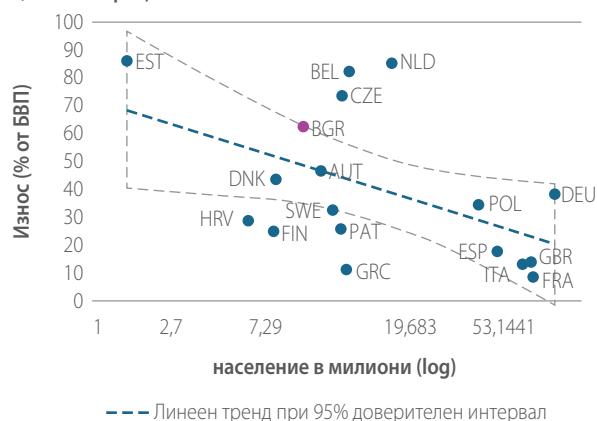
Делът на износа спрямо БВП за България е в съответствие с показателите за населението и дохода на глава от населението, но стойностите на износа на глава от населението остават ниски, отразявайки ниската добавена стойност на нейния износ и произведена продукция. Наблюденията върху държавите показват, че много често колкото по-малък е вътрешният пазар (обичайно измерван чрез броя на населението), толкова по-големи са дяловете на износа и търговията в общата произведена продукция. България попада точно над линейния тренд и в рамките на 95-процентния доверителен интервал, представляващ графиката на износа, съпоставена с броя на населението на разгледаните европейски държави. (Фигура 4.1а). Някои държави с близко по брой население като Белгия, Ирландия, Чехия, Унгария и Словакия, са с много по-високи дялове на износа и търговията. Делът от БВП на търговията — износът, сумиран с вноса — за България е също в съответствие с равнището на доходите в страната. При все това стойността на износа на глава от населението в България (3 051 евро) е по-малко от една трета от средното равнище за ЕС (Фигура 4.1б).

Износната кошница на България е добре диверсифицирана. Диверсификаци-

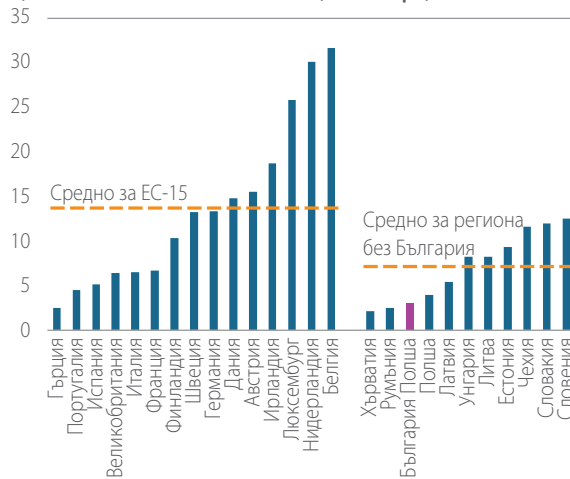
⁴¹ Износът води и до приток на чуждестранна валута, спомагайки за преодоляването на външните ограничения върху растежа (Thirlwall, 1979 г.).

ФИГУРА 4.1: ИЗНОС, ДАННИ ЗА 2013 Г.

а) Износ в проценти от БВП за 2013 г.

б) Износ на глава от населението (в хил. евро)

Източник: „Показатели за световно развитие“ (World Development Indicators — WDI).

ята на износа на България, измерена с помощта на индекса на Херфинда,⁴² е сходна с тази в някои в региона, но е с по-ниски стойности от диверсификацията в Хърватия, Чехия, Словения, Полша и Унгария например. Диверсификацията на износа на България е намаляла в известна степен през последните години с нарастването на дела на трите основни компонента на износа от 13,8% преди 2000 г. до 25,5% към 2013 г. поради повишаването и високата диверсификация на международните цени на суровините⁴³ и на специалните икономически сделки.⁴⁴ Предвид ниското равнище на добавената стойност и високата диверсификация на износа, стойността на експортната диверсификация следва да се постави под въпрос — тъй като нито представлява политически лост, нито е важен определящ за икономическото развитие фактор.

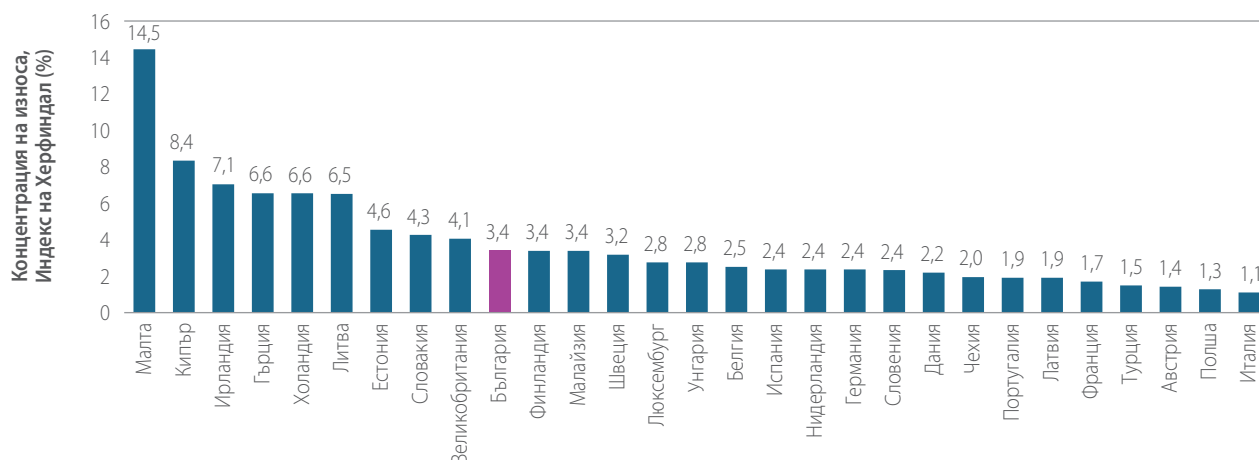
Останалата част от настоящата глава е структурирана както следва: Раздел 4.1 обобщава основните тенденции по отношение на износа на България. Раздел 4.2 представя продуктовото пространство на България. Раздел 4.3 представя добавената стойност на износа на България, последвана от анализ на интегрирането на България в световните вериги за създаване на стойност. Главата завършва с резюме на основните ограничава-

щи фактори, влияещи върху ефективността на износа на България.

⁴² Ниските стойности на индекса на Херфиндал са белег за по-високо равнище на диверсификация. Индексът е изчислен с помощта на Хармонизираната система (ХС) на Световната митническа организация за класификация на стоки за търговски цели.

⁴³ Международните цени на медта например бяха на средна стойност от 7 073 щ. д./тон (в реални щатски долари от 2010 г.) за периода от 2007 до 2013 г., което е повече от двойно в сравнение с цените от предходното десетилетие. Източник: Публикация за историческите цени на стоките на Световната банка *Розов формуляр*, <http://go.worldbank.org/4ROCCIEQ50>

⁴⁴ Оскъдни са наличните сведения за естеството на специалните сделки на България на стойност 3 млрд. щ. д. (код по Стандартната международна търговска класификация – SITC–9310), които водят началото си от 2007 г. и от които не повече от една четвърт могат да бъдат отнесени към износа на злато и военни стоки, които често попадат в тази категория. Например Центърът за изследване на демокрацията и изследователската група Сейфуърлд (2014 г.) изчисляват дела на оръжейния износ на България на около 1,6% от общия износ на стойност 91 милиона щ. д. за 2002 г., а годишните продажби на отбранителна продукция на България в чужбина се движат в граници от 0,9% до 1,75% от общия износ, или от 185 млн. щ. д. до 350 млн. щ. д., за 2010 г. Годишният износ на злато се изчислява в границите от 150 млн. щ. д. до 250 млн. щ. д., вземайки предвид обем на годишното производство на злато от 5 200 кг, както и последните международни цени (Soto-Viruet, 2014 г.).

ФИГУРА 4.2: КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ИЗНОСА НА СТОКИ

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка въз основа на базата данни на ООН Комтрейд.

4.1 Тенденции по отношение на износа

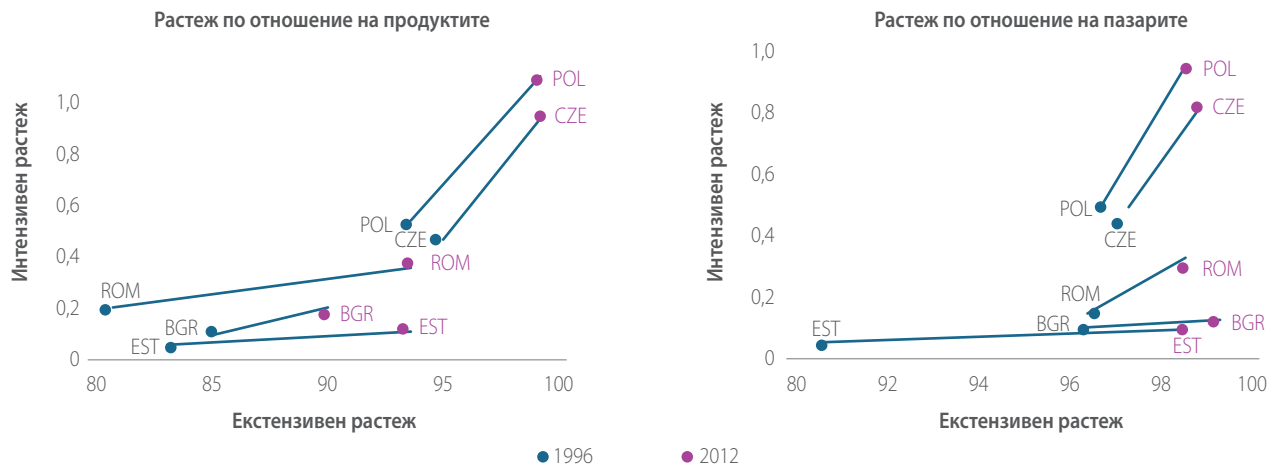
Износът на България показва бурен растеж от началото на 90-те години на 20-ти век, като страната има една от най-отворените икономики в Европа. Отвореността, дефинирана тук като дял на износа и вноса от БВП, се е увеличила от 83% през 1991 г. до 115% през 2004 г., достигайки 141% през 2013 г. Обемите на износа и вноса са 2.4 пъти по-високи в сравнение с 2000 г.⁴⁵ През 2013 г. износът се равнява на 70% от БВП и повече от едно от всеки пет работни места е свързано с износа. Подобно на страните от региона, България се сблъсква с двойното предизвикателство да преориентира износа от бившите социалистически държави към други — предимно западноевропейски — пазари, както и да доставя конкурентоспособни стоки на тези нови пазари. Първоначално, подобно на останалите държави от региона, конкурентното предимство на България е ясно съсредоточено в трудоемки отрасли като текстилната промишленост, но много от другите държави в допълнение към това подобряват характеристиките на производството си, като се възползват от относително ниското заплащане на по-висококвалифицираната работна сила и раз-

ширяват износа с продукцията, произведена от машиностроителната и преработвателната промишленост.

Въпреки че износът на машини и оборудване е нараствал през годините, износът на България продължава да се състои от относително висок дял на първичните суровини и относително малко на брой средно високотехнологични стоки. Миннодобивните продукти, строителните материали и съоръжения, машините и оборудването, облеклото, както и зърнените продукти и растителните масла съставляват средно почти 50% от износа на България за периода от 2008 до 2012 г. (Вж. Таблицата към Приложение 4.1). Медта и необработените медни сплави са най-важните продукти в износа на България, съставлявайки

⁴⁵ Индексите за обемите на износа и вноса са извлечени от редовете за обем на износа на Конференцията на Обединените нации за търговия и развитие — УНКТАД и представляват съотношението между индексите за стойността на вноса и съответните индекси за единична стойност. Индексите за единичната стойност се базират на данни, подадени от държави, които демонстрират последователност при контрола на качеството на УНКТАД, допълнени с разчетите на УНКТАД, като при изготвянето им са ползвани стойностите за търговията от предходната година на трицифрено равнище по Стандартната международна търговска класификация — SITC като тегловни стойности.

ФИГУРА 4.3: ИНТЕНЗИВЕН И ЕКСТЕНЗИВЕН РАСТЕЖ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОДУКТИТЕ И ПАЗАРИТЕ

Източник: Изчисления на авторите въз основа на базата данни на ООН Комтрейд.

11,4% от общия износ на стоки. През 2012 г. България е на шесто място по износ на мед в света с дял от 3,5% от оценявания на 137 млрд. щ. д. световен пазар. Износът на селскостопански и хранителни продукти се формира от разнообразен набор от продукти, вариращи от капиталоемка продукция като зърнени продукти до изискващото по-високо квалифицирана работна ръка производство на зеленчуци и деликатесни сирена и меса.⁴⁶ Облеклото и текстилът съставляват около 10% от общия износ на България. България, традиционно известна с квалифицираните си шивашки кадри, изнася облекла на някои от водещите дизайнерски брандове; въпреки това страната се сблъсква с изключително сериозна конкуренция в лицето не само на държавите с пониско заплащане на труда в Азия и Близкия изток (Пакистан, Турция, Индия, Китай, Виетнам, Индонезия и Египет), но и в лицето на европейски държави със сравнително предимство в областта на дизайна, маркетинга и логистиката (като Италия, Португалия, Гърция, Словения, Литва и Румъния).

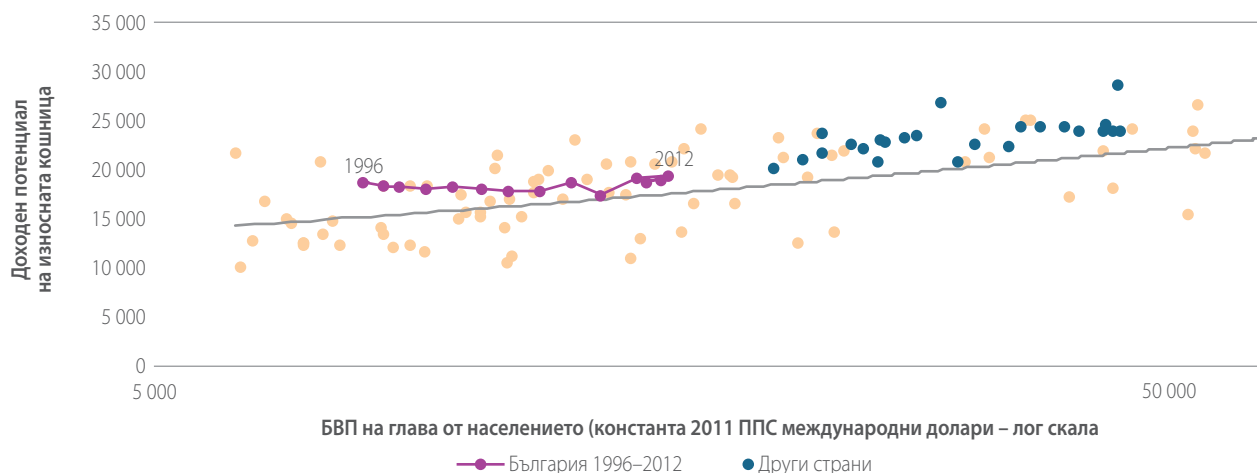
Световното търсене на износа на България е относително слабо. Растежът на износа на съществуващите продукти е с по-бавни темпове в сравнение с други държави от ЕС (Фигура 4.3).⁴⁷ Аналогично световното

търсене на износа на България е нараснало в по-малка степен в сравнение с търсенето на износа на съседните ѝ държави. България е постигнала напредък, сходен с този в други страни от региона, по отношение на разши-

⁴⁶ Българското правителство определя селскостопанския отрасъл като приоритетен и се стреми „развитието на селскостопанския отрасъл да бъде такова, че да може да гарантира продоволствената сигурност и производството на продукти с висока добавена стойност чрез устойчиво управление на природните ресурси“.

⁴⁷ Растежът на износа може да бъде в посока интензивната или екстензивната граница (Hummels и Klenow, 2005 г.). Тези граници по отношение на продуктите оценяват растежа на съществуващите продукти (интензивен растеж) спрямо степента на важност на тези продукти в световната търговия (екстензивен растеж). По отношение на пазарите границите дават оценка на растежа на износа, дължащ се на присъствие на съществуващите пазари (интензивен растеж), в съпоставка с растежа, дължащ се на присъствието на по-динамични пазари (екстензивен растеж). Замествайки във формулата по-долу, ако k^i е наборът от продукти, изнасяни от държава i , $X^i k$ е стойността в доларово изражение на износа на i на продукт k към световния пазар, а $X^* k$ е стойността в доларово изражение на световния износ на продукт k , интензивната граница на растежа по-долу дава стойността на дела на държавата в представените в износа ѝ продукти. Екстензивната граница на растежа дава стойността на значението на експортния портфейл на дадена държава, съотнесено към общата стойност на целия износ в света. Аналогично интензивната граница на растежа на пазарите е измерител за значението на из-

ФИГУРА 4.4: ДОХОДЕН ПОТЕНЦИАЛ НА ИЗНОСНАТА КОШНИЦА И БВП НА ГЛАВА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО

Източник: Изчисления на авторите въз основа на базата данни на ООН Комтрейд. Фигурата се базира на данни за подгрупата държави с БВП на глава от населението за 2011 г., изчислен по ППС (в международни долари от 2011 г.) на стойност над 7 000 щ. д.

ряване на износа си към нови пазари (екстензивен растеж). Страната обаче не постига такъв успех, какъвто се отбелязва в Румъния, Чехия и Полша, в посока увеличаване на дела на износа ѝ към съществуващите пазари. Тези държави от ЕС към момента изнасят стоки, за които има много по-голямо търсене, отколкото за българските стоки.

Степента на сложност на износната кошница на България е в застои в периода от средата на 90-те години на 20-и век насам. Един от начините за измерване на сложността на износа е чрез изчисляване на дела на экспортните продукти, произвеждани предимно от държавите с по-висок доход, за които следователно е по-голяма вероятността да бъдат свързвани с по-високи равнища на производителността, съгласно измерванията с помощта на индекса ЕХРУ, свързващ степента на сложност на износа с равнището на доходите в изнасящата държава (Hausmann, Hwang, Rodrik, 2006).⁴⁸ Стойността по ЕХРУ на износната кошница на България е 19 371 щ. д. към 2012 г., равнище под стойностите за други държави членки на ЕС, но в съответствие с равнището на доходите в страната. Показателите на България съгласно индекса ЕХРУ, за разлика от всички други страни за сравнение, не показ-

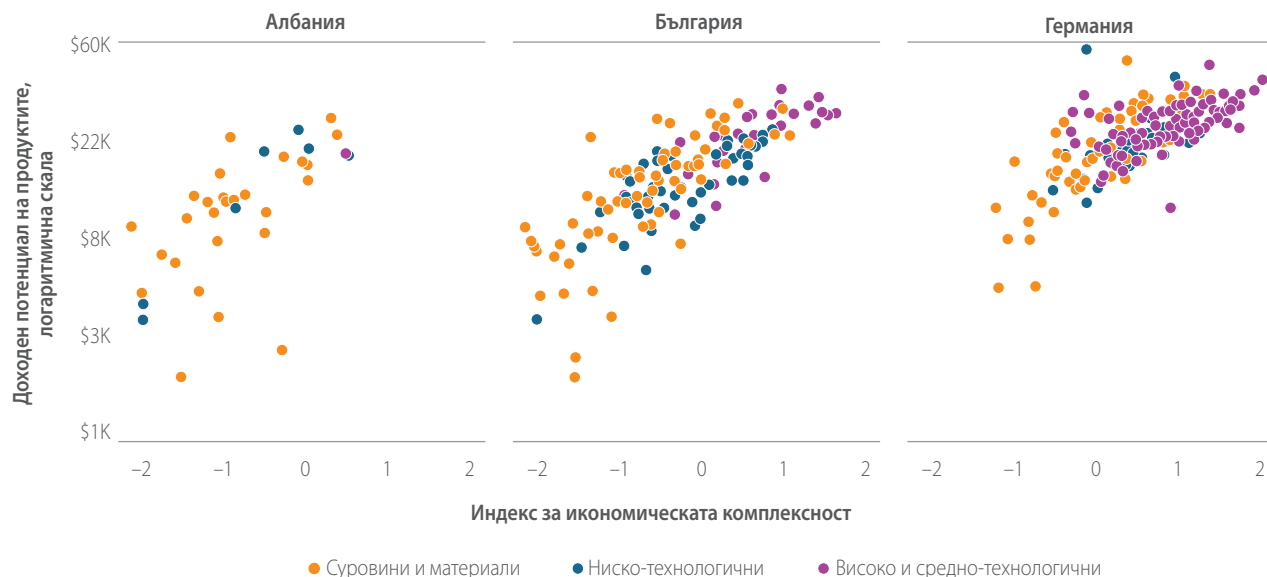
ват съществено подобрение за периода от 1996 г. насам, свивайки значително ножицата между наблюдаваната и очакваната стойност по ЕХРУ (Фигура 4.4).

носа на България на съществуващите пазари, докато екстензивната граница на растежа е измерител за степента на значението на тези пазари за общата световна търговия. Интензивната и екстензивната граници могат да се дефинират чрез следните формули:

$$IM_i = \frac{\sum k^i X_k^i}{\sum k^i X_k^w}, EM = \frac{\sum k^i X_k^w}{\sum k^w X_k^w}$$

⁴⁸ По-конкретно Hausmann, Hwang, и Rodrik (2007) използват базата данни Комтрейд, за да конструират панел от близо 80 държави с начало на периода 1962 г. Съчетавайки данни за износа в глобален план с данни за БВП на отделните държави, пресмятат стойността по индекса за доходността PRODY за всяка продуктова категория като глобален измерител за потенциалната доходност на даден продукт. Индексът ЕХРУ съответно е специфичен за дадената държава измерител за потенциалната доходност, базиран на PRODY и на данните за износа конкретно за всяка държава. Авторите групират данните по периоди от по 5 и 10 години, като резултатите от четири различни коефициента (метода на най-малките квадрати — НМК; метода на инструменталната променлива — МИП; НМК с фиксирани ефекти; и обобщения метод на моментите — ОММ) говорят, че 10-процентно средно увеличение по индекса ЕХРУ за даден петгодишен период дава повишение на растежа на база глава от населението с 0,14–0,19 процентни пункта за следващия петгодишен период.

ФИГУРА 4.5: ТЕХНОЛОГИЧНО СЪДЪРЖАНИЕ, КОМПЛЕКСНОСТ НА ПРОДУКТИТЕ И СРАВНИТЕЛНО ПРЕДИМСТВО

Източник: Изчисления на авторите въз основа на базата данни на ООН Комтрейд.

Износната кошница на България се формира от продукти с големи разлики в технологичния интензитет, от първични суровини до сложни високотехнологични стоки, което доказва, че някои от способностите за производство на високотехнологични стоки вече са налице.⁴⁹ Сравнителното предимство на България е във формирането на разнообразен набор от продукти с ниска и висока потенциална доходност (по индекса PRODY), със съществени разлики в икономическата комплексност (по индекса за комплексността на продуктите PCI). На Фигура 4.5 са използвани три измерения, по които са нанесени всички продукти, за които България отбелязва стойности по индекса Изразено сравнително предимство (RCA), по-големи от единица. По първото измерение продуктите са категоризирани съгласно по-широка технологична дефиниция (предложена от Lall, 2000a), докато второто и третото измерения дават стойностите за потенциалната доходност (по индекса PRODY) и за икономическата комплексност (по индекса PCI). Принципно първичните суровини и

основаните на ресурсите категории са с по-ниска степен на сложност (с по-ниски стойности по PRODY и PCI) от ниско-, средно- и високотехнологичните изделия. Високотехнологичните изделия, както може да се очаква, са продукти с висока степен на комплексност, с които се свързва висока потенциална доходност. Независимо от това се наблюдава значително припокриване между технологичните категории, особено за продукти, за които България отбелязва стойности по индекса RCA, по-големи от единица. С други думи, не всички продукти, определени като първични и основани на ресурсите, са с ниска добавена стойност. Някои от тях реално са продукти с висока степен на комплексност, които носят големи доходи, и по отношение на които България оползотворява сравнителното си предимство, като ги изнася.

⁴⁹Производството на стоки, класифицирани като високотехнологични стоки съгласно базата данни на ООН Комтрейд, не генерира непременно висока добавена стойност. Този въпрос е разгледан подробно по-долу.

4.2 Продуктовото пространство на България

Анализът на продуктовото пространство се основава на допускането, че производството изисква не само капитал, работна сила и ресурси, но и специализирани познания. Част от тези познания могат лесно да бъдат получени чрез наръчници и ръководства, чрез интернет или чрез допитване до експерти, но придобиването на по-широки познания, като познанията за управлението на фабрика за облекла например, са скъпоструващи и времеемки и трудно се придобиват. Hausmann, Hidalgo, и кол. (2011) наричат такъв тип познания *способности*. Производството на стоки обичайно изисква участието на индивиди с различни способности. С нарастването на комплексността на стоките нарастват и броят, и многообразието от способности, необходими за производството на дадена стока. Включването на нов продукт би могло следователно да е по-лесно, ако повечето от способностите, нужни за производството му, вече са налице в страната.⁵⁰

Продуктовото пространство представя графично тази идея. Това е метод, чрез който се измерва разстоянието между два продукта като условната вероятност, че даден износител с Изразено сравнително предимство (RCA) за продукт X има такова предимство и за продукт Y. Hausmann и Klinger (2005) показват емпирично, че държавите обикновено диверсифицират износа с продукти, близки до тези, в които вече се специализират. Оттук следва, че държавите, специализиращи се в стоки, които в по-голяма степен са „свързани“, т. е. чието производство изисква способности, които вече се използват за производството на други стоки, съумяват да подобрят характеристиките на износните си кошници по-бързо. Ако дадена държава произвежда стоки в част от продуктовото пространство, характеризираща се с по-висока плътност, то тогава процесът на диверсификация на износа става много по-лесен, тъй като набо-

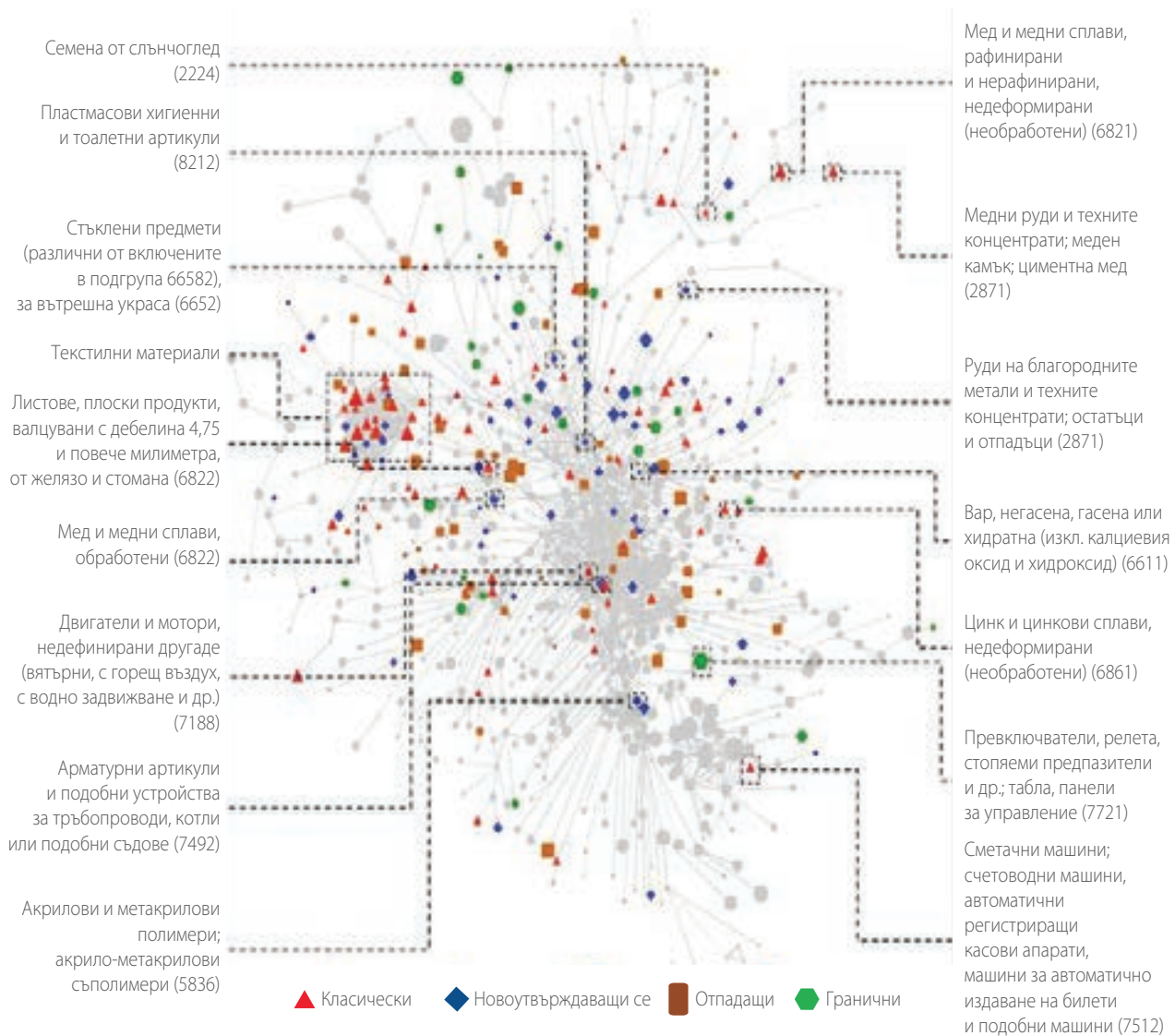
рът от усвоени способности може лесно да се пренасочи към други близко разположени продукти. Това означава, че ниските производствени разходи може да не са единствената причина за износа на дадена стока. Маршалианските външни ефекти имат потенциала да компенсират всяка загуба, произтичаща от действия в посока отдалечаване от сравнителното предимство. Те могат да възникнат, ако концентрацията на производството в дадена локация генерира външни ползи за фирмите чрез разпространяване на познания, обединяване на трудовия ресурс или близост до специализирани доставчици (Maloney и Lederman, 2012).

Износната кошница на България е развита в значително по-ниска степен от экспортните кошници на други държави от ЕС в ядрото от продуктовото пространство, в която плътността на свързаните продукти е най-висока. По-конкретно на световните пазари България е със значително по-нисък дял на износа в „основните“ си отрасли като електроника, химически продукти и промишлени машини и оборудване. Някои продукти от основните отрасли, формиращи ядрото на българската промишленост, са изнасяни през 90-те години на 20-и век, като електромотори, генератори и електромеханични инструменти, но вече не се изнасят (Фигура 4.6). Някои свързани с тези продукти способности сега се използват в производството на новоутвърждаващи се промишлени продукти — като превключватели, релета и други двигатели и мотори.

По-голямата част от износа на България се свързва с ниски равнища на производителност, но някои новоутвърждаващи се дейности имат потенциал да реали-

⁵⁰ Дали обаче диверсификацията сама по себе си е положителен фактор за растеж, не е толкова очевидно в най-добрия случай, а по всяка вероятност е и невярно. Easterly, Reshef и Schwenkenberg (2009) например показват, че успехът при износа на изделия на преработвателната промишленост се дължи до голяма степен на няколко конкретни успешни продукта, на които се дължи основната част от общата стойност на целия износ.

ФИГУРА 4.6: ПРОДУКТОВОТО ПРОСТРАНСТВО НА БЪЛГАРИЯ

Източник: Диаграми на авторите, базирани на Картата на Hidalgo в „Продуктовото пространство и богатството на нациите“. <http://www.chidalgo.com/productspace>

зират по-висока доходност. Фигура 4.7 изобразява износа на България в четири измерения. Размерът на кръговете съответства на дела на дадена стока в общия износ. Повечето от основните за България стоки за износ попадат под нулевата линия на вертикалната ос, която представлява прагът, показващ дали даден продукт би допринасял за увеличаването на доходността, или не. Някои новоутвърждаващи се продукти,

маркирани в синьо, попадат над вертикалната линия. Освен това тези продукти се намират в по-отдалечената дясна част на графиката по хоризонталната ос, която измерва необходимите способности, нужни на българските фирми за износа на тези продукти. Износът на продуктите, разположени в по-отдалечената дясна част, е по-труден поради причини като например липсата на квалифицирани инженери, прекалено

ФИГУРА 4.7: PRODY, EXPY, ПЛЪТНОСТ И ДЯЛ НА ИЗНОСА НА БЪЛГАРИЯ, 2012 Г.

Източник: Изчисления на авторите въз основа на базата данни на ООН Комтрейд.

Забележки: Червените кръгове изобразяват класическите продукти за износ; сините — новоутвърждаващите се; зелените — граничните продукти.

малко ведомства, които да ускорят въвеждането на фитосанитарни норми, или ограниченият брой полети между България и останалите европейски държави. Реализирането на определени политики може да окаже влияние върху създаването на способности и по този начин да повлияе върху разположението на кръговете върху диаграмата.

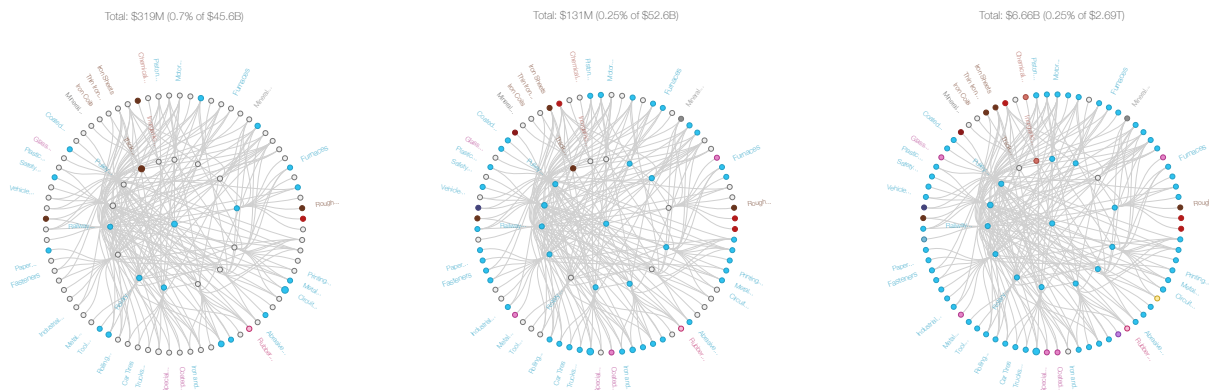
През последните години България започва да изнася някои стоки за износ, повишаващи степента на сложност на износа. България започва да набира сравнително предимство⁵¹ по отношение на износа на медни сплави. За разлика от световния пазар за необработена мед чилийската промишленост не е най-големият доставчик на пазара на медни сплави, като по отношение на тази стока задоволява едва 1% от световното търсене; най-големият доставчик на този пазар е Германия (16,7%), следвана от Китай (8,7%), Япония (5,9%), и Южна Корея (4,8%). Медните сплави изискват по-широк набор от способности в сравнение с износа на мед като суровина. През 2012 г. България изнася медни сплави на стойност 801

млн. щ. д., или 0,81% от общата стойност за продукта на световния пазар. Износът на някои продукти от отраслите машиностроене и електроника също се утвърждава, допринасяйки за близо 20% от наблюдавания растеж на износа за последните 15 г. В действителност България е развила сравнително предимство по отношение на 10 от 115-те продукта, групирани в категория „Машиностроене“ и по отношение на 3 от 49-те продукта в категория „Електроника“.

Износът на машиностроителни продукти показва стабилен растеж и вече е неразделна част от износната кошница на

⁵¹ Традиционната теория на търговията твърди, че благосъстоянието се повишава максимално тогава, когато държавите специализират в стоки, по отношение на които имат сравнително предимство. Традиционният измерител за сравнителното предимство е индексът Изразено сравнително предимство (RCA) на Bela Balassa (1965 и 1989). Той се изчислява като съотношение между дела на продукта k в износа на държавата i и дела му в световната търговия. Счита се, че дадена държава има Изразено сравнително предимство (RCA), ако този индекс е по-голям от единица. Индексът е полезен при документирането на модела на търговията на дадената държава към дадения момент.

ФИГУРА 4.8: МРЕЖОВО ПРЕДСТАВЯНЕ НА РАЗЛИЧНИ ДВИГАТЕЛИ (7188)

Източник: Диаграми на авторите, базирани на Картата на Hidalgo в „Продуктовото пространство и богатството на нациите“. <http://www.chidalgo.com/productspace>

България. В действителност на износа на машиностроителни продукти се дължат 12% от общата стойност на износа на България и 13,7% от общата стойност на растежа на износа за периода от 1996 до 2012 г.⁵² Макар България да има само 10 продукта с изразено сравнително предимство в тази група продукти, страната разполага с добри възможни варианти за диверсификация в средносрочен и дългосрочен план в 55 категории за износ от групата.⁵³ Например България има изразено сравнително предимство по отношение на 25 продукта от групата „Двигатели и мотори“, което е стойност, сравнително близка до тази на Словения (с 37 продукта), но все пак твърде далеч от лидери в промишленото производство като Германия (Фигура 4.8).

4.3 Добавената стойност на износа на България

Важно е не само какво се произвежда, а и как се произвежда. Продуктовото пространство по подразбиране предполага, че е икономически изгодно да се произвеждат продукти по произход, близки до ядрото основни продукти, тъй като производството им изисква способности, които могат да се използват при производството и на дру-

ги стоки. Други автори обаче твърдят, че едни и същи продукти могат да се произвеждат по множество различни начини. Следователно начинът на производство на дадена стока също е от значение по няколко причини. На първо място производствените технологии в различните държави са различни. Да вземем за пример ориза. Технологиите на производство (площта на използваната земя, семената, техниките на напояване и методите на прибиране на реколтата) се различава значително в различните държави, а произведената продукция на ориз е повече от два пъти по-висока в по-богатите държави в сравнение с по-бедните (Gollin, Lagakos и Waugh, 2013). На второ място, качеството на стоките може да варира значително между отделните дър-

⁵² Машиностроителните продукти са най-голямата група продукти в Продуктовото пространство, както и групата продукти с най-висока средна стойност на индекса за комплексност.

⁵³ Най-голямата износна категория в тази група е „Превключватели, релета, стояеми предпазители и др.; табла и панели за управление“ (код по SITC 7721, стойност на износа 1,55 млрд. щ. д. за периода от 2008 до 2012 г.); следвана от „Арматурни аркикули и подобни устройства за тръбопроводи, котли или подобни съдове“ (код по SITC 7492, стойност почти 872 млн. щ. д.); и „Двигатели и мотори“ (код по SITC 7188, стойност на износа 747 млн. щ. д. за периода 2007–2011 г.).

жави. Средната единична стойност по отношение на износа показва тенденция на нарастване с повишаването на равнището на БВП на глава от населението (Hummels и Klenow, 2005; Maloney и Lederman, 2012). На трето място, производството на стоки за износ е във все по-висока степен разделено организационно. Това означава, че дори дадена държава да изнася определена стока, тя може и да не е произвела всички компоненти на стоката, нито дори да има способностите да произведе всичките ѝ компоненти, и може реално да е допринесла относително малко за целия производствен процес.

Производството на стоки става все по-фрагментирано между отделните държави. Поради намаляващите търговски разходи, по-голямата глобална отвореност и сътрудничеството в областта на търговската политика, както и вследствие на революцията в ИКТ производствените процеси са във все по-висока степен разделени организационно между отделните държави. Стоки и услуги, произвеждани преди в една държава, стават част от световна производствена верига. Производствената верига обхваща целия процес, необходим за превръщането на суровините, труда, капитала и познанията в междинни продукти и крайни стоки, от проектирането и произвеждането на частите, до сглобяването на крайните продукти, маркетинга и разпространението им. Световната верига за създаване на стойност (СВСС) разделя производството на много на брой малки по мащаб етапи на специализация, които могат да бъдат осъществявани там, където необходимите входящи ресурси са на разположение на конкурентни цени (Организация на ООН за промишлено развитие — ЮНИДО, 2009; Globerman, 2011). Следователно на СВСС може да се гледа като на заводи, пресичащи международните граници. Подемът на СВСС допринесе за рязкото преориентиране на глобалната търговия. Подписани са не по-малко от 3 000 двустранни инвестиционни договора, създаващи рамката от

основополагащи споразумения, необходима за световното движение на стоки и услуги и интернационализирането на цели производствени процеси. Днес междинните вложени ресурси съставляват около две трети от международната търговия (Jones и Kierjowski, 2001).

Тъй като държавите все повече разчитат на вноса на междинни продукти поради разрастващите се СВСС, брутната стойност на износа може да не отразява коректно въздействието му върху икономиката. Износът може да допринася за икономическия растеж и ръста на производителността не само защото дава възможност на държавите да внасят, но и чрез въздействието си върху вътрешния пазар. Износът създава заетост и трудови доходи, повишавайки вътрешното търсене. Износът се нуждае и от влагане на входящи ресурси. Колкото по-висок е делът на междинните стоки, предоставяни от вътрешните доставчици, толкова по-голямо е непрякото въздействие на износа върху заетостта и трудовите доходи. Вътрешните доставчици на износителите могат също така да извлекат полза от ефектите на разпространение на технологични постижения: това може да насърчи фирмите да повишават уменията и квалификацията на персонала, както и да въвеждат иновации, за да могат да отговорят на изискванията на световните купувачи за производителност, ефективност и степен на сложност. Доставчиците подлежат и на строги изисквания за качество, цена и надеждност, които също е вероятно да повишат производителността. Подход, съсредоточаващ се върху добавената стойност в износа, може следователно да хвърли малко светлина върху реалния принос на износа на дадена държава за вътрешната ѝ икономика (ОИСР/СТО/УНКТАД, 2013; Francois, Manchin и Tomberger, 2014). Данните за целите на настоящото изследване са взети от базата данни на ОИСР-СТО за търговията, изразена чрез добавената стойност (TiVA), и новоразработената база данни на Све-

товната банка за търговията, изразена чрез добавената стойност.⁵⁴

Един измерител, който обхваща параметрите на производството на дадена стока в дадена държава, е *вътрешната добавена стойност на стоките за износ*. Брутна стойност на стоките за износ може да се разбие на *вътрешна добавена стойност на стоките за износ* (ВДССИ), добавена на национално равнище, и чуждестранната им стойност. Показателят ВДССИ обхваща връзките назад по веригата между изнесената стока и националната икономика в даден отрасъл.⁵⁵ Той може да се раздели допълнително на три подкомпонента: i) *пряка (вътрешна) стойност на экспортните стоки*, която е брутната стойност на экспортните стоки, намалена с националните и чуждестранните междинни вложени ресурси, и би обхванала — в дадения в бележката под линия пример — *пряката стойност, добавена от машиностроителния отрасъл*; ii) *непряка (вътрешна) стойност на экспортните стоки*, която е стойността, добавена от произведените на национално равнище вложени ресурси — например от отраслите на услугите и производството на пластмасови изделия; и iii) *вътрешна добавена стойност на повторно внесените стоки*, която е добавената стойност на чуждестранните вложени ресурси, които първоначално са произведени от националната икономика. Последният компонент обичайно е малък за малки износители като България, но може да бъде със значителна стойност за големи световни износители като Китай, Германия или САЩ.⁵⁶

Макар България значително да е увеличила износа си за периода от 2000 г. насам, добавената стойност на экспортните стоки като дял от БВП намалява. Брутната стойност на износа е нараснала повече от петорно за периода от 2000 до 2013 г., водейки до повишаване на ВДССИ (Фигура 4.9). При все това ВДССИ като дял от БВП спада от равнище 35 до 33% от БВП и от над 65% от общата стойност на износа през 2001 г. до 50% през 2011 г. Това означава, че за всеки

дял от изнесените стоки и услуги на стойност 1 евро, 50 цента са стойност, произведена в чужбина, и само 50 цента са стойност, създадена в България. Данните за другите държави показват, че делът на ВДССИ в България е под средното за страните от региона: През 2008 г. ВДССИ на България като дял от брутната стойност е 60%, в сравнение със стойността от 62,3% за средната за региона сравнение.

Растежът на ВДССИ на България варира в съществени граници между отделните отрасли. Селското стопанство, металите и произведените метални изделия, превозните средства, както и машините и оборудването са с най-висок растеж на ВДССИ за периода от 2004 до 2011 г. (Фигура 3.10). През този период ВДССИ нараства с по-бързи темпове в сравнение с някои други страни от региона като Унгария, Полша,

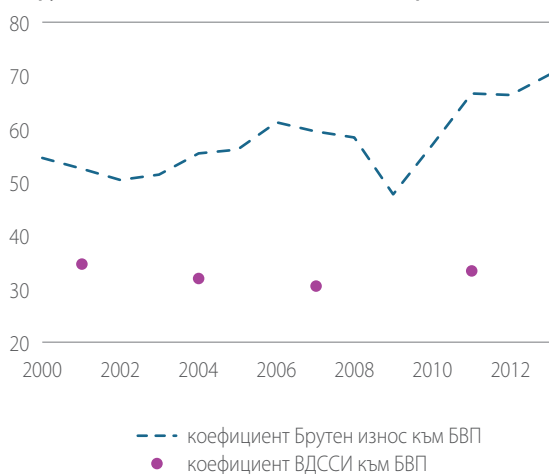
⁵⁴ Данните на Световната банка за търговията, изразена чрез добавената стойност, обхващат годините 2001, 2004, 2007 и 2011 г. Базата данни TiVA на ОИСР и СТО е налична за 1995, 2000, 2005, 2008, и 2009 г. и може да се види на следния линк: <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=47807>.

⁵⁵ Например износът на стоки от машиностроителния отрасъл може да включва *пряката добавена стойност* в производството на машиностроителни продукти, както и *добавената стойност на междинните вложени ресурси*, които националният отрасъл, произвеждащ пластмасови изделия, и други национални отрасли са осигурили за производството на изнасяните машиностроителни стоки.

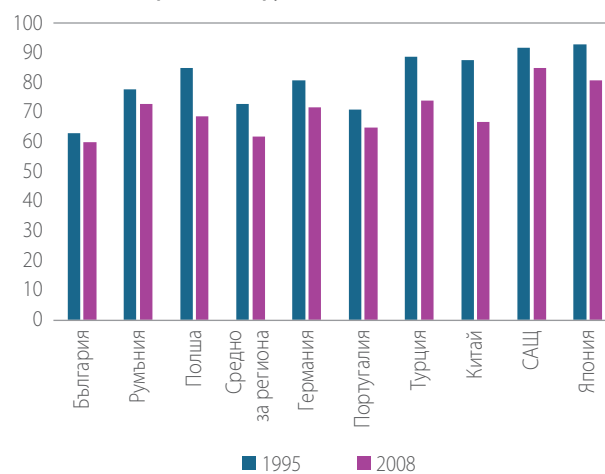
⁵⁶ Анализът на търговията, изразена чрез добавената стойност на равнището на отделните отрасли, може да се осъществи по два алтернативни начина, които водят до допълващи се изводи: оценка, основана на връзките назад по веригата и анализ, основан на връзките напред по веригата. Вторият подход отчита цялата добавена стойност, генерирана от даден отрасъл пряко за собствените му експортни стоки, но и непряко за экспортните стоки в други отрасли. Например износът на машиностроителния отрасъл би бил съставен от *пряката добавена стойност на машиностроителните продукти*, произвеждани за износ, но и от *дела от добавената стойност на експортни стоки от хранителната промишленост*, произведени с помощта на машини и оборудване с национален произход. Настоящата глава разглежда връзките назад по веригата, докато в Глава 5 ще се спрем на връзките напред по веригата в отрасъла на услугите.

ФИГУРА 4.9: ДИНАМИКА НА БРУТНАТА СТОЙНОСТ НА ИЗНОСА НА БЪЛГАРИЯ И НА ВДССИ

а) Брутна стойност на износа и ВДССИ като процент от БВП

б) ВДССИ като процент от брутната стойност на износа

Източник: Данни на Световната банка за добавената стойност на стоките за износ. Източник: База данни на ОИСР – СТО TiVA.

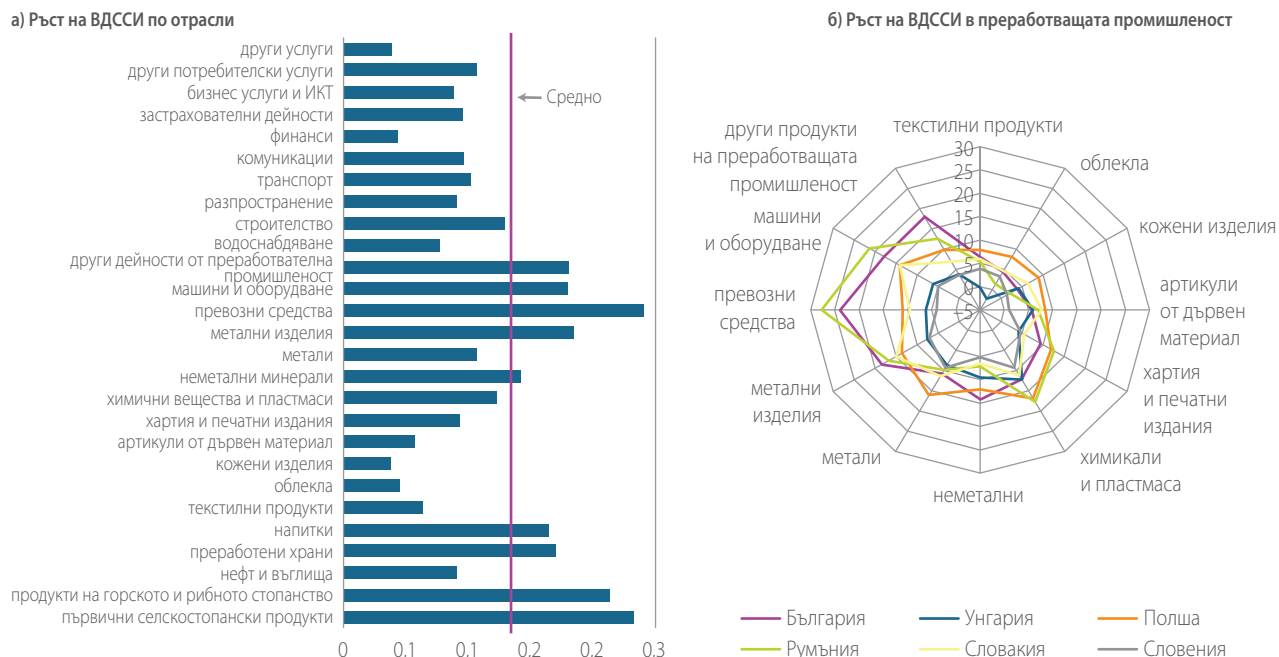
Румъния, Словашката република и Словения в областта на селското стопанство, нефта и въглищата, преработените храни и напитки и тютюна. Растежът на ВДССИ при превозните средства е много над средния, но е по-нисък от този на Румъния. Износът на продукти на леката промишленост (облекла, кожени изделия и артикули от дървен материал) нараства с относително скромни темпове навсякъде в региона, но въпреки това във всички тези отрасли полските производители успяват да постигнат по-висок растеж на ВДССИ от българските си колеги. Нарастването на добавената стойност в износа на услуги е слабо в сравнение с гореизброените страни от региона, както ще бъде обсъдено по-подробно в Глава 5.

4.4 Ролята на СВСС в повишаването на стойността на вътрешната добавена стойност

Световните вериги за създаване на стойност могат да разкрият пред фирмите възможности за повишаване на ръста на производителността. Фирмите са звено

в СВСС като продавачи или като купувачи. Дадена вътрешна фирма е *продавач* в СВСС, ако осигурява доставки за многонационални фирми в страната или изнася продукция. Дадена вътрешна фирма е *купувач* в СВСС, ако си доставя междинни продукти от чужбина. СВСС могат да помогнат на фирмите да повишат производителността си не само като им дават възможност да оползотворяват икономии от мащаба, но и по редица други начини. На първо място, СВСС могат да ускорят трансфера на технологии. Те предизвикват действия от страна на фирмите износители, както и от страна на вътрешните доставчици, в посока повишаване на технологичните параметри, за да може да се отговори на изискванията за производителност, ефективност и степен на сложност на световните купувачи. Те улесняват и вноса на междинни вложени ресурси с помощта на новите технологии. На второ място, участието в СВСС може да увеличи търсенето на квалифицирани работници и по този начин да насърчи фирмите да осигуряват обучение за работниците, за да могат да бъдат по-конкурентоспособни на международните пазари и да ползват новите технологии, които вече са налице. На трето място, участието в СВСС

ФИГУРА 4.10: ГОДИШЕН РЪСТ НА ВДССИ НА БЪЛГАРИЯ ПО ОТРАСЛИ (2004–2011 Г.)

Източник: База данни на Световната банка за търговията, изразена чрез добавената стойност.

може да стимулира инвестиции в инфраструктурата, които при други условия не биха били рентабилни, давайки тласък на местното производство. На четвърто място, увеличаването на участието в СВСС излага участниците във веригата на по-голяма конкуренция, което в крайна сметка оказва влияние и върху пазарната структура на вътрешните фирми. Например многонационалните фирми обичайно изискват влагане на по-висококачествени входящи ресурси, което може да създаде стимули за местните доставчици да усвояват по-модерни технологии, да споделят притежаваните от тях знания с местни фирми и в крайна сметка води до увеличаване на конкуренцията между местните фирми.

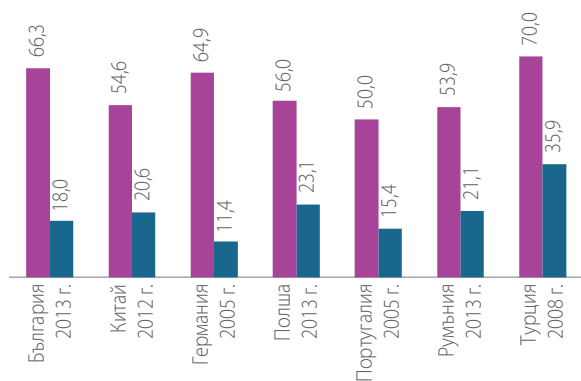
Интегрирането на България е в положителна връзка с нарастването на ВДССИ, но в по-малка степен в сравнение с други държави от региона. В България около 65% от фирмите, собственост на чуждестранни лица,⁵⁷ и едва 18% от фирмите, собственост на местни лица, изнасят поне 1% от производството си (Фигура 4.11а). Де-

лът на фирмите — местна собственост, които изнасят повече от 1% от производството си, е по-висок в Румъния (21,1%) и Полша (23,1%), и е почти два пъти по-висок в Турция (35,9%). Фирмите износители, собственост на местни лица, осигуряват едва 65,3% от входящите си ресурси на местно равнище, което е по-ниско от стойностите за повечето от държавите, с които е направено сравнението. Фирмите в България, собственост на чуждестранни лица, осигуряват около 52,6% от входящите си ресурси на местно равнище, което говори, че връзките назад по веригата по отношение на ПЧИ попадат в средните стойности (Фигура 4.11а). Износът на чуждестранните фирми в България

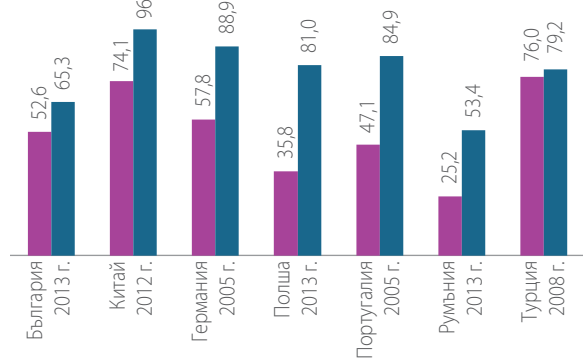
⁵⁷ Анализът на равнище дружество в настоящата глава се базира на данни от Проучванията на предприемачеството, провеждани от Световната банка. Едно от основните предимства на Проучванията на предприемачеството е, че въпросите в анкетата са едни и същи за всички държави. Освен това в повечето случаи те представят стратифицирана случайна извадка от фирми на три равнища на стратификация: отрасъл, размер на фирмата и регион.

ФИГУРА 4.11: ИНТЕГРИРАНЕ В СВСС

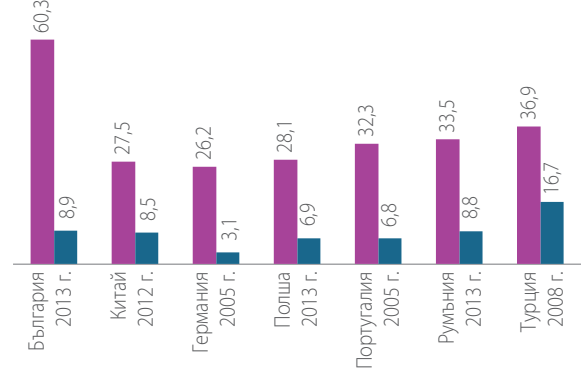
а) Дял на фирмите износителки (в проценти)

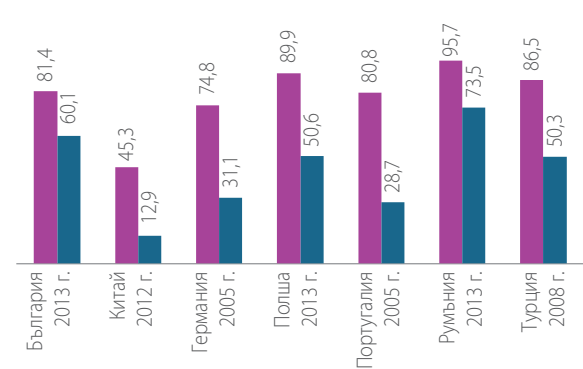
б) Дял от общата стойност на осигуряваните на местно равнище входящи ресурси (в проценти)

в) Дял на преките и непреки експортни продажби (в проценти)

г) Дял на фирмите*, използващи доставки с чуждестранен произход

■ Чуждестранни фирми ■ Местни фирми

Източник: Собствена диаграма за онагледяване.

Данни: Проучвания на предприемачеството. *Включени са само дружества от преработвателната промишленост.

възлиза на 60,3% от общата стойност на продажбите им, което е най-високият процент в извадката. Това говори, че много чуждестранни фирми гледат на България като на износна платформа с по-ниски разходи или като на вход към ЕС (Фигура 4.11в).

Вътрешната верига за създаване на стойност в България е къса и ограничава потенциала за нарастване на ВДССИ. Вътрешната верига за създаване на стойност на България е относително къса, което означава, че средният брой производствени стъпки в България, а отгук и броят на възможностите за увеличаване на ВДССИ по веригата, са ниски в сравнение с други държави. През 2012 г. вътрешната верига за създаване на стойност на България показва средна дължина на производствените стъпки

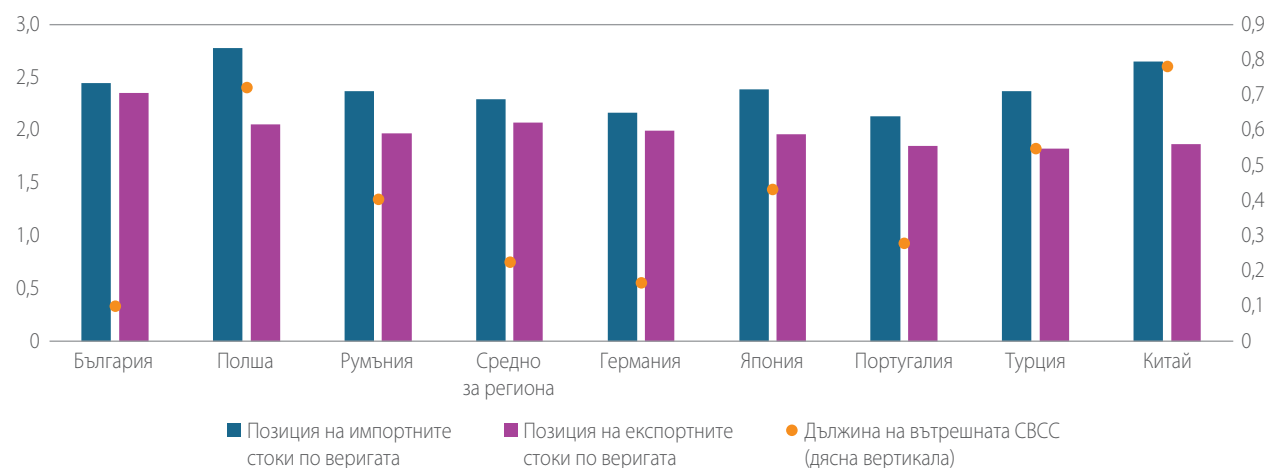
от 0,024, спрямо средната за региона стойност от 0,25.⁵⁸

Някои фирми извличат повече ползи от участието си в СВСС от други. В нашата извадка от европейски дружества⁵⁹ големите фирми, фирмите-износителки, многонационалните фирми, фирмите с по-висока интензивност на НИРД и по-висококвалифицирани работници извличат по-голяма

⁵⁸ Дължината на вътрешната верига за създаване на стойност се изчислява чрез измерител на разликата между позициите на импортните и на експортните стоки нагоре или надолу по производствената верига, като тази позиция се определя от броя на производствените етапи (Pol, Chor, Fally и Hillberry, 2012 г.)

⁵⁹ За тази регресия използваме базата данни „Амадеус“. Емпиричните уточнения са обобщени у Taglioni и Winkler (2014).

ФИГУРА 4.12: ДЪЛЖИНА НА ВЪТРЕШНИТЕ СВСС

Източник: Изчисления на екипа на Световната банка.

изгода от интегрирането в СВСС. Освен това по-малката разлика в технологичното равнище между вътрешните и чуждестранните фирми спомага за разпространето на положителни ефекти в областта на производителността по СВСС.

Характеристиките на приемащата страна също са от значение, за да могат фирмите да се възползват от участието си в СВСС. Установихме, че за европейските фирми от извадката основните фактори включват регулаторната рамка на пазара на труда на дадената държава, защитата на правата на интелектуалната собственост, достъпа до финансиране, инфраструктурата за обучение и иновации, търговската, инвестиционната и индустриалната политика, институциите и управлението и конкуренцията. Реализирането на изгода от структурното интегриране в СВСС обичайно е по-високо в държавите с по-високо равнище на иновациите.⁶⁰

4.5 Повишаване на ефективността на износа на България

Съществуват много възможности за повишаване на степента на интегриране на Бъл-

гария в СВСС и даване гласък на износа. Както беше обсъдено по-горе, продажбите на България на входящи ресурси като износ към други страни обичайно са с ниска добавена стойност. Вътрешната ѝ верига за създаване на стойност е сравнително къса, а българските износители в общия случай са далеч от крайния източник на търсене. Това, изглежда, се превръща в ограничаващ фактор за нарастването на вътрешната добавена стойност в отделните отрасли на преработвателната промишленост и услугите, като хранително-вкусовата промишленост, шивашката и текстилна промишленост и машиностроителната промишленост, където обикновено се изпълняват задачи с по-висока добавена стойност (като процент от крайната стока, която се произвежда) в самото начало или в края на веригата за създаване на стойност. На последно място, ограничената дължина на вътрешната верига за създаване на стойност може да възпира нарастването на ВДССИ в отрасли като хранително-вкусовата промишленост, шивашката и

⁶⁰ Тези изводи са сходни с констатациите на Meyer и Sinani (2009). Авторите правят заключението, че интензивността на НИРД в частния сектор и броят на патентите на милиард щ. д., предоставени на местни лица, се свързват със значително по-висока степен на разпространение на положителните ефекти.

текстилната промишленост, металообработващата промишленост и транспортния отрасъл. Това е така, защото по-високият брой вътрешни производствени стъпки би дал възможност да се генерира по-висока вътрешна добавена стойност или пряко (вътре в съответния отрасъл) или непряко — чрез връзки с други отрасли назад по веригата.

Намесата с помощта на подходящи политики с цел повишаване степента на интегриране в СВСС би могла да се осъществи по три основни направления: а) улесняване влизането в СВСС чрез привличане на ПЧИ във вътрешните фирми; б) подобряване на връзките на ПЧИ назад по веригата и в) повишаване на капацитета на усвояване на вътрешните фирми с цел извличане на по-големи ползи от интегрирането в СВСС. Реформите, повишаващи ефективността в едно от тези направления, вероятно ще доведат до повишаването ѝ и в останалите две. Например повишаването на капацитета на усвояване на вътрешните фирми вероятно ще спомогне за засилването на връзките на ПЧИ назад по веригата и ще улесни влизането на вътрешните фирми в СВСС, като приемаме, че чуждестранните инвеститори ще ползват местните фирми, ако те могат да им предоставят входящи ресурси с необходимото качество и на конкурентни цени.⁶¹ Следователно политиките следва да се насочат и към двата основни действащи фактора в СВСС — чуждестранните инвеститори и вътрешните фирми, като привличат първите и подкрепят вторите в усилията им да придобият необходимия капацитет за успешното интегриране в СВСС.

България успешно привлича нови инвеститори. В началото на първото десетилетие на 21-ви век много държави от региона стават привлекателна дестинация за държавите, преки чуждестранни инвеститори, благодарение на достъпната и висококвалифицирана работна сила, благоприятната бизнес среда, доброто местоположение в периферията на Европа и предстоящото членство в ЕС. Това води до прилив на чуждестранни инвестиции в региона, който на-

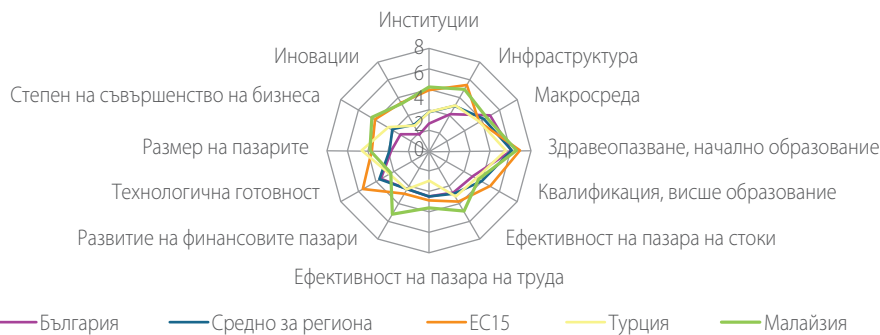
раства със стабилни темпове през периода преди кризата. Световната финансова криза от 2008 г. забавя притока на ПЧИ и разкрива някои съществени недостатъци, включително и в България. Въпреки това притокът на ПЧИ в България като дял от БВП е близо до 3% от БВП за периода от 2011 до 2013 г. През 2013 г. България е сред 15-те европейски държави с най-висок брой новосъздадени работни места, свързани с ПЧИ (Ernst and Young, 2014). Емпиричните изследвания за България установяват, че пазарният потенциал, ниската цена на труда, добре подготвената и мотивирана работна сила, близостта до ЕС и подобренията в икономическата среда и бизнес климата са основни определящи фактори за ПЧИ в началото на първото десетилетие на 21-ви век. Липсата на повишаване на образователните характеристики на работната сила, обаче, както и липсата на ефективни институции се очертават като все по-важни ограничаващи фактори за ПЧИ през последните години (Sakali, 2013).

Макар България да е постигнала известен напредък в усилията за изграждане на по-конкурентна среда, страната все още изостава в няколко основни направления. България предлага стабилна макроикономическа среда и изгодна за инвеститорите данъчна система. С второто най-ниско съотношение на държавния дълг към БВП в ЕС и фиксиран валутен курс към еврото, България успява да поддържа стабилна макроикономическа среда в годините след кризата. Данъчната ѝ система се счита за много изгодна за бизнеса с единната ставка от 10% върху корпоративния доход. България обаче изостава по отношение на инфраструктурата, висшето образование, сте-

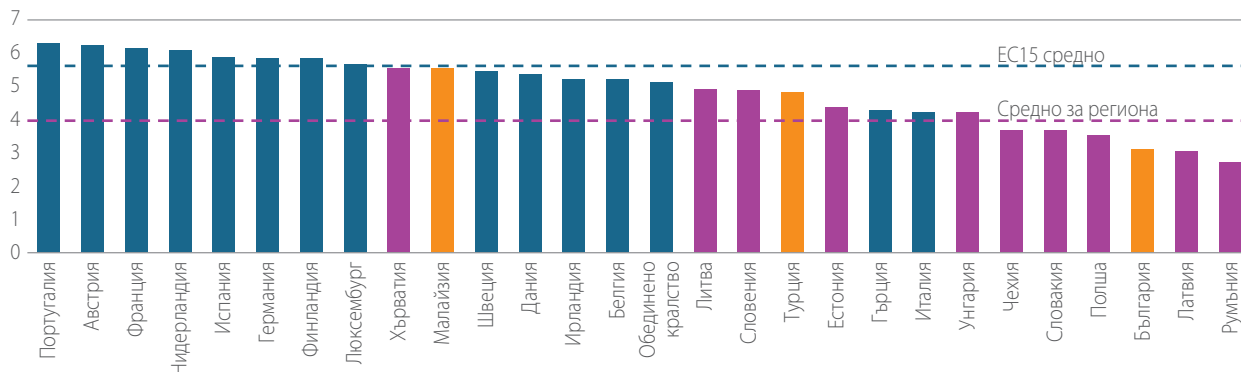
⁶¹ Възможно е чуждестранните инвеститори да са възприели стратегии на съвместно ползване на обекти и съоръжения и съвместно осигуряване на входящи ресурси, т. е. това би означавало снабдяване от международни доставчици в чужбина или поставяне от тях на страна на изискване към установените доставчици да се базират в приемащата страна, така че това допускане не може да се приема за даденост.

ФИГУРА 4.13: ГЛОБАЛЕН ИНДЕКС ЗА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ ЗА БЪЛГАРИЯ И ПОДКОМПОНЕНТИ

а) Конкурентоспособност на България в сравнение с други държави

б) Индекс за качеството на пътната мрежа (1-7, от най-ниско към най-високо качество)

Източник: Доклад на Световния икономически форум за глобалната конкурентоспособност 2014–2015 г.

пента на сложност на бизнеса, иновациите и институциите (Фигура 4.13а)

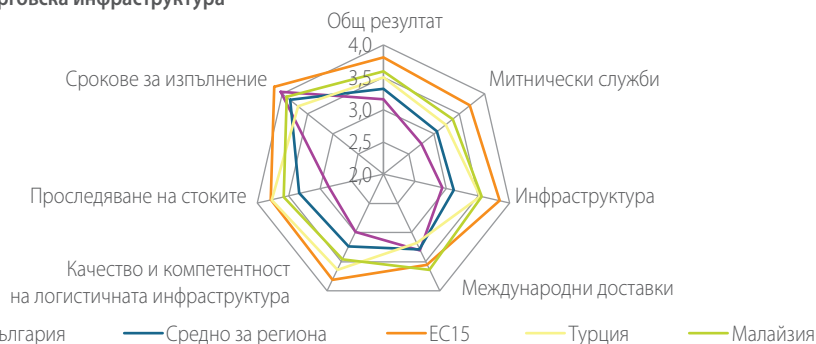
За успешното интегриране в СВСС е нужно България да повиши свързаността си към международните пазари и по други начини освен с подобряването на пътната инфраструктура. Лошата свързаност означава високи разходи, ниска скорост и високо ниво на несигурност за участниците в СВСС. От значение за СВСС са не само традиционните пречки пред износа, но и пречките пред вноса, тъй като възможността на една държава да участва в СВСС зависи в еднаква степен както и от способността ѝ ефективно да внася входящи ресурси, така и от способността ѝ да изнася стоки. България все още изостава по отношение на инфраструктурата, особено пътната, в сравнение с другите държави от ЕС и с държави като Турция и Малайзия (Фигура 4.13б). По отношение на логистиката

България е на най-ниското (47-о) място сред държавите, с които е сравнена по общия Международен индекс за логистична търговска инфраструктура. Създаден от Световната банка, индексът измерва митническата ефективност на държавите, качеството на търговската и транспортната инфраструктура, доколко е улеснено организирането на доставките, качеството на логистичните услуги и възможността да се проследяват и откриват пратки и срокове на доставка. (Фигура 3.14). Също така в държави като България, в които има предимно малки и средни предприятия (МСП), влизането в СВСС е по-трудно, освен ако МСП не са част от добре разработен и интегриран индустриален клъстер (виж напр., Becattini, 1990 и Porter, 1990).

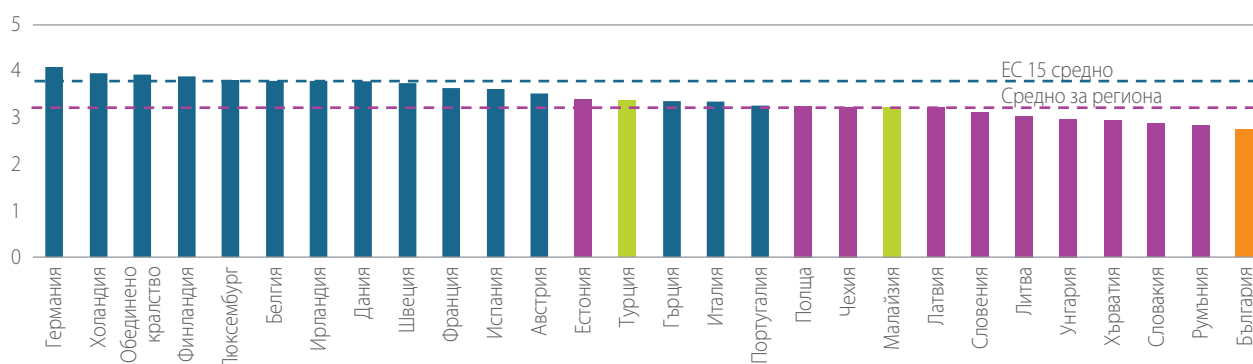
Разработването на ясна и всеобхватна рамка в подкрепа на местните МСП е важна за насърчаването на интеграцията на

ФИГУРА 4.13: ЛОГИСТИЧНА ТЪРГОВСКА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ (1-7, ОТ НАЙ-НИСКА КЪМ НАЙ-ВИСОКА ЕФЕКТИВНОСТ)

а) Индекс за логистична търговска инфраструктура

б) Индекс за митниците

Източник: Показатели за логистичната търговска инфраструктура, Световната банка.
Забележка: Средната стойност за страните от региона изключва България.

местните фирми в ГВС. Достъпът до източници на финансиране е от критично значение за развитието на МСП. Обикновено пазарите предлагат недостаъчно финансиране за МСП отколкото е необходимо за обществото. Още повече правителството трябва да предлага програми, които да улесняват връзката между МСП и глобалните доставчици. Чешката програма за развитие на доставчиците в действие от 1999 г. предприема мерки в подкрепа на интернационализацията на МСП. И последно, правителството може да играе важна роля в подпомагането на местните фирми като издава сертификати за продукти и качество както и да се придържа към световните стандарти за процеси и продукти.

България изостава по отношение на иновациите. В действителност страната е с най-ниския дял на иновативни фирми

в ЕС, най-нисък дял на разходваните за НИРД средства и ниско ниво на реалните резултати вследствие на НИРД — като патенти и високотехнологични експортни стоки. Изразходваните от бизнеса средства за НИРД през 2011 г. са 0,3% в България, като за сравнение в ЕС стойността им е 1,23%. Като дял от публичните разходи за НИРД са заделени 0,29%, като средното за ЕС е 0,76%. Големият брой малки фирми в България оказва потискащ ефект върху иновациите. Иновативните фирми в България в общия случай имат два пъти по-голям брой служители от броя им в местните дружества и включват много повече големи фирми с по над 250 служители (Световна банка, 2013б). Националната програма за реформи (2011–2015 г.) цели да увеличи средствата, заделени за НИРД. Въпреки това ниското равнище на изразходваните за

НИРД средства, особено от фирмите, наред с ограничените връзки между научноизследователската общност и дружествата, представляват предизвикателство за усилията на правителството да внесе подобрения в сферата на иновациите.

ПЧИ са изиграли роля в развитието на сферата на иновациите. Една от всеки четири иновативни фирми, които изнасят стоки от България, е получила ПЧИ в значителен размер, като за сравнение само една от 15 иновативни фирми, които не са износители, е получила такива инвестиции. Патентната дейност в България към момента също е в подем, задвижвана от ПЧИ с висока интензивност на НИРД в отрасъла на информационните технологии. Повечето нови патенти, предоставяни на българи от Бюрото по патенти и търговски марки на САЩ (USPTO), са свързани с високотехнологични отрасли и най-вече с компютрите и включват области като комуникационни и навигационни технологии, обработка на данни, софтуер и памет. Повишаването на броя на патентите се дължи на създаването от многонационалните фирми на нови възможности за осъществяване на НИРД в отрасъла на информационните технологии, като изчисленията в облак и други авангардни софтуерни разработки. В действителност сътрудничеството с чуждестранните лица и фирми, занимаващи се с НИРД, предимно от Белгия, Германия, Япония, Швеция и САЩ, се е засилило в края на 90-те години на 20-и век, като съвместните изобретения съставляват повече от половината от патентите, предоставени на България от USPTO (Световна банка, 2013б).

Разработването на Национална стратегия за иновации е важна стъпка — но координацията между различните заинтересовани страни ще трябва да се подобри. Наличието на консенсус между участниците е от решаващо значение за успеха на всяка стратегия за иновации. България разработва за първи път своя Национална стратегия за иновации през 2004 г., която е изменена през 2006 г., а по-късно разшире-

на с Националната програма за реформи (2011-2015) от 2011 г. Формулирането на национална стратегия е необходима първа стъпка за подобряване на българската иновационна система, но тя не е достатъчна. Една ефективна система за иновации изисква силна и прозрачна координация и прилагане на политиката, както и отчетност, която би могла да бъде засилена в България. Така например, по Приоритетна ос 1 на Оперативна програма „Конкурентоспособност“, която има за цел да насърчи иновациите в частния сектор, са договорени само 43,4% и изплатени едва 3,7% от наличните средства до края на за 2012 г. Освен това плащанията са насочени по-скоро към кандидати, които спазват процедурите за кандидатстване, отколкото към дейности, които носят най-голям потенциал за икономически растеж.

Липсата на достъп до финансиране и слабата защита на правата на собственост е вероятно да повлияе на НИРД и интеграцията в ГВС, по-специално що се отнася до малките фирми. Макар че достъпът до финансиране е пречка в общия инвестиционен климат, той е по-обвързващ по отношение на иновациите и в частност за малките и средните предприятия. Друго ограничение в инвестиционния климат с особено значение в областта на нововъведенията е защитата на правата на интелектуална собственост. Въпреки постигнатия напредък в това отношение все още има място за подобрене. Стратегията на България за „Интелигентна специализация“ възнамерява, наред с другото, да отговори и на тези предизвикателства.

Укрепването на системата на висшето образование може да спомогне за привличането на инвеститори и да даде тласък на иновациите. Повишаването на дела на записаните студенти в системата на висшето образование е значително, като стойността се вдига от 26 на 42% от населението на възраст 19–23 години за периода от 2000 до 2012 г. Делът от населението на завършили-те висше образование се е увеличил, финан-

совата и социалната възвръщаемост от придобиването на образователно-квалификационна степен за висше образование остават високи, а безработицата сред висшите е ниска. Въпреки постиженията от последните две десетилетия, висшето образование в България продължава да се сблъсква с предизвикателства по отношение на качеството, ефективността и отчетността. По-добрата координация между университетите, центровете за кариерно ориентиране и бизнес общността е важна, защото тя ще гарантира, че студентите могат да усвоят тези знания, които са нужни на работодателите. (Световна банка 2012 г., Световна банка 2013а). В контекста на СВСС може да бъде от значение и създаването на стимули за чуждестранните инвеститори и другите международни купувачи за работа с местните университети, научно-изследователските институти и обучителните институции — например чрез стажантски програми, преориентиране и съвместно разработване на учебните планове и програми.⁶²

Изграждането на бизнес среда, която създава за фирмите стимули за въвеждане на иновации и е привлекателна за чуждестранните инвеститори, е от съществена важност за повишаването на износа на България. Както вече бе обсъдено в Глава 1, търсещите печалба фирми ще инвестират в иновации само ако очакваната възвръщаемост е достатъчно висока и ако самите фирми ще могат да пожънат ползите от инвестицията. Стабилната политическа среда, активната защита на правото на собственост и силните институции, които да защитават фирмите в случай на нередни действия срещу тях, са от ключово значение за засилването на развитието в сферата на иновациите и повишаването на добавената стойност на експортните стоки.

⁶² Доброто общо образование е също толкова важно, за да се гарантира, че фирмите ще въвеждат иновации и ще са способни да усвояват нови технологии. Мерките, чрез които може да се повиши качеството на общото образование, като инструмент на политиките са обсъдени в Глава 2.

Приложение 4.1: Структура на българския износ

Група продукти в продуктовото пространство	Износ 08-12 Г., %	Годишен ръст на износа 96-12 Г., %		Прод. с RСА>1	Продукти с интензивен растеж		Продукти с интензивен растеж	
		България	глобален план		1996	2012	1996	2012
Миннодобивни продукти	13,7	14,3	12,0	5/24	0,89	0,50	38	93
Строителни материали и оборудване	13,2	17,4	7,0	24/44	0,09	0,37	96	100
Машини и оборудване	11,7	11,9	6,7	10/125	0,04	0,09	97	99
Облекла	10,7	9,9	6,5	28/42	0,19	0,32	100	100
Зърнени продукти и растителни масла	7,8	26,8	7,9	9/21	0,15	1,07	41	77
Електроника	5,1	15,6	5,9	3/52	0,01	0,06	95	100
Други химични продукти	4,6	10,5	8,7	4/24	0,13	0,17	99	100
Метални изделия	4,2	5,4	7,2	3/17	0,31	0,23	99	99
Продукти на хранително-вкусовата промишленост	3,8	5,4	7,1	9/26	0,28	0,21	96	100
Химични продукти и здравни продукти	2,4	5,9	8,4	3/64	0,06	0,04	94	88
Преработени минерали	2,1	9,2	8,5	4/23	0,20	0,20	82	95
Тютюн	1,9	3,5	2,7	4/5	1,08	1,21	99	100
Неорганични соли и киселини	1,9	7,9	7,6	4/10	0,52	0,55	95	93
Месо и яйца	1,5	7,4	6,5	6/23	0,18	0,20	91	99
Селскостопански продукти	1,2	8,3	6,7	4/22	0,20	0,24	92	95
Нефтохимични продукти	1,2	8,5	8,2	2/5	0,19	0,20	100	100
Текстил и платове	1,1	2,9	2,3	8/32	0,14	0,15	95	98

(продължава на следващата страница)

Приложение 4.1: Структура на българския износ (продължение)

Група продукти в продуктовото пространство	Износ 08-12 Г., %	Годишен ръст на износа '06-12 Г., %		Прод. с RСА>1	Продукти с интензивен растеж		Продукти с интензивен растеж	
		България	глобален план		1996	2012	1996	2012
Изделия за дома и офиса	1,0	15,7	6,5	2/23	0,04	0,14	79	97
Котли	0,9	10,6	7,0	2/14	0,08	0,14	94	97
Мляко и сирене	0,7	14,7	6,2	1/7	0,06	0,18	83	95
Бира, алкохол и цигари	0,7	5,6	7,6	1/6	0,24	0,18	97	98
Агрехимикали	0,7	-3,1	8,9	2/12	1,06	0,17	87	84
Плавателни съдове	0,7	2,9	9,4	1/8	0,20	0,09	98	80
Дървесна маса и хартия	0,6	9,0	2,1	1/11	0,05	0,14	94	94
Животински влакна	0,5	16,5	0,6	2/7	0,13	1,67	72	58
Тропически дървесни култури и цветя	0,2	5,5	7,9	1/14	0,05	0,03	85	92
Въздухоплавателни средства	0,2	10,6	5,7	0/10	0,03	0,02	37	100
Памук, ориз, соя и т. п.	0,2	4,6	6,8	1/16	0,10	0,06	74	96
Масла	0,2	22,0	12,6	0/4	0,01	0,01	8	25
Риба и морски дарове	0,2	0,4	5,9	0/11	0,07	0,03	91	98
Кожа	0,1	3,6	3,0	3/12	0,10	0,10	93	96
Въглища	0,1	5,1	11,7	0/6	0,26	0,01	11	98
Плодове	0,0	5,2	5,9	0/4	0,04	0,03	100	100
Скъпоценни камъни	0,0	—	6,8	0/4	—	0,00	—	94

Източник: Изчисления на авторите.

УСЛУГИ

Секторът на услугите играе ключова роля по отношение на производителността на цялата икономика. Финансовите, счетоводните, транспортните и комуникационните услуги, правната помощ, както и други търговски услуги представляват сами по себе си не само форми на икономическо производство, но и критично важни входящи ресурси в други сектори на икономиката. Услугите с високо качество и ниска цена могат да повишат фирмената производителност и да засилят общата конкурентоспособност. Наличието на силен сектор на услугите е от жизненоважно значение и за диверсификацията и разширяването на износа на страната. Тъй като предприятията износители са склонни да имат по-високо ниво на производителност, разширяването на износа на страната е знак за нарастване на съвкупната производителност, при което ресурсите се пренасочват от по-малко производителните фирми не-износителки към по-производителните фирми износителки (Melitz, 2003). В същото време вносът на услуги може да играе ролята на важен канал за внедряване на нови технологии в националната икономика. В България например съвместните иновации между чуждестранни и местни изследователи са довели до значително повишаване на броя на българските патенти (виж Глава 4).⁶³

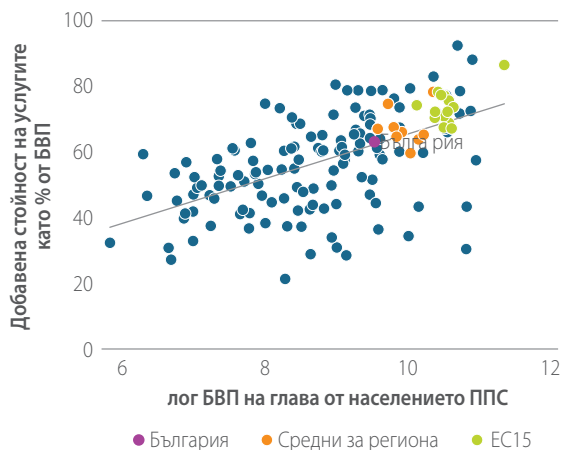
Секторът на услугите в България е претърпял значително разширение

от 2000 г. насам както по отношение на добавената стойност, така и на заетостта, но въпреки това си остава сравнително малък по европейските стандарти. Нарастването на БВП на глава от населението през последните две десетилетия е свързано с повишаването на номиналната добавена в сектора на услугите, както и на неговия дял в общата заетост. В световен мащаб е налице силна положителна корелация между нивото на развитие на една страна и размера на нейния сектор за услуги. Въпреки че делът на добавената стойност на услугите в БВП на България се е увеличил от 62,3% през 2000 г. до 66,6% през периода 2000–2013 г. и е до голяма степен в съответствие с БВП на глава от населението, той остава малко под средното ниво от 66% за страните от региона за сравнение, както и под средната стойност за ЕС-15 от 75% (Фигура 5.1.а). Секторът на услугите в България е също така важен източник на заетост. През 2012 г. на услугите се падат 62% от общата заетост в България. Това е само малко под средното ниво от 65% за региона за сравнение и значително по-малко от дела от 74% за ЕС-15 (Фигура 5.1.б).

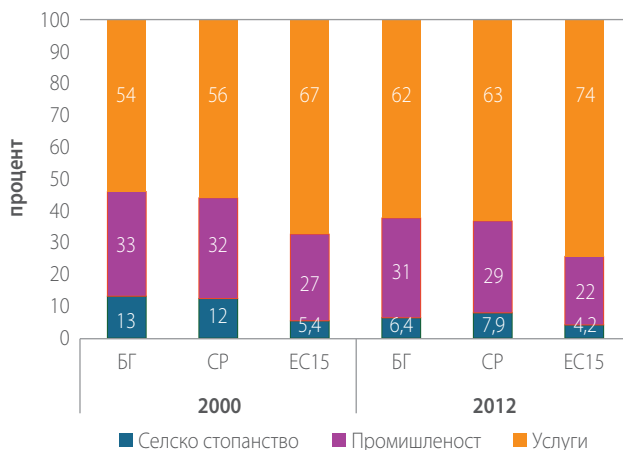
⁶³ Виж Francois & Woerz (2008) за положителната връзка между либерализацията на търговията в отралите в услугите и производителността в преработвателната промишленост; виж Arnold, Mattoo, & Narciso (2008); Arnold, Javorcik, & Mattoo (2007)

ФИГУРА 5.1: ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ И ЗАЕТОСТ В СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ

а) Добавена стойност в сектора на услугите като дял от БВП, 2010–2012 г.

б) Дял на услугите в заетостта

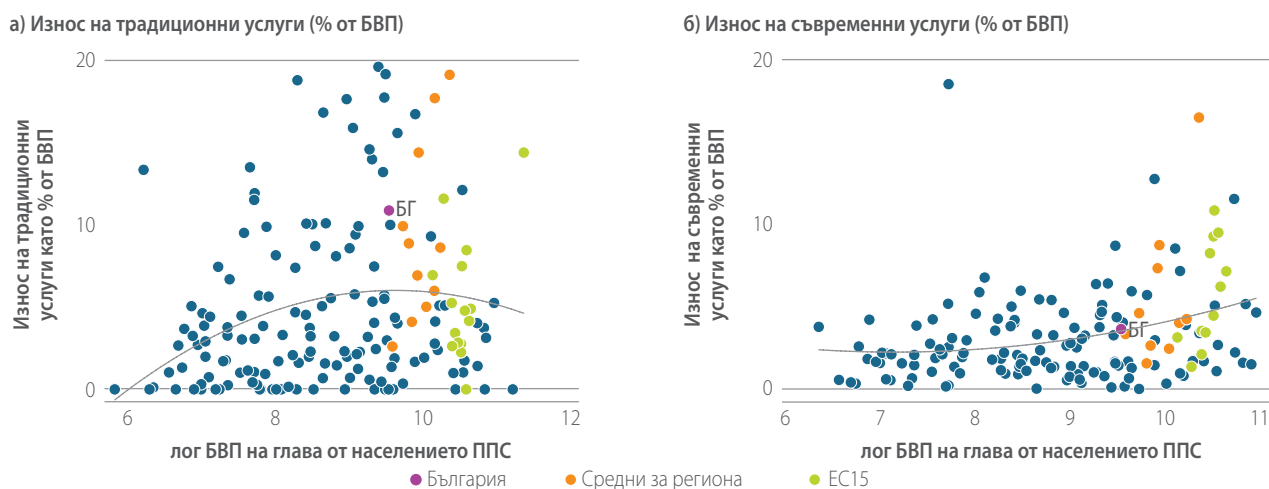
Източник: Показатели за световното развитие и Евростат. СР=средно за региона.

Услугите се превръщат във все по-важен фактор за износа на България. Много от услугите изискват присъствие лице в лице на купувача и продавача и по този начин са по-трудно търгуеми в сравнение с повечето стоки. Но намаляването на транспортните разходи и подобряването на информационните и комуникационните технологии предоставят безпрецедентни възможности за разширяване на търговията с услуги. Докато търговията през 20-и век беше най-вече въпрос на продажба на стоки (Baldwin, 2011 и 2012), търговията през 21-ви век включва потоци на стоки, услуги, идеи, инвестиции, обучение, ноу-хау и интелектуална собственост, необходими за предислоциране на производството в различни точки (Jones, 2000 ; Grossman и Rossi-Hansberg, 2008; Feenstra, 2010; Helpman, 2011). Търговията с услуги е придобила съществено значение за координиране на все по-разпръснатите производствени модели и се движи бързо, за да се възползва от разликите в цените, разходите и заплатите. Днес голям брой развиващи се страни успешно изнасят широка гама от услуги не само в рамките на собствените си региони, но също така и в нововъзникващи икономики и страни с високи доходи по целия свят. България не е изключение и ней-

ната добавена стойност от износа на услуги се е увеличила рязко след 2000 г. както в абсолютно изражение, така и като процент от БВП. Въпреки това секторът на износ на услуги в България е сред най-слабо развитите в Европейския съюз. Освен това относително голям дял от услугите в България се използва като входящ ресурс в първичното производство и сравнително малък дял в производството, което предполага, че в България все още е налице неизползван потенциал за развитие в сектора на услугите.

Целта на тази глава е да се определят тенденциите, оформили развитието на сектора на услугите в България, да се оцени икономическият потенциал и да се очертаят основните пречки, които ограничават износа на услуги и тяхната диверсификация. В главата се разглежда ефективността на сектора на услугите както по отношение на вътрешното развитие, така и на експортното ориентиране, проучват се възможностите за увеличаване на износа на услуги, описват се връзките между сектора на услугите и други сектори на икономиката и се анализира регулаторната среда, в която функционират основни подотрасли на сектора на услугите в България. Главата приключва с предложение за варианти

ФИГУРА 5.2: ИЗНОС НА СЪВРЕМЕННИ И ТРАДИЦИОННИ УСЛУГИ КАТО ДЯЛ ОТ БВП НА ГЛАВА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО (2011–2013 Г.)

Източник: Показатели за световното развитие.

на политиката, насочена към подобряване на ефективността на сектора на услугите.

5.1 Износ на услуги

Износът на услуги от България е сравнително голям предвид БВП на страната, но те остават доминирани от традиционните услуги. През 2013 г. износът на услуги от България е в размер на 14% от БВП, близо до средното за страните от региона за сравнение и по-ниско от средното за ЕС-15 ниво от 22%. По-голямата част от износа е на традиционни услуги като пътуване и транспорт, които изискват взаимодействие лице в лице между купувача и продавача. Съвременните услуги, които могат да се търгуват през границите от разстояние, са една малка част от общия обем на износа на услуги.⁶⁴ С развитието на страните традиционният износ на услуги обикновено се стабилизира като дял от БВП, докато износът на модерни услуги проявява тенденция на нарастване (Фигура 4.2).⁶⁵ Износът на модерни услуги от България отбелязва растеж през последните години, но с бавни темпове и от по-ниско изходно ниво в сравнение с редица страни от региона за сравнение. В действителност

износът на модерни услуги от България, показан тук по сходство като Други търговски услуги (OSC), е нараснал като дял от общия обем на услугите от 23% през 2000 г. на 28% към 2011–2013 г. През същия период делът на съвременните услуги на Полша се е покачил от 24 на 42%, а делът на съвременните услуги на Румъния е нараснал от 43 на 63% или два пъти повече от дела на България.

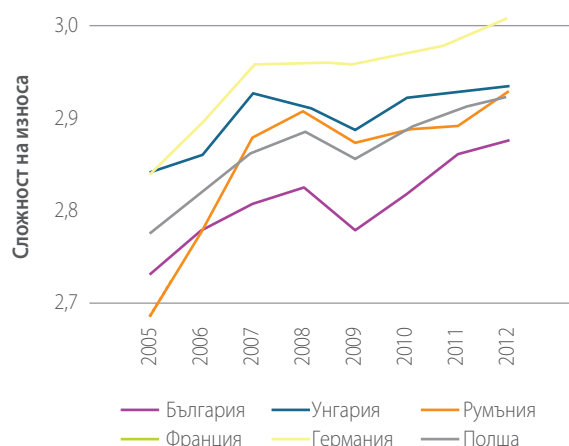
Износът на услуги от България си остава сравнително несвършен и недиверсифициран. Един от начините за измерване степента на сложност на износа като се идентифицира износът, който идва главно от страни с по-високи доходи и който поради тази причина се свързва с по-високи нива на производителност, и след това се определи делът на тези услуги в общия износ на дадена страна (Hausmann, Hwang и Rodrik,

⁶⁴Примери за съвременни услуги наред с останалото са комуникации, банково дело, застраховане, бизнес услуги, услуги с дистанционен достъп, медицински тестове, кол центрове, както и някои образователни услуги.

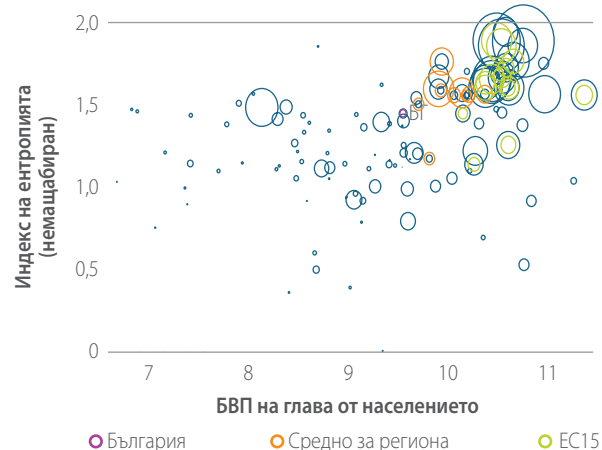
⁶⁵В тази графика модерни услуги се заместват с помощта на категорията Други търговски услуги (OCS), която включва комуникации, строителство, застраховане, финансови услуги, други бизнес услуги, компютърни и информационни услуги, личен отдих, културни услуги, както и авторски и лицензионни възнаграждения.

ФИГУРА 5.3: СТЕПЕН НА СЛОЖНОСТ И ДИВЕРСИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ИЗНОС НА УСЛУГИ

а) Сложност на износа (2005–2012 г.)

б) Диверсификация на износа (2005–2013 г.)

Източник: База данни за търговията с услуги, МВФ; Национални сметки и Показатели за световното развитие.

ТАБЛИЦА 5.1: ИЗНОС НА УСЛУГИ ПО КАТЕГОРИИ КАТО ДЯЛ ОТ ОБЩИЯ ИЗНОС

	България		Полша		Румъния		Словакия	
	2005	2011–2013	2005	2011–2013	2005	2011–2013	2005	2011–2013
Транспорт	27,6	20,2	33,6	29,8	17,2	25,8	25,2	24,3
Пътувания	55,4	52,3	38,7	28,6	10,9	11,7	24,9	29,5
Поддръжка и ремонт	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	5,9
Строителство	2,4	1,9	5,3	4,1	2,0	3,4	1,7	0,7
Застраховане	0,7	2,1	0,4	0,9	0,3	1,2	2,2	2,3
Финанси	0,4	0,8	1,4	1,2	1,1	2,0	0,5	1,0
Телекомуникации	4,0	9,9	3,1	7,9	8,5	15,0	7,1	8,5
Интелектуална собственост	0,1	0,3	0,4	0,7	0,5	2,4	0,2	0,8
Друга делова дейност	8,6	11,7	16,5	25,7	10,7	21,3	1,5	1,9
Културни дейности и отдих	0,9	0,8	0,6	1,1	1,0	0,9	0,0	0,0
Производствени услуги	0,0	0,0	0,0	0,0	47,8	16,3	35,0	25,2

Източник: МВФ, национални сметки.

Бележка: Телекомуникациите включват телекомуникационни, компютърни и информационни услуги.

2006).⁶⁶ През 2005 г. степента на сложност на износа на услуги от България е била като цяло в съответствие с неговото ниво на развитие. През следващите години степента на сложност на износа е отбелязала нарастване, но към 2012 г. е започнала да намалява по отношение на БВП на глава от населението в България (Фигура 5.3а). От друга страна, повечето от страните от региона з показват

⁶⁶ Hausmann, Hwang и Rodrik (2007) използват данни от статистическия справочник на ООН Comtrade, за да формират извадка от близо 80 страни, започвайки от 1962 г. Комбинирайки глобалните данни за износа с данни по страни за БВП на глава от населението, те изчисляват PRODY за всяка категория продукти като глобална мярка на потенциала за приходи и разходи на даден продукт. ЕХРУ е специфична за всяка страна мярка на потенциалните приходи въз основа на PRODY и на данни за експорта на отделните държави. Вижте Глава III за по-подробно разглеждане на ЕХРУ.

подобрене в нивото на сложност на техния износ не само в абсолютни стойности, но и по отношение на техния БВП на глава от населението. Износът на услуги от България е освен това и относително недиверсифициран в сравнение с други страни от региона, въпреки че степента на диверсификация е в съответствие с неговото ниво на развитие (Фигура 5.36).

Отрасълът на информационните и комуникационни технологии (ИКТ) е водещ в износа на съвременни услуги. Износът на услуги, свързани с ИКТ (изброени в Таблица 5.1) е формирал едва 4% от общия износ на услуги през периода 2000–2002 г., но от 2011–2013 г. този дял се е увеличил над два пъти, достигайки 9,9%. ИКТ индустрията в България е сравнително голяма в сравнение с повечето страни от региона с изключение на Румъния. Силният растеж на износа на ИКТ дава възможност на България значително да подобри своя индекс за проявено сравнително предимство (RCA) за тази категория, като през 2013 г. ИКТ е единствената категория на съвременни услуги в България с RCA индекс, по-висок от 1.⁶⁷ Междувременно износът на „други бизнес услуги“ — категория, която включва научни изследвания и развитие, управленско консултиране и професионални услуги, технически и свързани с търговията услуги и оперативен лизинг — също се е разраснал значително като дял от общия износ на услуги, но индексът за RCA при тази категория се е увеличил незначително — от 0,40 през 2005 г. до 0,47 през 2013 г.

Изглежда, е налице потенциал за увеличаване на стокообмена с Германия и Унгария. Германия и Турция са основни партньори на България в износа на услуги. Двете страни заедно са пазар за около 25% от общия износ на услуги от България през 2010 г. при 10% през 2002 г. (Фигура 5.4). Великобритания е третият по големина пазар на българския износ на услуги. Полезна мярка за оценка на търговските перспективи е индексът за допълняемост на търговията, който оценява в каква степен вносът на страната

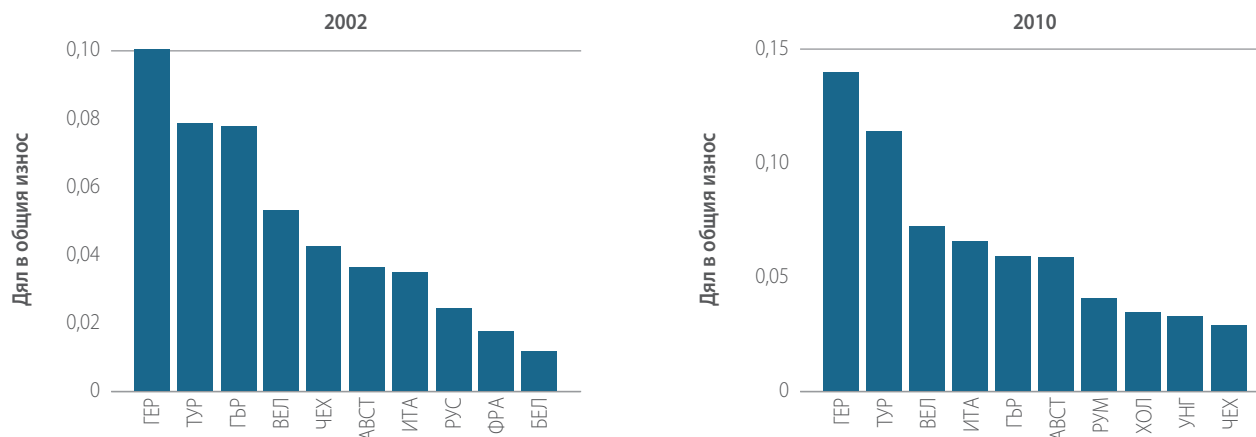
съответства на нейния износ. Така например износът на България за Германия се отличава с допълняемост,⁶⁸ което предполага, че България изнася такива услуги за Германия, в които Германия не разполага със сравнително предимство. Данните показват, че повечето услуги, изнесени в Германия и Великобритания, са в категориите „Транспорт“ и „Пътувания“, наред с категорията „Други бизнес услуги“. В рамките на „Други бизнес услуги“ (освен в подсекторите „Дистрибуция“ и „Оперативен лизинг“) по-голямата част от търговията с Германия е в подсектор „Професионални услуги“ като юридически и счетоводни услуги, управленско консултиране и връзки с обществеността, докато при износа във Великобритания доминират услугите в НИРД и услугите между свързани предприятия. Също така търговията с услуги на България с Германия се отличава с по-ниско ниво на интензивност⁶⁹ в сравнение

⁶⁷ Индексът за проявени сравнителни предимства (RCA) измерва сравнителното предимство на дадена страна; той е разработен от унгарския икономист Bela Balassa (1965 г. и 1989 г.). Изчислява се като съотношение между дела на продукта k в износа на страната i , и нейния дял в световната търговия. За една страна се счита, че има реално сравнително предимство, ако този показател е по-голям от 1. Индексът за RCA е полезен инструмент за оценка на развиващия се търговски модел на страните. Сред категориите услуги, посочени в Таблица 4.1, България има реално сравнително предимство в пътуванията, транспорта и ИКТ през 2013 г.

⁶⁸ Индексът за допълняемост на търговията (TC) между страните k и j се определя като: $TC_{ij} = 100 - \text{sum}(|m_{ik} - x_{ij}| / 2)$, където x_{ij} е делът на стоката i в световния износ на страната j , а m_{ik} е делът на стоката i в целия внос на страната k . Индексът е равен на нула, когато от едната страна не се изнасят или от другата страна не се внасят стоки и е равен на 100, когато делът на износа съвпада с дела на вноса.

⁶⁹ Индексът за интензивност на търговията (T) се използва, за да се определи дали стойността на търговията между две страни е по-голяма или по-малка, отколкото може да се очаква на базата на значението им в световната търговия. Той се определя като делът на износа от една страна за определен партньор се разделя на дела на тази партньор в световния износ. Индексът се изчислява като: $T_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (x_{wj} / XWT)$, където x_{ij} и x_{wj} са съответно стойностите на износа на страната i и на световния износ за страната j и където X_{it} и X_{wt} са съответно общият износ на страната i и

ФИГУРА 5.4: ИЗНОС НА УСЛУГИ ПО МЕСТОНАЗНАЧЕНИЕ, 2002 Г. И 2010 Г.

Източник: База данни за търговия и услуги на СБ.

с други страни, които изнасят за Германия. Това показва потенциал за по-нататъшно увеличаване на износа на услуги от България за Германия. Търговията с услуги на България с Унгария също показва висока степен на взаимно допълване и ниска интензивност на търговския обмен. В този случай транспортните и туристическите услуги в допълнение към други бизнес услуги са услугите, които се изнасят най-много за Унгария. В рамките на категорията „Други бизнес услуги“ лъвският пай от износа се пада на рекламата и маркетинговите проучвания и в по-малка степен на научноизследователската и развойна дейност и професионалните услуги. В същото време индексът за допълняемост на търговията на България с Турция отбелязва продължителен спад.

Определени структурни фактори изглежда значително ограничават търговията на България с услуги. Търговията с услуги показва тенденция на растеж, когато търговските партньори са географски близо един до друг, имат големи пазари на услуги, споделят общ език и имат по-слабо ограничителни разпоредби за търговия с услуги. Използването на гравитационен модел⁷⁰ може да помогне да се прецени дали България в момента е близо до своя потенциал в търговията с услуга или доколко специфични за страната бариери между България

и нейните търговски партньори могат да бъдат ограничаващи за търговията с услуги. Моделът показва, че търговията с услуги нараства значително с нарастване на географската близост на търговските партньори, размера на пазара измерен с БВП, когато са налице по-малко регулаторни ограничения, установени чрез Индекса за ограниченията в търговията с услуги на Световната банка (STRI)⁷¹ и когато се използва общ език (Таб-

общият световен износ за страната j . Стойности на индекса по-големи (по-малки) от единица показват двустранен търговски поток, който е по-голям (по-малък), отколкото може да се очаква предвид значението на страната партньор в световната търговия.

⁷⁰ Anderson и van Wincoop (2003), Feenstra (2004) и Baldwin и Taglioni (2006) наред с други автори предлагат богат преглед на разработки относно използването на гравитационни уравнения в емпиричната литература за търговията.

⁷¹ Базата данни на Световната банка за ограниченията пред търговията с услуги обхваща 103 страни, 19 подотрасъла и 34 комбинации държава — подотрасъл. Този индекс оценява режимите на политики при всеки подотрасъл и групира тези политики в пет категории със съответните резултати: напълно отворени (0); практически отворени, но с малки ограничения (25); с големи ограничения (50); практически затворени с ограничени възможности за влизане и работа (75). След това категориите са обобщени по режим, по отрасли и по държави. Моделът тук се характеризира с показатели за отделните държави за вносителите и износителите. Той е на разположение на Интернет страница <http://iresearch.worldbank.org/servicetrade/aboutData.htm>.

ТАБЛИЦА 5.2: РЕЗУЛТАТИ ОТ РЕГРЕСИЯТА С ГРАВИТАЦИОНЕН МОДЕЛ ЗА ТЪРГОВИЯТА С УСЛУГИ, 2011 Г.

	(1) БЕЗ FE	(2) С FE
ln логаритъм (разстояние)	-1,165***	-1,152***
	(0,044)	(0,054)
Обща граница	0,022	0,376*
	(0,210)	(0,194)
Общ език	1,180***	0,601***
	(0,153)	(0,117)
Обща метрополия	-0,161	0,616***
	(0,428)	(0,205)
Индекс STRI Режим 1 износител	-0,016***	
	(0,003)	
Индекс STRI Режим 1 вносител	-0,009***	
	(0,002)	
Ln (БВП) износител	1,176***	
	(0,027)	
ln (БВП) вносител	0,947***	
	(0,020)	
Наблюдения	2 431	5 015
r ²	0,686	0,807
Средно квадратично стандартно отклонение (RMSE)	1,708	1,417

Източник: Авторски изчисления.

Бележки: Значимите стандартни грешки в скоби са клъстерирани по двойки страни *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1

лица 5.2). Контролната проверка за дълготрайни ефекти, т. е. постоянни ненаблюдавани специфични за всяка страна характеристики, потвърждава тези данни и засилва обяснителните свойства на модела. Това предполага, че характерни за всяка отделна страна структурни фактори или пречки пред политиката извън това, което може да бъде измерено чрез индекса STRI, са от ключово значение за обяснението на двустранната търговия с услуги. Това важи с особена сила за България, където структурните фактори, изглежда, играят много важна роля. Тези фактори могат да включват уменията на работната сила, ИКТ инфраструктурата, вътрешните регулаторни бариери, неуловени от индекса STRI, както и други свързани с търговията въпроси, които подробно са описани по-долу.

Интеграцията на България в ЕС улесни значително развитието на търговията с услуги. Присъединяването към ЕС доведе до намаляване на различията в регулаторните политики между България и останалите страни от ЕС, насърчавайки засилената търговия с услуги с други държави членки на ЕС. Сравнявайки българската търговия с услуги, предвидена от гравитационния модел без дълготрайни ефекти, с действителната двустранна търговия с услуги ще открием, че действителните търговски потоци са по-високи от предвиденото за всички страни от региона за сравнение. Като цяло те са в съответствие с предвижданията за повечето страни от ЕС-15 и са по-ниски от предвиденото за САЩ, Япония и такива развиващи се пазари като Китай, Бразилия и Индия. Това показва, че

България има неизползвани възможности за разширяване на търговията с услуги както в развити, така и в нововъзникващи пазарни икономики.

5.2 Принос на сектора на услугите в добавената стойност на други сектори и връзката му с тях

Услугите влияят върху други сектори чрез своите връзки напред и назад по веригата. Връзките напред отразяват значението на сектора на услугите като междинно вложение в други отрасли или сектори и се изчисляват като принос на сектора на услугите в добавената стойност от отраслите и секторите надолу по веригата. И обратно, връзките назад отразяват колко добавена стойност получава секторът на услугите от отрасли и сектори надолу по веригата. Връзките напред са особено важни за сектори като финанси, комуникации, строителство и други бизнес услуги, докато връзките назад са най-важни за транспорта и доставките. В допълнение по-нататък в текста понятието „пряка“, или *вътрешна добавена стойност*, улавя връзките назад, докато понятието „обща добавена стойност“ улавя както връзките назад, така и връзките напред по веригата. Следователно приносът на връзките напред е равен на разликата между общата и пряката добавена стойност.

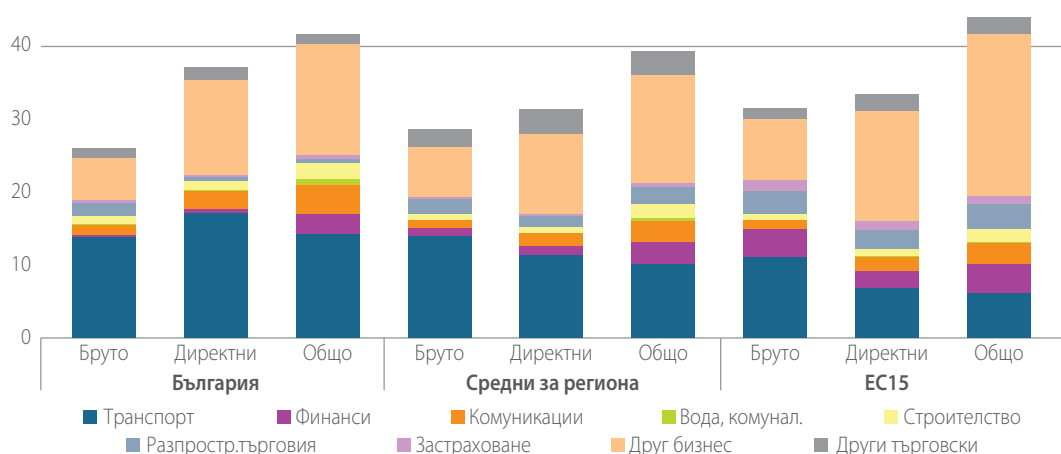
За разлика от износа на производство на стоки общата добавена стойност от износа на услуги показва тенденция да надвишава стойността на brutния износ.⁷² Това се дължи основно на факта, че преработвателният сектор често купува суровини от други сектори, като например услуги, докато секторът на услугите рядко купува суровини от други сектори, но има съществен принос към стойността на тяхната продукция. Макар добавената стойност от износа на производство на стоки да сочи тенденция към увеличаване при покачване на равнището на развитие на дадена страна

(виж Глава 4), липсва системна връзка между равнището на развитие на една страна и добавената стойност от нейния брутен износ на услуги. Въпреки това делът на износа в добавената стойност от някои отделни категории услуги —като транспорт и доставки— има тенденция да намалява като дял от износа, когато страните стават по-богати.

Въпреки че България изостава от други страни от ЕС по отношение на brutния износ на съвременни услуги, добавената стойност на българския износ на услуги е доста висока. Макар brutният износ на услуги като дял от общия износ да е под средното за региона 3, както пряката (т.е. вътрешна), така и общата добавена стойност от износа на услуги е относително висока (Фигура 5.5). Това се дължи до голяма степен на износа на транспортни и други бизнес услуги. На транспортния сектор се падат 14,2% от общата добавена стойност от износа през 2011 г., докато на подсектор „Други бизнес услуги“ се падат 15,3%. Стойността, която услугите са добавили към износа на промишлено производство, представлява третият най-голям дял от добавената стойност от износа, а именно 9,3%. Въпреки това нито транспортните, нито другите бизнес услуги имат силна връзка с производствения сектор. Само 1,9% от добавената стойност от износа на транспортни услуги и 3,4% от добавената стойност от износа на други бизнес услуги се отнасят за износа на промишлено производство, което предполага, че по-голямата част от добавената стойност

⁷² Този анализ използва данни за входящите ресурси и изходящия продукт от Проекта за анализ на световната търговия (GTAP) с цел да конструира специфична за всяка страна мярка на прякото и непряко участие на услугите в добавената стойност, съдържаща се във вътрешното производство и износа на страната. По-специално наборът от данни съдържа две матрици, Таблица за вътрешната добавена стойност и Таблица за добавената стойност от износа, която идентифицира приноса към добавената стойност на отделни входящи ресурси към отрасли, които или продават крайния продукт на вътрешния пазар, или го изнасят. Кръстосаната база данни обхваща около 100 страни и периоди между 1992 г. и 2011 г.

ФИГУРА 5.5: ДЯЛ НА ИЗНОСА НА УСЛУГИ ОТ ОБЩИЯ ОБЕМ НА ИЗНОСА ПО ВИДОВЕ УСЛУГИ ЗА 2011 Г.

Източник: База данни GTAP и авторски изчисления.

от износа на тези услуги е предназначена за крайно потребление в чужбина.

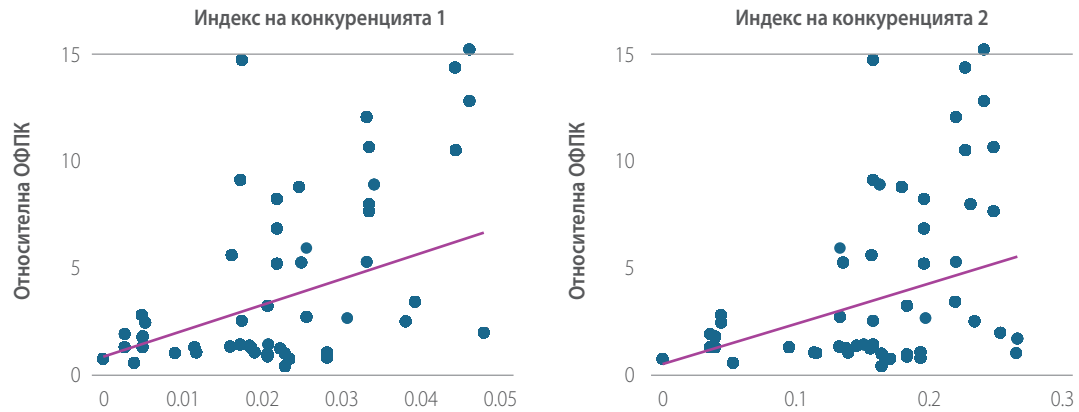
Засилването на конкуренцията в сектора на услугите се оказва най-значим фактор за подобряване на производителността на българските фирми, които разчитат на входа на услуги. Това се отнася както за предприятията от преработвателната промишленост, така и за фирмите от обслужващия сектор, които използват услуги като суровини.⁷³ По-специално реформирането на енергийния и телекомуникационния подотрасъл води до значително подобряване на ОФП в други отрасли на българската икономика. В допълнение дерегулацията на застраховането значително повишава ОФП в редица други отрасли⁷⁴. Друга наша констатация е, че присъствието на чуждестранни фирми за услуги ускорява растежа на производителността сред местните фирми, които разчитат на входа на услуги. Въздействието на нарастването на дела на износа на услуги върху растежа на ОФП в предприятията надолу по веригата е по-слабо, което предполага, че ефектът на предаване от по-производителните фирми за услуги към всички потребители надолу по веригата е сравнително слаб. Въпреки това увеличаването на конкуренцията в даден подотрасъл на услугите значително подобрява рас-

тежа на ОФП сред предприятията надолу по веригата. Всъщност конкуренцията, изглежда, е най-сигурният фактор, който влияе на ОФП (Таблица 5.4). Казано накратко, наред с реформи като нарастване на приватизацията и навлизане на чуждестранни фирми, конкуренцията в сектора на услугите, изглежда, сама по себе си също е истински двигател за засилване на ефекта на предаване на производителността към отраслите надолу по веригата, които разчитат на услуги като входящ ресурс (Фигура 5.6). Въпреки това ефектът на предаване на по-висока производителност от износителите на услуги към предприятия надолу по веригата

⁷³ В България услугите представляват около 50% от общите входящи ресурси, използвани от производствения сектор, като този дял нараства до почти 80% за сектора на услугите. Тези цифри изключват лични услуги като здравеопазване, домакински услуги и образование.

⁷⁴ Предвид тези резултати е вероятно дерегулацията в други сектори като транспорт и банкиране също да оказва положително въздействие върху ОФП. И все пак индексът на ЕБВР за банковата реформа в България почти е достигнал максималната си стойност, което означава, че приватизацията и либерализацията на банковия сектор в България са почти напълно завършени. В същото време индексът на ЕБВР за транспорта включва само автомобилния транспорт, който показва малки колебания във времето.

ФИГУРА 5.6: ИНДЕКСИ ЗА КОНКУРЕНЦИЯ И ОФП В БЪЛГАРИЯ, 2011 Г.

Източник: Авторски изчисления на база данни за предприятията, виж параграф V.2 за обяснение как са изчислени индексите на конкуренция.

изглежда е относително слаб. Ето защо още един въпрос на политика би бил защо този задвижващ ефект като че ли изчезва някъде по средата на производствената верига.

5.3 Търговията с услуги: бариери и катализатори

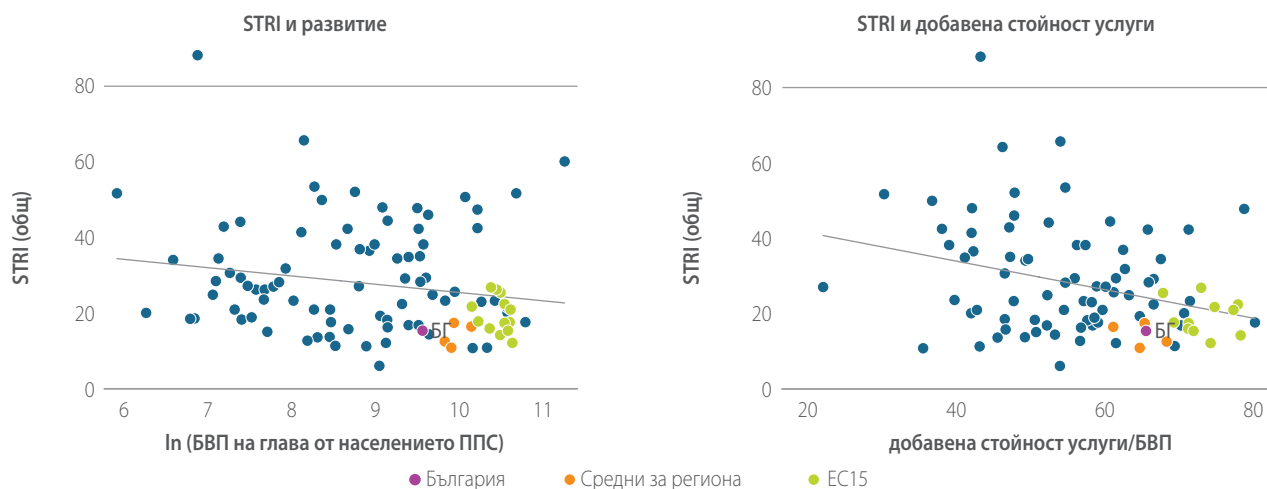
Във всяка страна услугите са предмет на специфични регулаторни изисквания. Регулациите може да увеличат разходите и да ограничат растежа на търговията с услуги. Като цяло търговските разходи са сравнително високи при услугите и се оценяват на два пъти разходите за търгуваните стоки (Miroudot, Sauvage и Shepherd, 2010). В някои случаи това може да бъде следствие от целенасочено протекционистки регулаторни политики, но по-често износът на услуги страда поради мерки, които имат за цел да намалят пазарните неуспехи в сектора на услугите, които обаче поради невнимание или недоглеждане в крайна сметка ограничават търговията с услуги. Освен това разпоредбите, които се прилагат неефективно, може ненужно да ограничат търговията с услуги. Например в случая с предоставянето на професионални услуги за признаване на квалификация, което има за цел да гарантира качеството на услугата, ако процедурите са твърде теж-

ки, може на практика да се стигне до увеличаване на разходите за достъп до пазара.

Регулаторните ограничения в сектора на услугите в България поставят страната в благоприятно съотношение с държави със същите нива на доходи и в съответствие с повечето други страни от ЕС.⁷⁵ Един от измерителите на нормативните ограничения е *Индексът за рестриктивност на търговията с услуги на Световната банка (STRI)*, който отразява рестриктивността на режима на услуги на дадена страна спрямо нейните търговски партньори. Това не се отнася за вътрешния режим на ЕС за търговия с услуги. Съгласно този индекс България е въвела по-малко ограничения върху търговията с услуги отколкото много от нейните търговски партньори като например Турция или Унгария, а дори и в сравнение с някои страни от ЕС (Фигура 5.7). Подобно на повечето държави членки на ЕС, въведените от България ограничения върху търговията с услуги са ниски в сравнение с нивото на доходи. Сравнително силното представяне на България по индекса

⁷⁵ Виж Приложение 1 за подробно описание на индекса STRI. Този индекс показва нарастване на стойностите, колкото по-големи са регулаторните ограничения на търговията с услуги в секторите на финансите, телекомуникациите, търговията на дребно, транспорта и професионалните услуги.

ФИГУРА 5.7: СТОЙНОСТИ НА ИНДЕКСА STRI И ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ ОТ СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ КАТО % ОТ БВП ЗА 2012 Г.

Източник: Borchert и др. (2012) и Показатели за световно развитие (WDI). Отбележете, че по-ниски стойности на индекса STRI показват по-малко ограничения при търговията с услуги.

STRI може частично да се обясни с присъединяването на страната към ЕС и приемането на европейската Директива за услугите.

Въпреки това регулаторните ограничения в телекомуникациите и професионалните услуги са сравнително високи в България.⁷⁶ Според индекса STRI регулаторната уредба на България в банковото дело, застраховането и доставките е относително слабо рестриктивна в сравнение с непретеглените средни стойности за ЕС15. От друга страна, професионалните услуги са силно рестриктивни в сравнение както със средното за региона, така и с регионални партньори като Румъния и Полша (Фигура 5.8a).

В България транспортният отрасъл е под защитата на трансграничните правила, докато на телекомуникациите, както и на професионалните услуги са наложени ограничения чрез въведените лимити за търговско присъствие на този род фирми. В рамките на всеки подотрасъл индексът STRI предоставя информация за регулаторните ограничения върху най-приложимите начини за доставка: (Режим 1) трансгранична доставка на финансови, транспортни и професионални услуги; (Режим 3) търговско присъствие⁷⁷ или ПЧИ във всеки по-

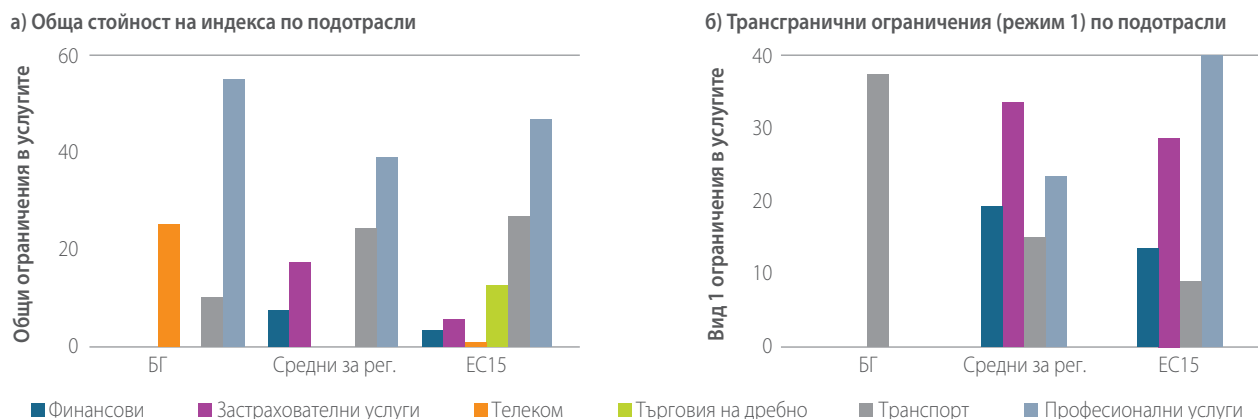
дотрасъл; и (Режим 4) наличие на фирми, предоставящи отделни професионални услуги.⁷⁸ Докато по отношение на ограниченията върху транспортните услуги като цяло България се представя доста добре, нейното представяне е слабо по отношение на Режим 1, който обхваща трансграничните регулации. Транспортните услуги наис-

⁷⁶ Показателят за професионални услуги се отнася изключително за правните, счетоводните и одиторските услуги.

⁷⁷ Според Общото споразумение за търговията с услуги GATS, терминът „търговско присъствие“ се отнася до всякакъв вид бизнес или професионална дейност, включително (i) учредяване, придобиване или поддържане на юридическо лице или (ii) създаване или поддържане на клон или представителство в рамките на територията на държава, страна по споразумението, за целите на предоставяне на търговска услуга. Този анализ обхваща четири вида търговско присъствие: фирма от държавата B може да открие клон или дъщерно дружество на територията на държавата A, може да придобие изцяло или частично съществуваща фирма на територията на държавата A или може да встъпи в съвместно предприятие със съществуваща фирма на територията на A. По този начин услугата се предоставя в държавата A от локално създаден филиал, дъщерно дружество или клон на чуждестранно притежавано или управлявано предприятие.

⁷⁸ Режим 2, който се отнася до потребление в чужбина, не се покрива от индекса STRI.

ФИГУРА 5.8: РЕСТРИКТИВНОСТ НА ТЪРГОВИЯТА С УСЛУГИ В БЪЛГАРИЯ И СРАВНИТЕЛНИТЕ ГРУПИ СТРАНИ ОТ ЕС

Източник: Borchert и др. (2012); ЕС-1 обозначава страните, присъединили се към ЕС през 2001–2004 г.; ЕС-2 включва всички останали държави членки на ЕС.

тина са изключение от иначе относително отворените гранични политики на България. Българският Закон за международния въздушен пътнически транспорт силно ограничава навлизането на пазара на националния въздушен превозвач и урежда функционирането на услугите във въздушния транспорт. Регулаторните защити по Режим 3 (търговско присъствие) са основна пречка пред услугите в България, особено по отношение на телекомуникациите и професионалните услуги. Само Германия от страните от ЕС и Турция имат по-високи регулаторни бариери в професионалните услуги от България. Не всички професионални услуги обаче са ограничени. Счетоводните и одиторските услуги са предмет на съвсем малки ограничения, докато правните услуги са най-строго контролираната категория професионални услуги в България, която е почти затворена за не-граждани на страната. Съществуващите други ограничения са обобщени в Приложение 5.2.

Някои вътрешни способстващи фактори също могат да играят важна роля за насърчаване на износа на услуги. Такива са нивото на човешки капитал, включително и уменията му, нивото на предприемачество или природните ресурси за привличане на туристи. Тези фактори включват също и инфраструктурата, която е особено

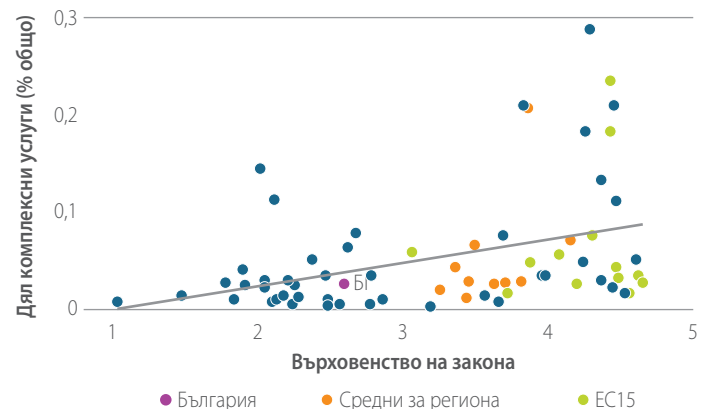
важна за търговията в областта на телекомуникациите и туристическите услуги, както и институциите, които до голяма степен определят цялостното ниво на облекчаване на правене на бизнес и които определят общата регулаторна среда на една страна (Goswami и др., 2012 ; van der Marel, 2011). Както вече беше посочено в Глава 2, докато редица страни от региона продължиха да подобряват качеството на своите регулации (т. е. възприятието за способността на правителството да формулира и прилага разумни политики и разпоредби за насърчаване на развитието на частния сектор) и на правовата държава (индекс, който улавя до каква степен субектите имат доверие и спазват правилата на обществото, включително аспекти като надеждност на изпълнение на договорите и защита на правата на собственост, разумна политика и институции в сферата на сигурността и по-ефективна и прозрачна съдебна система), то за България тези показатели са останали в непроменени дори и след присъединяването към ЕС.

Слабостите на правовата държава в България могат да попречат на растежа на износа на комплексни услуги. Комплексните услуги включват такива професионални услуги като счетоводство и правни консултации, както и финанси и за-

страховане (Costinot, 2007), които са свързани с редица договорни задължения и следователно изискват наличие на силни институции за тяхното правоприлагане. Amin и Mattoo (2006) считат, че поради сложната мрежа от сделки, с които е свързано производството на много от услугите, както и поради факта, че услугите зависят в по-голяма степен от различни взаимоотношения в сравнение с производството на стоки, регулаторните и правоприлагащите органи (свързани с върховенството на закона) играят ключова роля в тяхното развитие. На практика съществува ясна взаимовръзка между показателите за върховенство на закона в една страна и дела на комплексните услуги в нейната икономика. България не само има най-ниските показатели за върховенство на закона сред всички страни от ЕС, но нейният дял на комплексни услуги е дори по-нисък от нивото, което тези показатели биха предполагали (Фигура 5.9).

Инвестициите в човешки капитал и ИКТ инфраструктура потенциално биха могли да увеличат износа на услуги от България. Някои съвременни видове услуги — като компютърните и други бизнес услуги — се отличават с висока потребност от умения (Nusbaumer, 1987; Gibbs, 1986; Jensen, 2008; van der Marel, 2012). Страните с по-висок Индекс за човешки капитал⁷⁹ са склонни да изнасят по-модерни услуги. По същия начин търговията с услуги нараства при наличието на по-добра инфраструктура за ИКТ. Технологичният прогрес драстично намали разходите за доставка на голям брой трансгранични услуги, а електронната инфраструктура има доказано положително влияние върху износа на услуги (Freund и Weinhold, 2000) (Фигура 5.10). Пазарът на мобилни телефони в България се отличава с динамика, висока степен на проникваемост, която продължава да нараства и трима конкуриращи се оператори. В същото време пазарът на стационарните телефонни линии е доминиран от традиционния оператор. Трябва да се отбележи

ФИГУРА 5.9: КОМПЛЕКСНОСТ НА УСЛУГИТЕ И ВЪРХОВЕНСТВО НА ЗАКОНА ПРЕЗ 2010 Г.

Източник: Изчисления на авторите; База данни за търговията с услуги; Показатели за управление.

обаче, че скоростта на широколентовия достъп в България е значително подобрена през последните години.

5.4 Подобряване на ефективността на услугите

Ефективността на услугите в България се влияе от две нива на политики. Първото ниво е национално и обхваща политиките, които българските власти могат да предприемат, за да се повиши ролята на услугите в икономическите показатели на страната. На това ниво има инициативи, които могат да бъдат предприети от правителството за подобряване на факторите, които оказват най-голямо влияние върху производителността на сектора на услугите: инфраструктура (физическа, електронна и логистична), умения и институции. Второто ниво на политики се определя от политиките на ЕС. На европейско ниво процесът на интеграция на

⁷⁹ Индексът за човешки капитал изследва факторите, които допринасят, както и тези, които спират развитието и използването на здрава, образована и продуктивна работна сила.

ФИГУРА 5.10: ТЪРГОВИЯ СЪС СЪВРЕМЕНИ УСЛУГИ, ЧОВЕШКИ КАПИТАЛ И ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ПРЕЗ 2012 Г.

Източник: Изчисления на авторите; WDI; WEF.

услугите е изправен пред редица ограничения, които могат да бъдат преодоляни само чрез сътрудничество между членовете на ЕС. На това ниво България трябва да работи активно за подобряване на процеса на интеграция на услугите, което ще доведе до допълнителни подобрения на ефективността.

На национално равнище България трябва да подобри основните фактори за ефективност на услугите. Емпирични изследвания установяват стабилна и значима връзка между институциите и конкурентоспособността на услугите. Van der Marel (2011) разкрива, че страните с по-развита управленска рамка са по-способни да изнасят услуги от отрасли, при които задграничните бариери играят решаваща роля. Amin и Mattoo (2006) установяват, че страните с по-добри институции имат по-големи и по-динамични сектори на услугите. За да се премине към по-сложни (съвременни или комплексни услуги), които са свързани с по-силна институционална рамка, България трябва да засили някои критични компоненти на управлението — като върховенството на закона и качеството на нормативната уредба, които са под нивото на нейните партньори. Наред с това е важно укрепването на вътрешната конкуренция в сектора на услугите, тъй като това, изглежда, е важен фак-

тор, обясняващ състоянието на ОФП в цялата икономика на България. Това предполага, че гарантирането на лесно навлизане и излизане на фирмите от пазара чрез създаване на благоприятен климат за правене на бизнес или чрез намаляване на административните тежести за стартиращи предприятия в България, би могло допълнително да стимулира производителността. Следователно влиянието на либерализацията е свързано не само с достъп до внос на услуги от външни фирми на вътрешния пазар или от разширяване на многообразието на продукцията на местни износители, но до голяма степен и със засилената конкуренция поради размера на местните пазари в сравнение с обема на търговия (Mustilli и Pelkmans, 2013).

Усъвършенстването на уменията трябва да бъде приоритет, за да се премине към по-сложни услуги. Годишните, прекарани в училище, завършването на основно и гимназиално образование оказват влияние върху търговията с услуги както в страната вносител, така и в страната износител на услуги (Lennon, 2009; van der Marel, 2011). Макар общото ниво на българската търговия с услуги да изглежда в съответствие с наличните умения, трябва да се обърне повече внимание на повишаването на уменията, имащи отношение към услугите. Два са

аспектите, които изискват внимание. От една страна, българските специалисти мигрират към други европейски страни и по този начин намалява наличието както на умения, необходими за развитието на нови модерни услуги, така и на услуги, необходими за производствения процес при други икономически дейности. От друга страна, много висшисти не са адекватно подготвени за нуждите на пазара на труда. С други думи, за да се привлекат ПЧИ към сектора на услугите и да се развият нови услуги, от критично значение ще бъде по-доброто съответствие между търсенето и наличието на умения в България.

Прилагането на Директивата за услугите на ЕС също трябва да бъде приоритет. Ускореното прилагане на Директивата за услугите на ЕС и специалните директиви, които се занимават с регулирани отрасли като тези на финансовите услуги, компютърните и ИКТ услугите, транспорта, професионалните услуги, здравеопазването и временните трансгранични услуги, може да бъде важна стъпка за повишаване на конкурентоспособността на България и насърчаване на растежа на цялата икономика. Сред специфичните области, които вероятно ще изискват внимание, на първо място стои необходимостта от изясняване на обхвата и прилагане на директивата в националното законодателство на България. Така например в закона става дума за „законодателни изисквания“, а не за „изисквания“, както е предвидено в Директивата за услугите. Последното обхваща не само законодателството, но и административните разпоредби и практика, подзаконните разпоредби и правилата на професионалните институции и организации. Това може да има пряко отражение върху прилагането на разпоредбите на директивата в България, като стеснява прилагането на националното законодателство. На второ място, изглежда, е налице още едно несъответствие, свързано с принципа на пропорционалност. Българското законодателство не съдържа позоваване по отношение на пропорционалността на всяко вътрешно норма-

тивно изискване, целящо постигане на легитимна цел на политиката. Съгласно Директивата на ЕС тези изисквания „не трябва да надхвърлят необходимото за постигане на тази цел“. С други думи, всички изисквания, които може да бъдат наложени, трябва да постигат определена политическа цел, за да не се разглеждат като пречка за доставчиците на услуги. И накрая, налице е още едно потенциално несъответствие, което се отнася до понятието „публична политика“ в Директивата на ЕС. В българското законодателство то е транспонирано като „обществен ред“. Тези различия, наред с липсата на определение на понятието „обществен ред“ и непоследователното му тълкуване от българските съдилища може да доведе до неяснота и липса на правна сигурност (виж Milieu, 2011).

Задълбочаването на процеса на интеграция на услугите в ЕС може да донесе големи ползи. Директивата за услугите на ЕС предвижда премахване на бариерите, които засягат вътрешната търговия с услуги, но наред с това предвижда значителна възможност за въвеждане на национални регламенти за неголям брой случаи, както и за страни, които не са членки на ЕС. Това е от значение предвид и на по-високата степен на нетъргуемост на отраслите, обхванати от Директивата за услугите (Mustilli и Pelkmans, 2013). Два са ефектите, които ще възникнат в резултат на това правно регулиране. Първият от тях е регулаторна хетерогенност, което означава, че някои от държавите членки ще регламентират определени дейности, а други не. Вторият е, че може да се наблюдават значителни различия между отраслите и мерките. С други думи, когато държавите членки на ЕС регулират в своите сфери на компетентност, регулаторните им подходи се различават както по отношение на инструментите, така и на конкретните изисквания. Кох и Lejour (2005) определят детерминантите на двустранната търговия с услуги за 9 от 14-те страни от ЕС за периода 1999–2001 г. Те установяват, че нивото на регулации и многообразието от регламенти имат значим отрицателен ефект вър-

ху търговията с услуги. Макар че би било много трудно да се препоръча конкретен път за сближаване на регулациите поради съществуващите разлики между страните членки на ЕС, възможно решение би било да се даде оценка за някои приоритетни отрасли на онези регулаторни практики, които могат да имат най-голямо въздействие върху инвестициите в хода на сближаването. Един от вариантите, които се обмислят в Директивата за услугите, е административното сътрудничество между държавите членки, което би позволило премахване на ненужните регулации чрез изграждане на доверие и взаимно признаване.

Сътрудничеството на равнище ЕС е необходимо също и за други отрасли в услугите, свързани с конкурентоспособността на България. Mustilli и Pelkmans (2013, с. 38) установяват, че не съществува истински вътрешен пазар на услуги за 4-те мрежови индустрии. Освен това те заключават, че бариерите пред обмена на услуги в целия ЕС в областта на електронните съоб-

щения, електричеството и газта и железопътния товарен транспорт са огромни. Проблемите при тези пазари се простират отвъд въпросите, разгледани от съответните директиви, и засягат аспекти като действителната организация на пазарите, координацията на инфраструктурата, както и липсата на адекватна европейска структура на управление (например в областта на железопътния транспорт). И накрая, остават ограниченията по отношение на временното трансгранично предоставяне на услуги. По-специално по отношение на разпоредбите за минималните заплати на командированите работници. Онова, което е важно за целите на тази глава е, че оставащите несъвършенства в европейската интеграция на услуги, които биха могли да повлияят на извършването на услуги, не могат да бъдат разрешени само от България, а изискват активно сътрудничество с други държави членки на ЕС, за да се използват пълноценно предимствата на интеграцията в услугите.

Приложение 5.1: База данни за индекса на Световната банка за ограничение на търговията с услуги (STRI)

Базата данни включва информация от общо 103 страни, 79 от които са развиващи се страни и 24 страни от ОИСР, представляващи в общи линии всички региони и доходни групи в света (Borchert *и др.*, 2012б). Информацията е събрана през периода 2007–2008 г. Трябва да се отбележи обаче, че направената от авторите актуализация чрез използването на оригиналната методика за информация от 2012 г. не показва значителни промени в сравнение с по-ранните данни.

Базата данни се фокусира върху пет основни отрасли в услугите, а именно финансови услуги (банкови и застрахователни), телекомуникации, търговия на дребно, транспорт и професионални услуги (главно, счетоводни и юридически услуги), като всеки отрасъл е допълнително категоризиран в подотрасли, когато е приложимо. В рамките на всеки подотрасъл базата данни обхваща най-подходящите начини за предоставяне на съответната услуга: установяване на търговско присъствие или ПЧИ (Режим 3) във всеки подотрасъл; трансгранична търговия с услуги (Режим 1) във финансовите, транспортните и някои професионални услуги; и наличие на физиче-

ски лица, предоставящи услуги (Режим 4) в сферата на професионалните услуги.

Мерките, засягащи търговското присъствие, са класифицирани в следните широки категории: (1) Изисквания за правната форма на влизане и ограничения за чуждестранно участие в капитала; (2) Ограничения на лицензиите и диференциация при разпределението на лицензиите; (3) Прозрачност и отчетност на лицензирането; (4) Ограничения на текущите операции; (5) Съответни аспекти на регулаторната среда.

За някои отрасли тази информация се допълва с конкретни въпроси, свързани с този отрасъл, като например регулиране с цел гарантиране на достъп до пазара в телекомуникациите. По отношение на трансграничните сделки фокусът е върху условията, при които се осъществява търговията, докато временното движение на хора е обхванато само в областта на професионалните услуги.

В рамките на всеки подотрасъл режимите на политика се оценяват в тяхната цялост, като прилаганите политики се обобщават в пет основни категории (със съответен брой точки): (i) Напълно отворен (0); (ii) Почти отворен, но с малки ограничения (25); (iii) Големи ограничения (50); (iv) Практически затворен с ограничени възможности за влизане и дейност (75); (v) Напълно затворен (100).

Приложение 5.2: Основни ограничения пред политиките в България по Режим 1 и Режим 3 през 2009 г.

България	Режим 1	Режим 3
Финансови услуги		
Банкиране	Разрешено	Няма ограничения.
Застраховане	Разрешено	Застрахователните посредници от държави извън ЕС трябва да получат лиценз, за да могат да извършват застрахователна дейност в България, докато тези от страните членки на ЕС могат да работят в България свободно. Чуждестранна фирма, която кандидатства за лиценз, трябва да представи доказателства за правоспособност да осъществява застрахователни дейности в страната на произход.
Телекомуникации		
Фиксирани телекомуникации	Неприложимо	Няма ограничения, освен че може да не бъде дадено разрешение за протокола VOIP (Voice over Internet Protocol).
Мобилни телекомуникации	Неприложимо	Няма ограничения, с изключение на това, че броят на лицензите може да бъде ограничен поради липса на честоти и протоколът VOIP може да не бъде разрешен.
Транспорт		
Международен въздушен пътнически транспорт	Неприложимо	Границата за чуждестранната собственост в капитала е 49% за международни услуги, освен ако не е указано друго в международните договори. Лицензионните условия могат да предвиждат допълнителни задължения по двустранните споразумения за въздухоплавателни услуги (BASA) за определени маршрути.
Професионални услуги		
Счетоводство	Разрешено	Откриването на филиали не е позволено. Отделно юридическо лице може да бъде регистрирано по Търговския закон на България или в съответствие с разпоредбите на законодателството на друга държава членка на ЕС или страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство.
Одитиране	Разрешено	Откриването на филиали не е позволено. Управителят и повече от половината от партньорите трябва да бъдат регистрирани дипломирани експерт-счетоводители, но не непременно лицензирани на място.
Правни консултации по чужди правни системи	Разрешено	Кандидатите трябва да са регистрирани в България като правна кантора или адвокатско дружество. Всички партньори трябва да бъдат регистрирани в България и да притежават квалификация и правоспособност по съответните закони на чужди държави. Името на адвокатското дружество може да включва само имената на партньорите, така че чужда фирма да не може да използва неговото име без имената на съдружниците да са регистрирани в България.
Правни консултации по местната правна система		Не е позволено. Кандидатите трябва да са регистрирани в България като правна кантора или адвокатско дружество. Всички партньори трябва да бъдат регистрирани и лицензирани в България. Името на адвокатското дружество може да включва само имената на партньорите, така че чужда фирма да не може да използва името му без имената на съдружниците да са регистрирани и в България.
Процесуално представителство		Не е позволено. Кандидатите трябва да са регистрирани в България като правна кантора или адвокатско дружество. Всички партньори трябва да бъдат регистрирани и лицензирани в България. Името на адвокатското дружество може да включва само имената на партньорите, така че чужда фирма да не може да използва името му без имената на съдружниците да са регистрирани и в България.

Източник: Borchert и др. (2012) и База данни за STRI.

ПРЕДПРИЯТИЯ

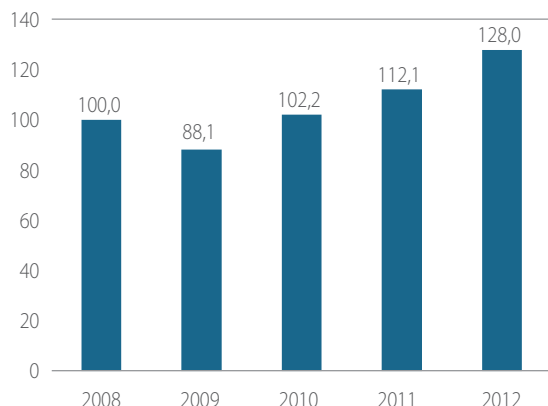
При оценката на микроикономическите основи на съвкупния ръст на ОФП е важно да се разбере кои са движещите сили и ограниченията пред растежа на производителността. Съвкупният ръст на ОФП се изчислява като остатък, при което се улавя ръстът на производството, който не може да бъде обяснен с производствени фактори като основен капитал и ефективни трудови единици (виж Глава 3). Изчислен като остатък, растежът на ОФП може да улови например външни фактори и грешки при измерването, които не са непременно свързани с технически корекции. Следователно измерителите на производителността на фирмено равнище представляват полезно допълнително мерило за съвкупния ръст на ОФП. Освен това много от механизмите, чрез които водещи до изкривявания политики се пренасят върху съвкупната производителност, могат по-лесно да бъдат идентифицирани въз основа на данни на фирмено равнище. Така например пречките пред създаването на предприятия и ограниченията по отношение на предприемачеството могат да имат вредно въздействие върху ОФП чрез намаляване на конкуренцията и пречатстване на иновациите. И накрая, степента на неправилно разпределение на ресурсите в една икономика може да се определи количествено чрез използване на данни на фирмено равнище.

Настоящият анализ се основава на уникален и всеобхватен набор от данни за българските предприятия. При него са използвани данни за нефинансовите предприятия (НФП) на Националния статистически институт (НСИ) на България, които представляват най-изчерпателният достъпен официален набор от данни за икономиката на страната. Наборът от данни обхваща отраслите в промишлеността и услугите. Той включва значително по-голям брой фирми от базата данни Amadeus. По-конкретно данните за НФП се отличават с по-добро покритие на малките и микропредприятията,⁸⁰ съдържат повече променливи и по-малко липсващи стойности. Поради проблеми, свързани с поверителността, нашият набор от данни не включва фирмена информация за отрасли с ограничен брой предприятия. Тези отрасли варират от производство на бира до атомна енергетика и формират около 20% от добавената стойност на предприятията в България. Наборът от данни включва около 2,6 млн. наблюдения на фирми за периода 2005–2012 г., като 391 552 от тях са предоставили информация по показателите *добавена стойност, дълготрайни материални активи и брой*

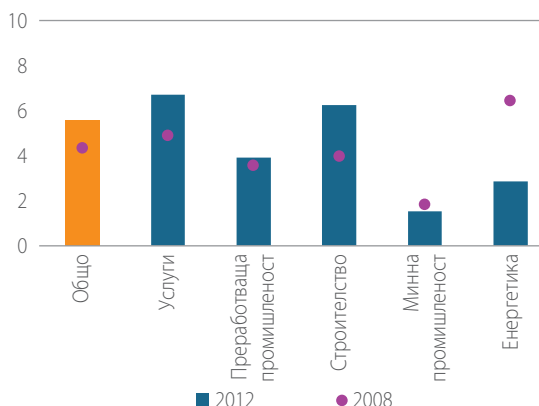
⁸⁰ Средният размер на фирмите в сектор „Преработваща промишленост“ през 2011 г. например е 80 служители съгласно Amadeus и 38 служители съгласно данните за НФП на НСИ.

ФИГУРА 6.1: ОБЩА ФАКТОРНА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ

а) Индекс на растежа на ОФП

б) ОФП на фирмено равнище в различни отрасли на икономиката

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни за НФП на НСИ. Обърнете внимание, че фирмите от минната промишленост и енергетиката не са представителни за извадката, тъй като значителен брой фирми не са включени в нея по съображения за поверителност.

заети лица, които са необходими за оценката на ОФП.⁸¹

Настоящата глава е организирана по следния начин: В следващия раздел са обобщени някои традиционни факти за фирмите в България. В Раздел 2 е разгледана динамиката на нарастване на производителността на фирмено равнище. Следва анализ на степента на неправилно разпределение в икономиката. Последният раздел разглежда възможните ограничения пред растежа на производителността на фирмено равнище.

6.1 Видове предприятия и нарастване на производителността

Нарастването на ОФП на фирмено равнище се е превърнало в основен двигател на растежа след глобалната криза от 2008–2009 г. Реалната добавена стойност на фирмите в България, броят на заетите в тях и реалните им дълготрайни материални активи все още остават с около 25% под равнището от 2008 г. В същото време обаче общата факторна производителност силно е нараснала (Фигура 6.1а), отбелязвайки ръст от 28% между 2008 г. и 2012 г. и изпревар-

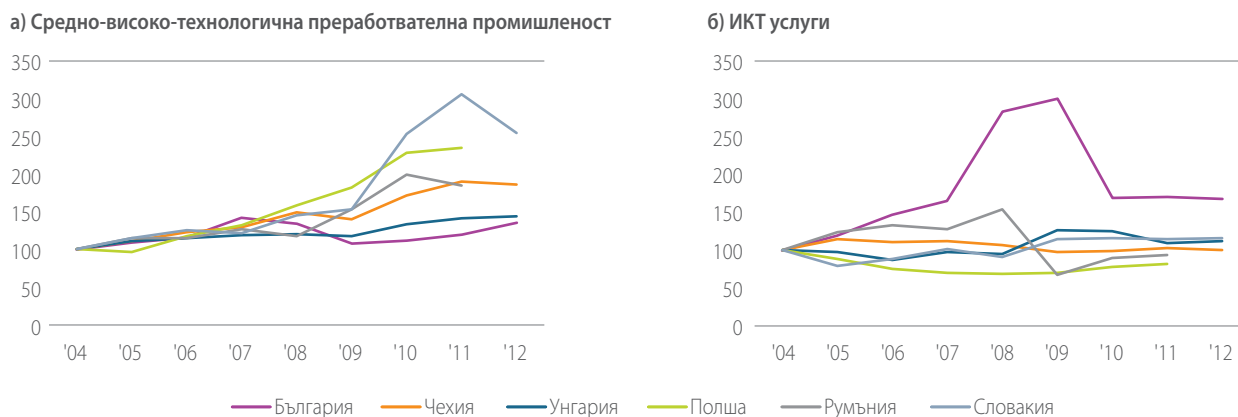
вайки ръста на производителността на труда. Особено отчетливо е нарастването на ОФП в услугите и в строителството. Ръстът на ОФП в преработващата промишленост е значително под средната стойност за цялата икономика (Фигура 6.1б).

Докато нарастването на производителността в средно високо-технологичния сектор⁸² на България е в застой, в ИКТ услугите производителността е отбелязала сериозен ръст. Производителността на тру-

⁸¹ Следвайки подхода, описан от Hsieh и Klenow (2009), приемаме, че фирмите работят с функция на производство на Коб–Дъглас и използват дела на прогнозните трудови доходи за Германия на 2-цифрено ниво на NACE. За изчисляване на продукцията на фирмите в реално изражение оценяваме количеството, произведено от всяко дружество в рамките на 2-цифрените сектори, съвкупното секторно търсене на 2-цифрено ниво и секторния индекс на цените, използвайки CES система за търсене (с функция за постоянна еластичност на заместване) на 2-цифрено ниво на NACE. Този подход ни позволява да получим мярка за производителността на фирмено ниво, която е свободна от характерни сътресения при търсенето.

⁸² Съгласно Евростат средно и високотехнологичната преработвателна промишленост включва производство на: а) химикали и химически продукти; б) оръжия и мунициии; в) електрическо оборудване; г) машини и оборудване; д) моторни превозни средства, ремаркета и полуремаркета; е) друго транспортно оборудване; и ж) медицински и зъболекарски инструменти и консумативи.

ФИГУРА 6.2: ИНДЕКС ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ТРУДА НА НЯКОИ СТРАНИ (2004 Г. = 100)

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни от Евростат.

да в средно- и високотехнологичния сектор на преработвателна промишленост в България (т. е. машиностроенето), която до глобалната криза от 2008 г. постоянно е нараствала, в периода след кризата отбелязва рязък спад, без да може да се върне към нивото от 2007 г. (виж Фигура 6.2а). Реалният ръст на производителността на труда в този отрасъл остава значително под този на сравняваните с България страни. В същото време обаче е безспорно нарастването на производителността в ИКТ на България, което значително надхвърля ръста, наблюдаван в Чехия, Унгария, Полша, Румъния и Словакия (Фигура 6.2б).

Делът на малките предприятия в преработвателната промишленост се е увеличил значително, като традиционните предприятия се борят да се адаптират към икономическите реалности на кризата от 2008 г. България има сравнително висок дял на малките предприятия. По данни на Евростат от 2012 г. 44,5% от българските фирми са с по-малко от 10 заети — дял, който в ЕС е надхвърлен само от Хърватия, Унгария и Великобритания. Според данни на НСИ за НФП в периода между 2005 г. и 2012 г. делът на производствените фирми с по-малко от 10 заети се е увеличил от 67,3% на 74,0%. Делът на малките фирми в сектора на услугите само леко е нараснал от 92,8% на 94,3%. В действителност, в България едва ли има

фирма с повече от 40 заети в услугите.⁸³ В периода между 2005 г. и 2012 г. средният брой заети на производствено предприятие е намалял от 50 на 35 заети.

По-големите предприятия показват по-добри резултати в сравнение с малките предприятия по отношение на производителността и заетостта.⁸⁴ Като цяло големите предприятия се представят по-добре от средното за своя отрасъл по отношение на ръста на производителността и са успели да преобразуват подобренията в производителността в създаване на заетост. Малките предприятия, от друга страна, отбелязват ръст на ОФП и заетостта под средното за своя отрасъл (Фигура 6.3).

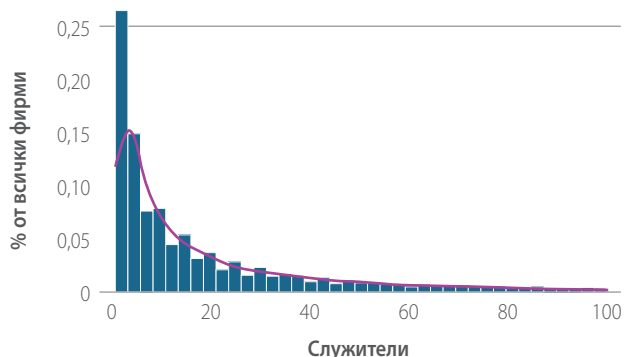
По-младите предприятия се представят значително по-добре от по-старите. За целите на настоящата глава сме разделили нашия анализ на два периода: пред-кризисен период от 2005 г. до 2008 г. и следкризисен период от 2009 до 2012 г. Една фирма е млада (и на средна възраст), ако не е на по-

⁸³ Фирмите в сектора на услугите са по-малки в много страни (Vieira, Kaboski и Shin, 2011). Но делът на малките предприятия с под 10 служители в сектора на услугите в България е висок по стандартите на ЕС.

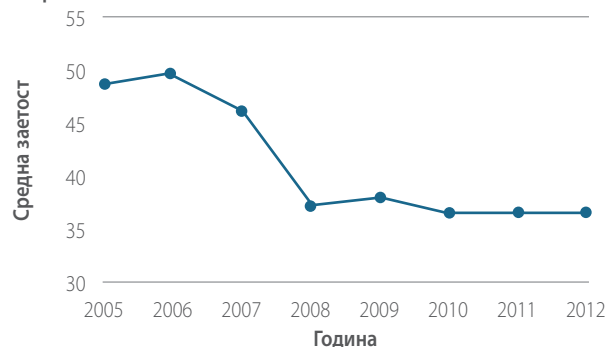
⁸⁴ За целите на настоящата глава малките фирми са дефинирани като фирми с по-малко от 10 заети. Тази извадка не включва фирми, които са били открити или закрити между 2005 г. и 2008 г. или между 2009 г. и 2012 г.

ФИГУРА 6.3: РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА ПО ГОЛЕМИНА И ТЕНДЕНЦИИ

а) Разпределение на предприятията по големина

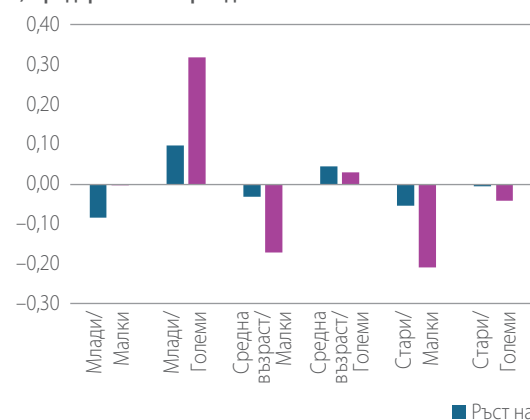
б) Среден брой заети за всички предприятия от преработващата промишленост

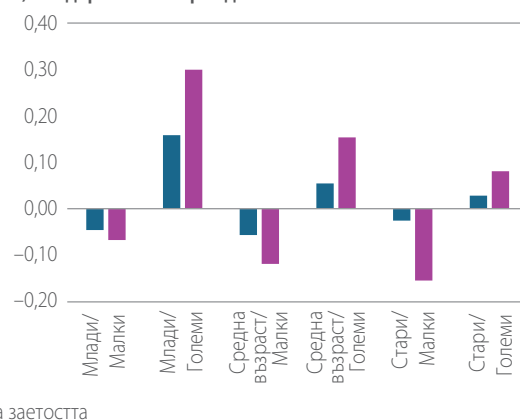
Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за НФП.

ФИГУРА 6.4: РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА И ЗАЕТОСТТА ПО ВИДОВЕ ФИРМИ *

а) Предкризисен период

б) Следкризисен период

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за НФП.

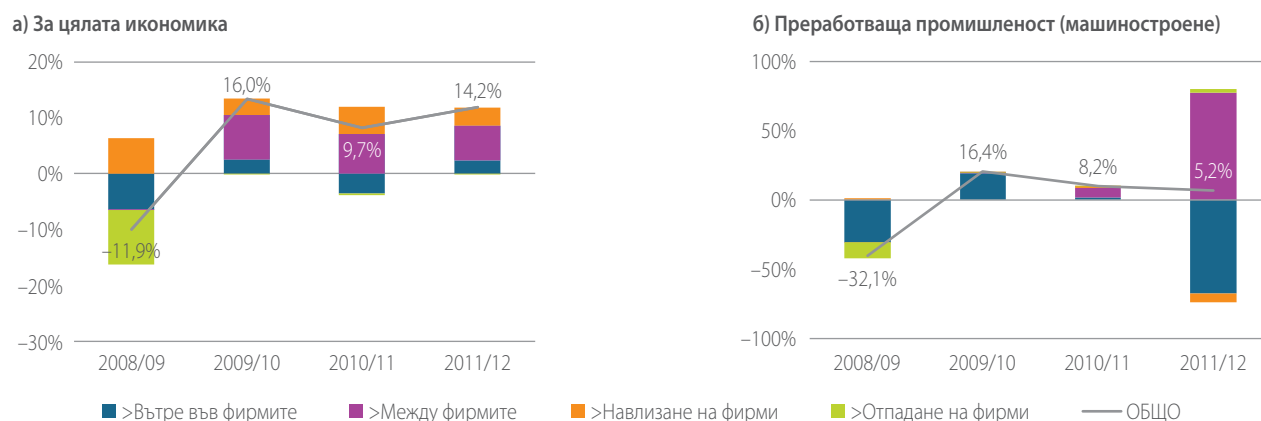
Бележка: *в сравнение със средното за отрасъла.

вече от 5 (и е между 5 и 15) години в началото на периода, т. е. 2005 г. и 2009 г. респективно (виж също Fort, Haltiwanger, Jarmin и Miranda, 2013 за подобен подход). Данните показват, че младите фирми съществено превъзхождат по-старите фирми по отношение на ръста на производителността, особено в периода след кризата. Освен това младите големи фирми, които са се възползвали повече от ПЧИ в сравнение с други видове фирми, са реализирали най-голям напредък по отношение на производителността и заетостта в периодите преди и след

кризата.⁸⁵ Фактът, че фирмите, класифицирани като млади през периода 2009–2012 г., които са започнали да функционират официално между 2005 и 2009 г., се представят по-добре от средното за техния отрасъл, означава, че фирмите, стъпили на пазара в периода на присъединяване към ЕС, са най-добре подготвени да посрещнат предизвикателствата на посткризисния период.

⁸⁵ Делът на младите големи фирми с ПЧИ е бил 12,6% през 2005 г. и 10,2% през 2008 г. при средно 2,4% през 2005 г. и 7,0% през 2008 г. за други видове дружества.

ФИГУРА 6.5: ДЕКОМПОЗИЦИЯ НА РАСТЕЖА НА ОФП

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за НФП (2005–2012 г.).

Ръстът на производителността и увеличаването на заетостта до голяма степен са се придвижили в една и съща посока. При повечето групи фирми нарастването на производителността и ръстът на заетостта се намират в положителна корелация. Само при старите фирми има спад в заетостта и ръст на ОФП над средния в периода преди кризата, което предполага известно съкращаване на работни места. Старите фирми, които вече са били функциониращи преди началото на прехода през 1989 г., е вероятно да са били принудени от реформите в контекста на присъединяването към ЕС и кризата да се реструктурират и да предприемат съкращения на работници.

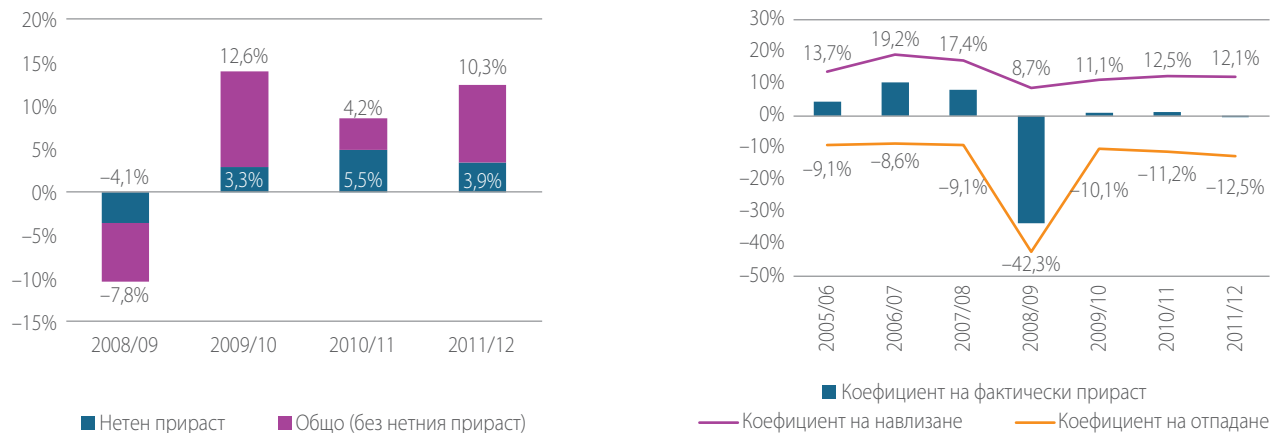
6.2 Динамика на растежа на производителността на фирмено равнище и структурна промяна

Пренасочването на работници от фирми с по-ниска производителност към фирми с по-висока производителност е основен двигател на растежа на производителността от 2009 г. насам. Нарастването на производителността на ниво предприятие

може да се разложи на съставни части, произтичащи от преразпределението на ресурсите, влизането на нови фирми и излизането на фирми от пазара, както и на растеж на производителността в рамките на отделната фирма (Foster, Haltiwanger и Krizan, 2000). През 2009 г. заетостта е отбелязала рязък спад. От тогава насам по-високо производителните фирми са увеличили своя относителен дял на заетост. Растежът на производителността „вътре“ във фирмите обаче е бил ограничен. От средно и високо производителните сектори в България ръстът на производителността „вътре“ в предприятията е бил подчертано слаб в машиностроенето и сравнително висок в химическата и фармацевтичната индустрия (Фигура 6.5б).

Навлизането на нови и отпадането на фирми от пазара в периода след кризата има положителен принос към нарастването на производителността, особено в сектора на услугите. В периода между 2010 г. и 2012 г. нарастването на ОФП, свързано с навлизане и излизане на фирми от пазара, се е увеличило респективно с 3,3 и 5,5%, допринасяйки средно с 30% за растежа на ОФП на фирмено равнище общо за цялата икономика (Фигура 6.6а). Коефициентите на навлизане и отпадане от пазара са сходни (Фигура

ФИГУРА 6.6: ДЕКОМПОЗИЦИЯ НА РАСТЕЖА НА ОФП

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за НФП (2005–2012 г.).

6.6б), което показва, че фирми с по-висока производителност са навлезли на пазара, а фирми с производителност под средната са отпаднали. Положителният принос на динамиката на навлизане и отпадане към растежа на общата факторна производителност се дължи до голяма степен на сектора на услугите. Сред производствените отрасли единствено динамиката на навлизане и отпадане при храните и облеклото е с положителен принос към растежа на ОФП. Преди 2009 г. химическата и фармацевтичната промишленост са отбелязали известен напредък в растежа на ОФП под влияние на влизането и отпадането на фирми, но след този период отбелязаният напредък е повече от скромнен. Приносът на машиностроителния отрасъл е равен на нула. По данни на Евростат коефициентите на навлизане на нови фирми в България са малко над средното за страните от региона за сравнение, но под средното за преработващата промишленост в същия регион.

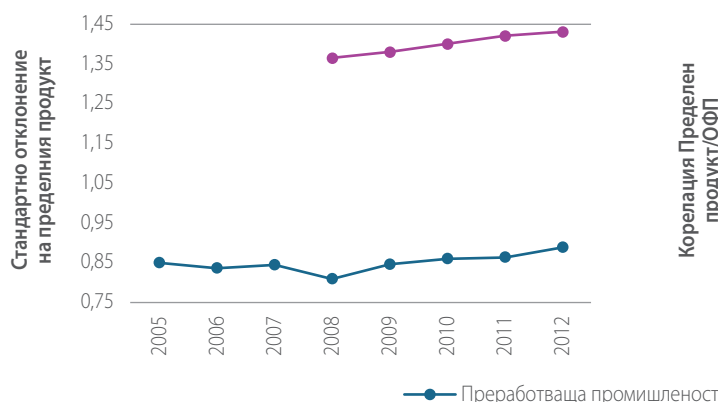
6.3 Неправилно разпределение на ресурсите

Ако ресурсите са неправилно разпределени, преразпределянето на факторите

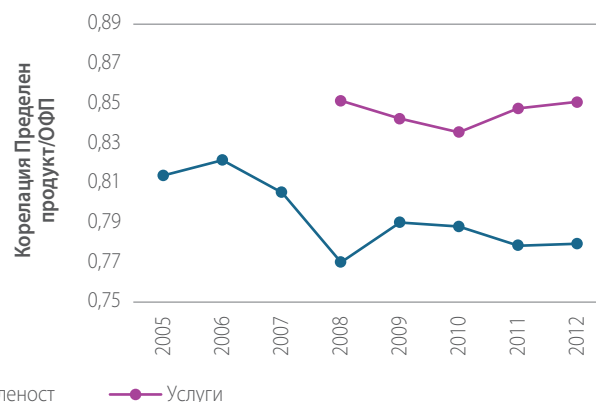
на производството може да доведе до увеличаване на съвкупния ръст на ОФП. Да вземем например две фирми в текстилния отрасъл от базата данни за НФП. Производителността на *Предприятие 1* е два пъти по-висока от средната производителност в отрасъла, като броят на заетите в нея лица през 2006 г. на пълно работно време е бил 19. В *Предприятие 2*, чието ниво на производителност е само 2% от средното ниво на производителност в отрасъла, през същата година са били наети допълнително 2 работници. Ако тези допълнителни работници бяха насочени към *Предприятие 1*, общият обем на продукцията в текстилното производство щеше да се увеличи. За измерване на неправилното разпределение сме използвали два показателя. Първият показател е стандартното отклонение на стойността на пределния продукт в различни предприятия от даден отрасъл. Според икономическата теория потокът на труда и капитала трябва да премине през различни фирми, докато стойността на пределните продукти на капитала и труда се изравни за всички фирми в рамките на даден отрасъл в условията на икономика без триене. Следователно колкото е по-високо стандартното отклонение, толкова по-голяма е сте-

ФИГУРА 6.7: ИЗМЕРВАНЕ НА НЕПРАВИЛНОТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА РЕСУРСИТЕ

а) Стандартно отклонение на пределния продукт

б) Ползи от обръщане на тенденцията на неправилно разпределение

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за НФП (2005–2012 г.).

пента на неправилно разпределение.⁸⁶ Тъй като в света съществуват само няколко икономики без всякакво триене, ще сравним България с икономика, която се отличава с относително ниско триене, каквато е икономиката на Германия. Вторият показател използва съотношението между продуктите с пределни приходи на ниво предприятие и фирменото равнище на ОФП. Няколко проучвания са установили, че неправилното разпределение може да бъде особено вредно, когато фирмите, които са неефективно големи, са с ниско ниво на производителност (Restuccia и Rogerson, 2008 г.; Fattal Jaef, 2014).⁸⁷

България страда от значителна степен на неправилно разпределение, която се засилва. Стандартното отклонение на пределните приходи на фирмите значително надхвърля референтната стойност от нула (Фигура 6.7). Степента на неправилно разпределение е отбелязала лек спад през 2008 г. след присъединяването на България към Европейския съюз, но от тогава непрекъснато нараства. Това се отнася до голяма степен за секторите на производството и услугите. В действителност стандартното отклонение на ОФП за всички фирми в България е доста високо в сравнение с други страни, включително Китай. Втората използвана

мярка на неправилното разпределение е съотношението между производителността на пределните приходи (пределна производителност Плеасе делете) на фирмено равнище и ОФП, което сочи спад в неправилното разпределение преди глобалната криза от 2008 г. и известни подобрения, включително и след края на кризата (Фигура 6.7б). Последното може да се дължи на факта, че големите фирми са отбелязали най-висок ръст на производителността в икономиката — по-специално фирмите, които са успели да се възползват от ПЧИ.

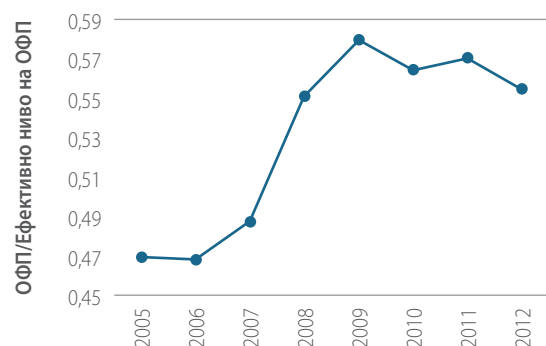
Поради неправилното разпределение на ресурсите преработвателната промишленост и услугите в България работят значително под потенциала си. Фигура 6.8а показва съотношението между действителната обща факторна производителност

⁸⁶ За всеки 2-цифрен отрасъл сме изчислили стандартното отклонение на логаритъма от съотношението между пределния продукт на фирмата и средния пределен продукт в отрасъла.

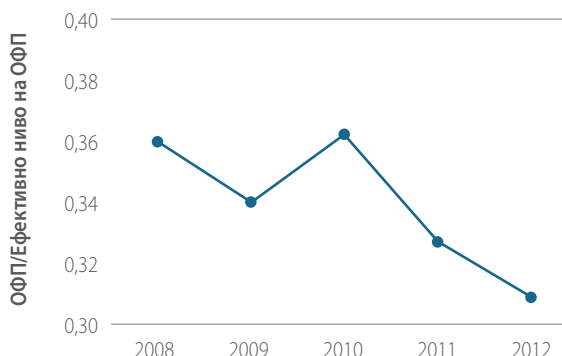
⁸⁷ Спомнете си, че при производствената функция на Коб — Дъглас пределните продукти намаляват, когато факторите на производството нарастват. По този начин излишъкът на труд и капитал се проявява като нисък пределен продукт, а недостигът на производителни фактори се преобразува във висока стойност на пределните продукти.

ФИГУРА 6.8: ДЕЙСТВИТЕЛНО СПРЯМО ЕФЕКТИВНО НИВО НА ОФП

а) Преработваща промишленост

б) Услуги

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на НСИ за ОФП (2005–2012 г.).

и ефективното ниво на ОФП.⁸⁸ Стойност под единица показва, че икономиката оперира под границата на производствените възможности. ОФП в преработвателната промишленост е била едва 45% от нивото на ефективност през 2005 г. и 55% от нивото на ефективност през 2012 г. ОФП в услугите е спаднала от 36% от ефективното ниво през 2008 г. до 0,3% към 2012 г.

При неправилното разпределение е налице тенденция то да е по-силно изразено в отрасли, отличаващи се с висок дял на предприятията отпреди прехода и с по-слаба конкуренция. Отраслите с висок дял на традиционни предприятия, т. е. Фирми, действащи от 1989 г. насам, показват тенденция на по-висока степен на неправилно разпределение. Също така отраслите с по-висока концентрация, измерена чрез Индекса на Херфиндал, показват по-голямо стандартно отклонение, което предполага по-висока степен на неправилно разпределение. Въпреки това съотношението между пределния продукт и ОФП е с по-ниски положителни стойности, което предполага, че като цяло големите фирми в тези отрасли са били достатъчно продуктивни. И накрая, отрасли с по-висок дял на финансово незатруднените фирми, т. е. фирми, разполагащи с пари в излишък след инвестициите в дълготрайни материални активи, са склон-

ни да имат значително по-висока степен на неправилно разпределение.

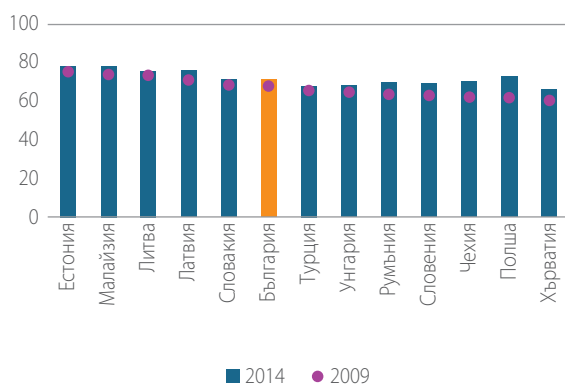
6.4 Възможни ограничения пред растежа на производителността на фирмено равнище

Съществуват значителни по обем емпирични доказателства, че подобряването на бизнес средата може да помогне за даване на тласък в растежа на производителността. Така например в периода между 2001 г. и 2004 г. фактори като: повишаването на качеството на инфраструктурата, финансовото развитие, гъвкавостта на пазара на труда, качеството на труда и конкуренцията на пазара, са довели до значително нарастване на ОФП на ниво средно големи фирми в България, Хърватия, Чехия, Естония, Полша, Румъния, Сърбия и Украйна (Anos-Casero и Udomsaph, 2009). Escribano и Guasch (2012) установяват, че такива променливи по отношение на инвестиционния климат като бюрокрацията, корупцията и престъпността, инфраструктурата и качеството и иноваци-

⁸⁸ Ефективното ниво на ОФП се изчислява чрез унифициране на пределните продукти на фирмите в 2-цифрените отрасли по NACE.

ФИГУРА 6.9: СРЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ

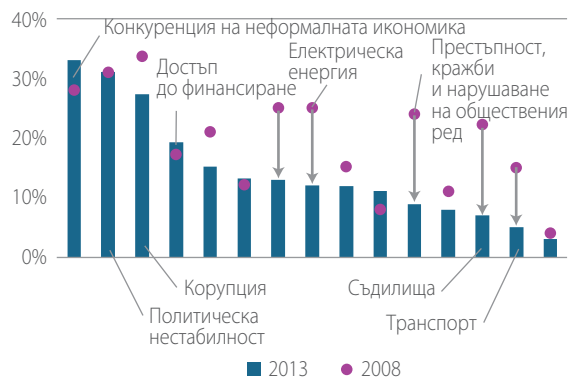
а) Индекс на Правенето на бизнес*

Източник: Doing Business (2015) и BEEP (2008 и 2013)

*Отдалеченост от най-добрите.

б) Показатели за България от Поручването сред предприятията на бизнес средата

ите формират над 30% от разликата в средната производителност на фирмите в шест страни от Латинска Америка.

Инвестиционният климат в България, измерен чрез показателите за осъществяване на стопанска дейност Doing Business на Световната банка, попада в средата на диапазона на страните от региона за сравнение. България обаче се представя слабо по ключови показатели за управление. Макар че в класацията Правенето на бизнес на Световната банка България се намира в средата на диапазона на страните от региона за сравнение и се класира малко по-добре от използвани за сравнение страни като Турция, тя е постигнала скромна напредък в подобряването на инвестиционния климат от 2008 г. насам (Фигура 6.9а). По данни от *Проучването сред предприятията на бизнес средата* (BEEPS), проблеми на бизнес средата като „конкуренция от неформалната икономика“, „политическа нестабилност“ и „корупция“ остават неразрешени в България (Фигура 6.9б). Това са показатели, които са склонни да ограничават ПЧИ.⁸⁹ Както е посочено в Глава 2, България се нарежда в дъното на класацията и по отношение на ключови показатели за управление.

Освен променливите, свързани с управлението, фирмите определят достъпа до

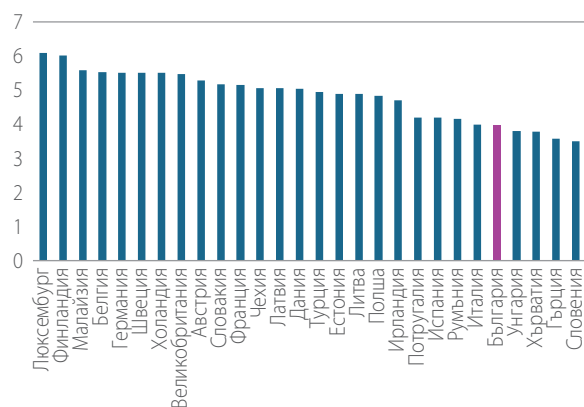
финансиране като сериозен ограничаващ фактор. Между 2008 г. и 2013 г. се е увеличил делът на българските фирми, които считат достъпа до финансиране за най-сериозния ограничаващ фактор.⁹⁰ Повече от 50% от фирмите, участващи в *Проучването сред предприятията на бизнес средата* (BEEPS), заявяват, че лихвените проценти са твърде високи. Макар че фирмите като цяло предпочитат по-ниски лихви, поносимостта на финансирането в България изглежда на относително ниско равнище. Световният икономически форум посочва България като страна с едни от най-малко достъпните финансови услуги между страните от ЕС (Фигура 6.10а). Реалният лихвен процент при кредитирането на нови предприятия се е увеличил рязко от средата на 2008 г. насам и е значително по-висок в сравнение например с Полша или Румъния (Фигура 6.10а).

⁸⁹ Българското правителство прие стратегия за борба с корупцията, която в момента се актуализира. Резултатите от прилагането на предишната стратегия, изглежда, са доста незадоволителни.

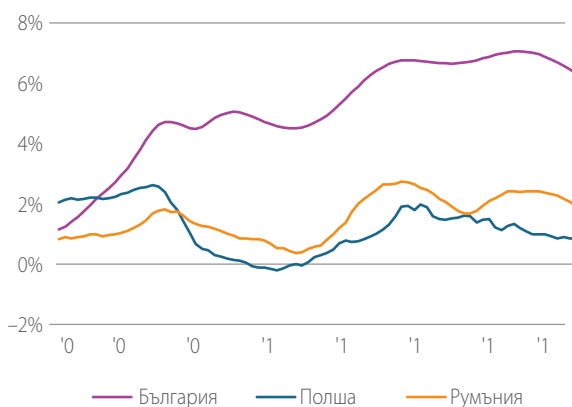
⁹⁰ Според данните на НСИ за НФП фирмите с по-добър достъп до финансиране имат значително по-висок ръст на производителността. Ние не сме в състояние въз основа на данните да определим дали това е причинно-следствена връзка. Тази констатация може просто да отразява факта, че банките кредитират фирми с по-добри показатели.

ФИГУРА 6.10: ДОСТЪП ДО ФИНАНСИРАНЕ

а) Достъпност на финансовите услуги

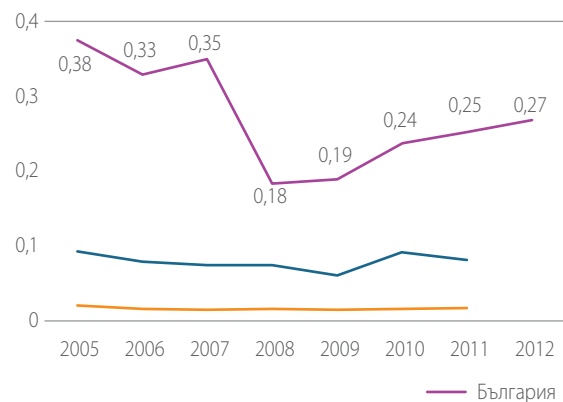
б) Кредитиране на нови предприятия (реален ръст)

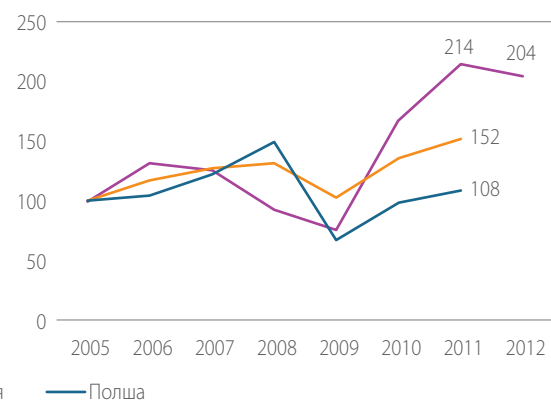
Източник: Доклад на Световния икономически форум за глобалната конкурентоспособност (2014–2015 г.). Изчисления на СБ въз основа на данни от Haver Analytics (първичните данни са от централните банки на отделните страни).

ФИГУРА 6.11: ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ОТРАСЪЛА НА ПРОИЗВОДСТВО НА ОСНОВНИ МЕТАЛИ

а) Индекс на Херфиндал

б) Цени на основните метали

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни от Haver Analytics.

Липсата на конкуренция в производството на основни метали може да отслаби производителността и в машиностроителния отрасъл. Основните метали представляват ключови входящи суровини за машиностроенето. Производството на основни метали в България е доминирано от няколко фирми. Индексът на Херфиндал за България е 20–30% при 1% в Германия и 7% в Полша. Този индекс се е влошил от 2009 г. насам. В същото време индексът на цените

на основните метали почти се е удвоил. Както се твърди в Глава 4 и както е посочено по-долу, подобряването на конкуренцията в отраслите, намиращи се в горния край на веригите на стойността, е вероятно да даде тласък на растежа на производителността в отраслите надолу по веригата. Следователно насърчаването на конкуренцията в производството на основни метали е важно за повишаване ръста на производителността в машиностроителния отрасъл.

Регулаторните реформи, които имат пряко отражение върху ефективността на услугите, могат да имат важно значение за производителността и на други сектори, включително производствени отрасли. Ето защо е полезно да се оцени по какъв начин реформите, насочени към услугите, влияят на общата факторна производителност (ОФП) на фирми в другите отрасли надолу по веригата (Arnold и др. 2010, 2011).⁹¹ Мерките за либерализиране или дерегулиране на сектора на услугите са адаптирани към *Показателите за структурна промяна*, използвани от Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР),⁹² които обхващат следните подотрасли на услугите: банкови, небанкови финансови услуги (например застраховане), наземен транспорт (сухопътен и железопътен), телекомуникации, доставка на вода и електричество. Анализът използва и втори набор от променливи за постигнатите резултати. Тези променливи включват (i) дела на чуждестранните фирми в продажбите по отрасли, (ii) нивото на конкуренция в отрасъла и (iii) степента, в която доставчиците на услуги са и износители. Тези променливи са изчислени въз основа на данните на НСИ за нефинансовите предприятия (НФП), които включват информация за чуждестранната собственост.⁹³ Нивото на конкуренция във всеки подотрасъл на услугите се изчислява чрез два измерителя на пазарната концентрация: (i) Индекса на Херфиндал, който представлява сумата от квадратите на пазарните дялове на всички предприятия в даден подотрасъл, и (ii) комбинирания пазарен дял на четирите най-големи фирми във всеки подотрасъл. Отчитаме също така и факта, че доставчиците на услуги в България са в същото време и износители. Това се прави с помощта на данни за дела на приходите от износ в общия размер на приходите на всяка фирма износител услуги. Причината за включване на тази променлива е свързана с обстоятелството, че износителите са склонни да бъдат по-про-

дуктивни от не-износителите. Производителността на дейностите надолу по веригата може да се увеличи, ако регулаторните промени позволят повече износители на услуги да предоставят услуги и на местната промишленост надолу по веригата.⁹⁴ Цялостната емпирична стратегия и разчети са обобщени в Приложение 6.1.

Либерализацията на услугите, изглежда, подобрява производителността на българските фирми, които разчитат на услуги като входящ ресурс. Това се отнася както за производствени фирми, така и за фирми за услуги, които използват услуги като входящи ресурси.⁹⁵ По-специално реформирането на подотраслите за енергийни и телекомуникационни услуги значително ще подобри ОФП в други отрасли на българската икономика. Наред с това дерегулацията на застраховането води до значително повишаване на ОФП в различни от-

⁹¹ За обобщение на начина на изчисляване на ОФП на фирмено равнище, виж Приложение 2.

⁹² Показателите на ЕБВР за структурните промени осигуряват количествена база за анализиране на напредъка на реформите особено по отношение на приватизацията и конкуренцията, в следните пет области: предприятия, пазари и търговия, финансов сектор и инфраструктура. Виж http://www.ebrd.com/pages/research/economics/data/macro/sci_methodology.shtml

⁹³ За описание на данните виж Приложение 4. Само 6.4% от всички наблюдения (т. е. фирми) отбелязват дял на чуждестранната собственост, по-голям от нула. За изчисляване на вътрешния пазарен дял на чуждестранните предприятия делът на чуждестранната собственост в капитала се умножава по приходите на фирмата. Този дял на чуждестранната продукция се изчислява на ниво 2-цифрени фирми, както е предвидено в първоначалните данни за всички подсектори на услугите. Данните включват организационната структура на всяка фирма, но не позволяват да се направи оценка на разликите между частна и публична собственост.

⁹⁴ 35% от фирмите с чуждестранен дял в собствеността са също и износители.

⁹⁵ В България на услугите се падат около 50% от общите входящи ресурси, потребявани от производствения сектор, като този дял нараства до почти 80% за сектора на услугите. Тези цифри изключват персонални услуги като здравеопазване, домакински услуги и образование.

расли.⁹⁶ Освен това считаме, че присъствието на чуждестранни фирми за услуги ускорява растежа на производителността сред местните фирми, които разчитат на услуги на входа. Въздействието на увеличаването на дела на износа на услуги върху растежа на ОФП сред предприятията надолу по веригата е по-слабо изразено, което предполага, че ефектът на предаване от по-производителни фирми за услуги към потребителите надолу по веригата е сравнително слаб. Въпреки това повишаването на конкуренцията в даден подотрасъл в услугите значително подобрява растежа на ОФП сред предприятията надолу по веригата. Конкуренцията наистина изглежда е най-силният фактор, който влияе на ОФП. В обобщение може да се посочи, че освен реформите в услугите, като например нарастване на приватизацията и на чуждестранните фирми, конкуренцията в услугите също изглежда да е истински двигател за повишаване на производителността в отраслите надолу по веригата, които разчитат на услуги като входящ ресурс.

Резултатите от този анализ показват, че увеличаването на вътрешната конкуренция би могло да бъде успешна стратегия за стимулиране на растежа на произ-

водителността. Регресионният анализ наистина показва, че степента на конкуренция е фактор от решаващо значение за общата производителност. Важен политически въпрос е дали местните фирми са наистина в състояние да се възползват от разпространето на ефектите, които чуждестранните фирми се очаква да внесат в българската икономика. В същото време по-високите нива на производителност трябва да се трансформират в по-ниски цени на суровините и материалите. Въпреки това ефектът от преминаване на по-високата производителност от износителите на услуги към предприятия надолу по веригата изглежда относително слаб. Ето защо още един въпрос на политиката би бил защо този задвижващ ефект като че ли изчезва по средата на производствената верига.

⁹⁶ С оглед на тези резултати е вероятно дерегулацията в други сектори като транспорт и банкиране също да има положително въздействие върху ОФП. Въпреки това индексът на ЕБВР за банкова реформа в България почти е достигнал максималната си стойност, което означава, че приватизацията и либерализацията на банковия сектор в България са почти напълно приключени. В същото време индексът на ЕБВР за транспорта включва само автомобилния транспорт, който показва малки колебания във времето.

Приложение 6.1: Реформи в сектора на услугите и производителност на икономиката като цяло

Реформите, насочени към сектора на услугите, оказват влияние върху ОФП на фирмите в други отрасли надолу по веригата (Arnold и др., 2010, 2011).⁹⁷ За целите на настоящия анализ са използвани някои от мерките за либерализация или дерегулация на сектора на услугите от набора Показатели за структурни промени, използвани от Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР),⁹⁸ които обхващат следните подотрасли: банкови, небанкови финансови услуги (напр. застрахователни дейности), сухопътен транспорт (автомобилен и железопътен), телекомуникациите и водоснабдяване и електроснабдяване. Анализът използва и втори набор от променливи величини за измерване на резултата. Тези променливи величини включват (i) дела на дружествата, собственост на чуждестранни лица, в продажбите в отрасъла, (ii) равнището на конкуренцията в отрасъла и (iii) степента, до която доставчиците на услуги са също така и износители. Тези променливи величини се изчисляват въз основа на първоначалните данни на равнище дружество, взети от Преброяването на търговските дружества в България и включващи информация за собствеността на чуждестранни лица.⁹⁹ Равнището на конкуренцията във всеки подотрасъл на услугите се изчислява посредством два измерителя на пазарната концентрация: (i) Индексът на Херфиндал, който се получава от сумата на квадратите на пазарните дялове на всички фирми от даден подотрасъл, и (ii) общия пазарен дял на четирите най-големи фирми във всеки подотрасъл. В оценките си проследяваме и факта, че доставчиците на услуги в България са износители. Това се прави с помощта на данни за дела на приходите от износ от общите приходи на всяка фирма, изнасяща услуги. Причината за включването на тази променлива е, че износителите обичайно се характеризират с по-висока произ-

водителност от не-износителите. Производителността на дейностите надолу по веригата би могла да нарасне, ако определени промени в регулаторната рамка дадат възможност на повече доставчици на услуги — износители да доставят услуги и на съответните местни промишлени отрасли, разположени надолу по веригата.¹⁰⁰

Ефективността на фирмите надолу по веригата се измерва като ОФП. Избрана е стратегия на изчисляване на производителността с помощта на Коб-Дъгласова производствена функция на равнище фирма при общи дялове на работната сила във фирмите от всеки 2-цифрен отрасъл. Тези изчисления се базират на Hsieh и Klenow (2009, 2014). В резултат на това се пресмятат различни параметри, от които ползваме физическата производителност на фирмата, съотнесена към средната физическа производителност на 2-цифрения отрасъл, към който спада.¹⁰¹

⁹⁷ За резюме на начина на изчисляване на стойностите на ОФП на равнище фирма виж Приложение 2.

⁹⁸ Показателите за структурни промени на ЕБВР предоставят количествената основа, нужна за анализиране напредъка на реформата, по-конкретно по отношение на приватизацията и конкуренцията, в следните пет сектора: предприятията, пазарите и търговията, финансовия сектор и инфраструктурата. Виж http://www.ebrd.com/pages/research/economics/data/macro/sci_methodology.shtml

⁹⁹ Едва 6,4% от всички наблюдавани обекти (т. е. търговски дружества) регистрират дял на собствеността на чуждестранни лица, по-голям от нула. За да се изчисли делът от вътрешния пазар, който се пада на притежаваните от чуждестранни лица фирми, делът на собствеността на чуждестранните лица се умножава по приходите на фирмата. Този дял произведена от чуждестранни лица продукция се изчислява на равнище 2-цифрени сектори съгласно предоставената информация в първоначалните данни за всички подсектори на услугите. Данните включват организационната структура на всяка фирма, но не дават възможност да се направи оценка на разликите между частната и обществената собственост.

¹⁰⁰ 35% от фирмите с чуждестранно участие в собствеността са и износители.

¹⁰¹ Втори начин на изчисление е с използване на приходния продукт на фирмата, съотнесен към средния приходен продукт на 2-цифрения отрасъл, към който спада тя. Физическата производителност обаче дава по-точна приблизителна стойност за реалното равни-

Както е посочено и у Arnold и др. (2010; 2011), идентификационната стратегия, използвана при тези емпирични изчисления, се базира на допускането, че промишлените отрасли и подотраслите, които в по-голяма степен зависят от влагането на услуги като входящ ресурс, ще усетят реформите в услугите осезателно от отраслите, които в по-малка степен разчитат на услугите като част от входящите им ресурси. За да се направи оценка на тези междуотраслови ефекти, всяко от приближенията, използвани за променливата величина на реформите, взаимодействия с ресурсната зависимост на всеки отрасъл (и сектор) от влагането на услуги като входящи ресурси. Таблицата Вложени ресурси — крайна продукция на България на национално равнище дава информация за зависимостта от услугите на всеки 2-цифрен отрасъл. За целите на нашия анализ вземаме възможно най-ранната година — 2008.¹⁰² Оттук зависимите променливи величини, измерващи формираните от услугите връзки с помощта на показателите за реформа на сектора на услугите, могат да бъдат разписани по следния начин:

$$services\ linkage_{jt} = \sum_k a_{jk} * reform\ index_{kt}$$

където a_{jk} е количеството на вложените входящи ресурси, черпени от даден отрасъл или сектор j от сектора на услугите k , пресметнати като дял от общото използване на входящи ресурси. Вторият член от дясната страна на уравнението представлява дадена мярка за реформи в сектора на услугите k за времеви период t съгласно обясненото по-горе, а именно индексите на ЕБВР, дела на продажбите на дружеството в чужбина и дела на продажбите, представляващи износ, плюс показателите за конкуренцията. Насложените индекси за реформите в сектора на услугите и коефициентите за съотношението вложени ресурси/крайна продукция се сумират за всеки отрасъл, както е видно и в набора от данни за България на 2-цифрено равнище по класификацията на икономическите дейности NACE.

На последно място, за да се измери ефектът върху производителността на фирмите в България, до който водят реформите в секторите на услугите нагоре по веригата, се пресмята следното регресионно уравнение:

$$\ln TFP_{ijt} = \theta services\ linkage_{jt-1} + \theta X_{jt} + \delta_t + \gamma_i + \varepsilon_{it}$$

където $\ln TFP_{ijt}$ е физическата производителност, изразена чрез логаритъм, измерена като ОФП за всяка българска фирма i в сектор j към момент t , чрез използване на зметодологията, предложена от Hsieh и Klenow (2009 г., 2014). Следва да се отбележи, че всички членове, отнасящи се до връзките на услугите, са изразени чрез лагови стойности за целите на пресмятането на регресионното уравнение. Членът X включва допълнителни контролни променливи величини, които биха могли да окажат въздействие върху производителността на дадена българска фирма, което в този случай е фиктивна индикаторна променлива, равна на едно, ако делът на собствеността на чуждестранни лица на фирма i е по-голям от 10%.¹⁰³

ще на производителността в България. Виж Приложение 2 за по-подробни разяснения.

¹⁰² Тази година попада в средата на малкия набор от панелни данни, с които боравим. Arnold и кол. (2010) обаче също използват матрица Вложени ресурси — крайна продукция за година, попадаща в средата на тяхното панелно изследване. Още повече, както и самите автори отбелязват, предимството на използването на таблици от типа Вложени ресурси — крайна продукция вместо данни на равнище дружество за зависимостта от вложените като входящ ресурс услуги е, че се избягва корелирането на равнище дружество с ефективността на производството на всяка фирма в набора от данни.

¹⁰³ Би могло да се очаква, че определен допълнителен фактор на равнище сектор, като търговски тарифи или тарифи, важещи за входящите ресурси, би могъл да окаже въздействие върху члена от уравнението, отнасящ се до производителността. При все това, тъй като сектор j включва всички сектори на икономиката (селско стопанство, промишленост и услуги), не е възможно да включим параметъра тарифи за всички сектори. Още повече, тарифните позиции за Европейския съюз, класифицирани съгласно класификацията NACE Ревизия 2 (NACE Rev.2), са труднодостъпни. Arnold и кол. (2010; 2011) показват обаче, че тези две

В допълнение към тези контролни променливи са включени и индивидуални фиксирани ефекти за всяка фирма (δ) и година (γ). Първият ефект обхваща всички ненаблюдани ефекти относно фирмата, като местоположение, големина и други характеристики, докато вторият коригира за всяка тенденция на времево равнище, като например макроикономическите сътресения. На по-

следно място, включен е член за отчитане на грешката (ε), клъстериран за отрасъл/година, тъй като това е най-голямото измерение в нашия панел от данни.

тарифни пречки, представляващи елемент от търговската политика, не дават изменение в получените от тях резултати и не оказват никакво съществено въздействие върху производителността.

ТАБЛИЦА 6.1А: ПОКАЗАТЕЛИ НА ЕБВР ПО ПОДОТРАСЛИ НА УСЛУГИТЕ

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Общо подотрасли (ЕБВР)	0,433***						
	(0,155)						
Банкови услуги (ЕБВР)		0,786					-2,157*
		(0,638)					(1,185)
Застрахователни услуги (ЕБВР)			14,50*				17,40**
			(8,424)				(7,913)
Електроенергия (ЕБВР)				3,573***			3,415***
				(1,190)			(1,027)
Транспорт (ЕБВР)					-0,0992		-0,207
					(0,254)		(0,207)
Телекомуникации (ЕБВР)						0,412***	1,136***
						(0,123)	(0,426)
ПЧИ > 10%	-0,0777*	-0,0798*	-0,0780*	-0,0807*	-0,0793*	-0,0802*	-0,0790*
	(0,0450)	(0,0457)	(0,0457)	(0,0455)	(0,0457)	(0,0457)	(0,0455)
Наблюдения	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307
R ²	0,740	0,737	0,738	0,738	0,737	0,737	0,739
Средно квадратично стандартно отклонение (RMSE)	1,107	1,111	1,110	1,109	1,111	1,111	1,108

Стандартна грешка в скоби и клъстерирана по отрасъл/година, *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1. Всички променливи за връзките на услугите са изразени чрез лагови стойности, като изоставането е една година.

ТАБЛИЦА 6.1Б: ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ И СОБСТВЕНОСТ НА ЧУЖДЕСТРАННИ ЛИЦА, ДРУЖЕСТВА-ИЗНОСИТЕЛИ И КОНКУРЕНЦИЯ

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Връзки с чуждестранни лица	0,753**				0,543	0,115	0,00284
	(0,379)				(0,418)	(0,511)	(0,437)
Връзки с износа		0,0482*			0,0223	-0,0184	-0,0614
		(0,0289)			(0,0333)	(0,0313)	(0,0411)
Конкуренция 1			8,821**			9,641	
			(4,155)			(6,060)	
Конкуренция 2				1,890**			2,828**
				(0,738)			(1,208)
ПЧИ > 10%	-0,0564	-0,0573	-0,0564	-0,0564	-0,0564	-0,0564	-0,0569
	(0,0494)	(0,0491)	(0,0495)	(0,0499)	(0,0492)	(0,0495)	(0,0501)
Наблюдения	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379
R ²	0,759	0,758	0,759	0,760	0,759	0,759	0,760
Средно квадратично стандартно отклонение (RMSE)	1,100	1,100	1,098	1,097	1,100	1,098	1,096

Стандартна грешка в скоби и клъстерирана по отрасъл/година, *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1. Всички променливи за връзките на услугите са изразени чрез лагови стойности, като изоставането е една година. Конкуренция 1 включва Индекса на Херфиндал; Конкуренция 2 отразява общия пазарен дял на четирите най-големи фирми.

ТАБЛИЦА 6.2: ПОКАЗАТЕЛИ НА ЕБВР ПО ПОДОТРАСЛИ НА УСЛУГИТЕ

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Общо подотрасли (ЕБВР)	0,433***						
	(0,155)						
Банкови услуги (ЕБВР)		0,786					-2,157*
		(0,638)					(1,185)
Застрахователни услуги (ЕБВР)			14,50*				17,40**
			(8,424)				(7,913)
Електроенергия (ЕБВР)				3,573***			3,415***
				(1,190)			(1,027)
Транспорт (ЕБВР)					-0,0992		-0,207
					(0,254)		(0,207)
Телекомуникации (ЕБВР)						0,412***	1,136***
						(0,123)	(0,426)
ПЧИ > 10%	-0,0777*	-0,0798*	-0,0780*	-0,0807*	-0,0793*	-0,0802*	-0,0790*
	(0,0450)	(0,0457)	(0,0457)	(0,0455)	(0,0457)	(0,0457)	(0,0455)
Наблюдения	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307	267 307
Коефициент на корелация R ²	0,740	0,737	0,738	0,738	0,737	0,737	0,739
Средно квадратично стандартно отклонение (RMSE)	1,107	1,111	1,110	1,109	1,111	1,111	1,108

Стандартна грешка в скоби и кльстерирана по отрасъл/година, *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1. Всички променливи за връзките на услугите са изразени чрез лагови стойности, като изоставането е една година.

ТАБЛИЦА 6.3: ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ И СОБСТВЕНОСТ НА ЧУЖДЕСТРАННИ ЛИЦА, ДРУЖЕСТВА-ИЗНОСИТЕЛИ И КОНКУРЕНЦИЯ.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Връзки счуждестранни лица	0,753**				0,543	0,115	0,00284
	(0,379)				(0,418)	(0,511)	(0,437)
Връзки с износа		0,0482*			0,0223	-0,0184	-0,0614
		(0,0289)			(0,0333)	(0,0313)	(0,0411)
Конкуренция 1			8,821**			9,641	
			(4,155)			(6,060)	
Конкуренция 2				1,890**			2,828**
				(0,738)			(1,208)
ПЧИ > 10%	-0,0564	-0,0573	-0,0564	-0,0564	-0,0564	-0,0564	-0,0569
	(0,0494)	(0,0491)	(0,0495)	(0,0499)	(0,0492)	(0,0495)	(0,0501)
Наблюдения	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379	232 379
R ²	0,759	0,758	0,759	0,760	0,759	0,759	0,760
Средно квадратично стандартно отклонение (RMSE)	1,100	1,100	1,098	1,097	1,100	1,098	1,096

Стандартна грешка в скоби и кльстерирана по отрасъл/година, *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1. Всички променливи за връзките на услугите са изразени чрез лагови стойности, като изоставането е една година. Конкуренция 1 включва Индекса на Херфиндал; Конкуренция 2 отразява общия пазарен дял на четирите най-големи фирми.

СЪДЕБНА СИСТЕМА

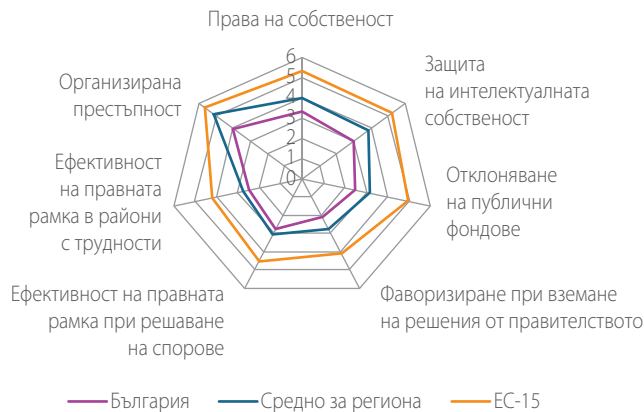
Наличието на добре функционираща съдебна система е съществен елемент от изграждането на здравословна, конкурентна и подкрепяща бизнеса среда. Ефективно действащата съдебна система осигурява критична степен на предвидимост в икономическите отношения, създава равнопоставеност между фирмите и гарантира, че частните лица, стопанските субекти и държавните служители са еднакво отговорни пред закона. Съдебните институции защитават правата на собственост, следят за изпълнението на договорните задължения, гарантират спазването на икономическите регулации, предотвратяват или разрешават икономически конфликти и водят борба с корупцията и други незаконни практики. Емпирични доказателства потвърждават взаимовръзката между наличието на висококачествени правни институции и надеждни притоци на ПЧИ (Benassy-Quéré, 2007), докато слабото изпълнение на договорите води до по-висока цена на заемите (Bae и Goyal, 2009), спира инвестициите и забавя растежа на БВП (Дянков и др., 2008). Освен това съществува тенденция фирмите да са по-малки в държави с по-слаба съдебна система (Beck и др., 2006). Giacomelli и Menon (2012) установяват, че намаляването наполовина на продължителността на гражданското производство увеличава средната големина на фирмите в италианските общини с 12,8%. Неефек-

тивните съдилища забавят темповете на създаване и закриване на фирми (Garcia-Posada и Mora-Sanguinetti, 2012), докато слабите трудови съдилища могат да имат негативно въздействие върху разпределението на заетостта, което нанася вреди на растежа на производителността (Gianfreda Vallanti, 2013). И накрая, силните институции, следящи за изпълнение на договорните отношения, показват тенденция на положителна взаимовръзка с по-сложни категории износ (Berkowitz и др., 2006; виж също Глава 4 за емпирични доказателства за България).

Съдебната система в България е слаба според някои ключови показатели. Докладът за глобалната конкурентоспособност за 2014–2015 г.¹⁰⁴ нарежда България на 110-то място от 144 страни по защита на правата на собственост, което е изключително слабо представяне за държава членка на ЕС. Освен това България се нарежда на 124-то място по ефективност на правната рамка при уреждане на спорове и оспорване на регулаторни норми (Фигура 7.1) и на 126-о място по независимост на съдебната власт. Наред с другите неблагоприятни последици слабите резултати на съдебната система намаляват нейната ефективност в борбата с корупцията, което според проучването на бизнес средата е една от най-големите

¹⁰⁴<http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015>.

ФИГУРА 7.1: ЗАЩИТА НА СОБСТВЕНОСТТА

Източник: Световен икономически форум (2014).

пречки за правене на бизнес в България (BEEPS, 2014). Българските фирми имат ниско доверие в ефективността и интегритета на съдилища в страната. През 2013 г. едва 22% от българските фирми са смятали, че съдебната система е справедлива, безпристрастна и неподкупна, докато 58% от населението като цяло е смятало, че взимането на подкуп и злоупотребата с власт за лично облагодетелстване са били широко разпространени в съдилищата, което далеч надхвърля средното за ЕС ниво от 23%.¹⁰⁵

Въпреки това съдебната система в България не страда от недофинансиране

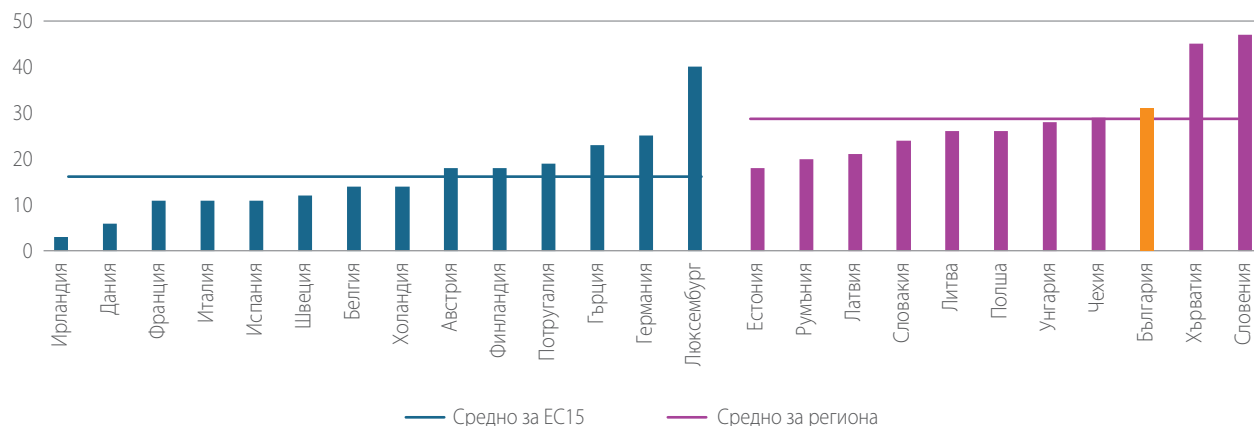
спрямо регионалните стандарти. През 2012 г. централната власт е заделила около 0,6% от БВП за финансиране на съдебната система, включително около 0,3% за съдилищата в страната. Този процент е сходен с процентите на Словения, Великобритания и Полша (Европейска комисия, 2014в).¹⁰⁶ В допълнение над 90% от това финансиране са за разходи за персонал, докато капиталовите разходи са по-малко от 0,5%. В действителност в България работят сравнително голям брой съдии и съдебни служители. С 31 съдии на 100000 души България се нарежда на четвърто място в ЕС по брой съдии на глава от населението (Фигура 7.2). Освен това в България работят 83 съдебни служители (не-съдии) на 100 000 души, което е значително по-високо от средното за ЕС ниво от 71 съдебни служители (СЕРЕJ, 2014). В същото време броят на новите съдебни дела е намалял с над 10% през периода 2011–2013 г.

Тази глава прави оценка на съдебната система в България през призмата на частния сектор. В нея се разглеждат три основни измерения на изпълнението: (i) ефек-

¹⁰⁵ Специално проучване на Евробарометър 397, 2014 г.

¹⁰⁶ Поради общото ниво на БВП в сравнение с другите държави членки България все още има едно от най-ниските нива на финансиране на глава от населението в ЕС.

ФИГУРА 7.2: БРОЙ СЪДИИ НА 100 000 ДУШИ ПРЕЗ 2012 Г.

Източник: Европейска комисия за ефективност на правосъдието (СЕРЕJ) (2014).

тивност на предоставяните правосъдни услуги; (ii) качество на правосъдните услуги; и (iii) облекчен достъп до правосъдни услуги. Където е целесъобразно, анализът се основава на кръстосани данни между различни страни с цел да постави съдебната система на България в по-широк европейски контекст. Тази глава използва различни източници на данни, включително официални статистически данни, генерирани от съдебната система в България, както и данни от редица европейски и международни изследвания и оценки, от Прегледа на публичните разходи и институциите на съдебната система, изготвен от Световната банка (2008), а така също и от анализи на организации на българското гражданско общество. Тези източници се допълват от интервюта с членове на Висшия съдебен съвет (ВСС), държавни служители, съдии, адвокати и представители на частния сектор.

7.1 Оценка на ефективността на съдебната система в България

Подобно на други публични институции, предназначението на съдебната система е да предоставя необходими услуги на частния сектор и гражданското общество. В допълнение към разрешаването на спорове и защита на законните права, съдилищата изпълняват и редица важни административни функции като поддържане на публични архиви и регистри. Следователно ефективността на работа на съдебната власт от гледна точка на предоставяните услуги може да бъде анализирана по същия начин, по който може да се направи оценка на системите на образованието и общественото здраве, а именно чрез измерване на ефективността на предоставянето на услуги, качеството на предоставяните услуги, както и на достъпността до тези услуги.¹⁰⁷ Цялостната ефективност на съдебната система отразява ефективността на нейната работа във всяко от тези три измерения.

Ефективност на съдилищата

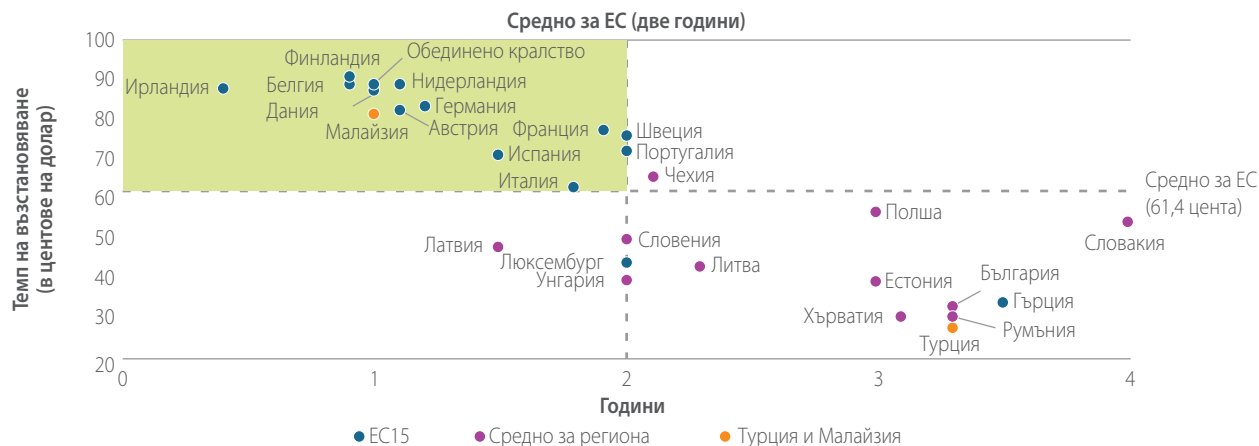
Няколко са количествените показатели, които могат да се използват за оценка на ефективността на съдилищата. Те включват продължителността на производството за различните видове дела, както и разпределението на работното натоварване и разпределението на наличните човешки и финансови ресурси в рамките на съдебната система. Подобряването на ефективността на предоставяните съдебни услуги изисква наред с останалото лесно да могат да бъдат генерирани съответните данни за изпълнението и след това да се използват за целите на управлението, което в момента не стои така.

Продължителност на съдебното производство

Продължителното и бавно съдебно производство увеличава разходите и може да има неблагоприятно въздействие върху деловата дейност на фирми, които се стремят към разрешаване на спорове по съдебен ред. В допълнение към това самото очакване, че съдебното производство ще се проточи дълго, може да изкриви стимулите за завеждане на дела и по този начин да доведе до отслабване на ефективността на законите и подзаконовите актове и да подкопае като цяло принципите на правовата държава. Тъй като бавните и скъпи производства облагодетелстват лицата с най-голям достъп до правни и финансови ресурси, продължителните съдебни дела системно дават предимство на големите фирми

¹⁰⁷ От тази гледна точка липсата на независимост на съдебната система се отразява най-вече на безпристрастността при вземането на решения и следователно на качеството на предоставяните услуги. В крайна сметка независимостта на съдебната власт е дадена, за да гарантира безпристрастност на решенията. Корупцията в съдебната власт засяга и безпристрастността в полза на една от страните, поради което се отразява отрицателно на качеството на предоставяните услуги.

ФИГУРА 7.3: СРЕДНА ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА СЪДЕБНИТЕ ПРОИЗВОДСТВА ПО ДЕЛА ЗА НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТ

Източник: Изчисления на Световна банка въз основа на собствени данни (2014 г.).

пред техните малки и средни по размер конкуренти.

Наличните доказателства по отношение на продължителността на съдебните производства са неубедителни, но изглежда, че някои дела могат да бъдат протакани твърде дълго. България не поддържа официална статистика за средната продължителност на различните видове съдебни дела,¹⁰⁸ но две проучвания на ЕС са стигнали до заключението, че България се представя сравнително добре при някои видове дела. Според Индекса за правосъдие на ЕС за 2014 г. в България средната продължителност на първоинстанционните дела без наказателните е по-малко от 100 дни през 2012 г., което поставя страната сред десетте най-ефективни в ЕС. България също така се нарежда на шесто място в ЕС през 2012 г. от гледна точка на времето, необходимо за решаване на административни дела (Европейска комисия, 2014в). Въпреки това при делата по несъстоятелност е налице тенденция да продължават много дълго, а степента на възстановяване на разходите в България е една от най-ниските в региона. През 2013 г. само на три държави от ЕС е било необходимо повече време за решаване на делата по несъстоятелност в сравнение с България (Фигура 7.3). Освен това според *Проучването*

на бизнес средата и икономическите показатели на предприятията (BEEPS) (2013) само 9% от българските фирми считат, че съдебната система се отличава с експедитивност. Едно проучване на търговското и административно съдопроизводство е установило, че 44% от участвалите в проучването компании са се сблъскали с необосновани забавяния. Повече от половината от тези компании обвиняват за забавянето самите съдилища. Освен това 44% от анкетираните, които са предпочели да не водят дела, са посочили очакваната продължителност на производството като най-значим възпиращ фактор (Alpha Research, 2010). Освен това дълбочинни интервюта, проведени за целите на тази глава, потвърждават, че бизнесът очаква значителни забавяния на съдебните производства в по-големите български съдилища и особено в тези в София. Интервюта, проведени за организацията „Световен проект за справедливост“ (2014), също потвърждават ниската ефективност на правосъдната система в България.

¹⁰⁸ Няколко отделни съдилища включват тези данни в своите годишни доклади. Въпреки това, предвид големите различия в бързината на съдебното производство в различните региони, такива случайни данни не могат да бъдат използвани за обобщен извод.

Последните проучвания хвърлят светлина върху причините за дългите съдебни производства. Най-често споменаваните причини са отлагане на съдебните заседания и дълги интервали между редовните заседания (44% от анкетираните), както и фактът, че изслушванията могат да бъдат отлагани повече от веднъж (37%). 31% от анкетираните съобщават за рутинни забавяния във воденето на съдебни дела, а 28% се оплакват от дълги интервали между подаването на иска и първото съдебно заседание (Alpha Research, 2014). Закъсненията не изглеждат прекомерни във всички случаи, но са особено проблематични при съдебни дела, свързани с търговско представителство, банкови и валутни сделки и имуществени спорове, както и при междинни и изпълнителни производства.

Несъответствие между разпределението на делата и разпределението на човешките ресурси

При неравномерно разпределение на делата ресурсите на съдебната система се използват неефективно. В съдебни системи, които са изложени на прекомерна политизация или злоупотреба с влияние от страна на изпълнителната власт, неравномерното разпределение на натовареността създава възможност длъжностните лица да облагодетелстват определени съдии за сметка на други. Фаворизирането на определени съдии може да им позволи да получават по-малък брой дела или предпочитани случаи, докато други са обременени с прекомерна натовареност, което води до пропускане на срокове и до решения с по-ниско качество.

Средният брой на висящите дела в България е сравнително нисък, а коефициентът на разрешаване на делата¹⁰⁹ за страната се е повишил. През 2012 г. България е имала едно от най-ниските нива на висящи първоинстанционни дела (без наказателните) на глава от населението в ЕС (Европейска

комисия, 2014с). Налице е също така постепенно намаляване на броя на постъпващите дела в Гражданското отделение на Върховния касационен съд и във Върховния административен съд. Коефициентът на разрешаване се е подобрил повсеместно, превишавайки 100% за първи път през 2013 г.¹¹⁰ Единствено окръжните съдилища, включително Софийски градски съд, са отбелязали намаляване на броя на приключилите с решение или присъда дела. Двете върховни съдилища в страната също са отбелязали повишаване на коефициентите на разрешаване, които през последните години са надхвърлили 100%.

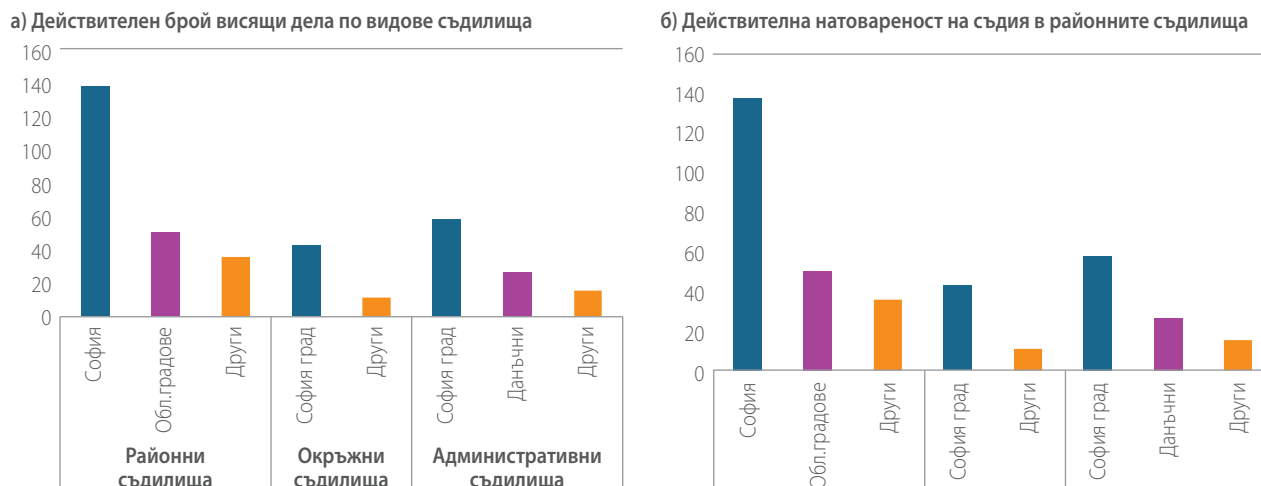
Въпреки това натоварването в съдебната система е разпределено твърде неравномерно между съдилищата и сред съдиите. Съдилищата в София имат много по-голям брой висящи дела на един съдия в сравнение с други съдилища. При съдиите в София също е налице тенденция към много по-голям обем работа, отколкото при техните колеги в други части на страната. Като цяло съдиите в Софийски районен съд обработват три пъти повече случаи от съдиите в други общински съдилища и четири пъти повече от съдиите в други районни съдилища (Фигура 7.4a).¹¹¹ Неравенството в натовареността между София и други

¹⁰⁹ Коефициентът на разрешаване е съотношението между постъпващите и приключените дела. Коефициент от 100% означава, че броят на приключените дела е равен на броя на постъпващите дела. Коефициент под 100% означава, че броят на висящите дела се увеличава постепенно, като броят на делата, които влизат в системата, надвишава броя на приключените дела, докато коефициент над 100% означава, че общият брой дела в системата намалява.

¹¹⁰ Данните включват всички съдилища в страната с изключение на военните и върховните.

¹¹¹ Тези цифри се отнасят до действителната натовареност, т. е. до средния брой на делата, разделен на броя на съдиите, които са били действително работещи в съда през периода. Това несъответствие е до известна степен резултат от бързото нарастване на месечната натовареност на един съдия в районните съдилища в София, която се е повишила от 91 дела през 2009 г. до 138 дела през 2013 г., докато натовареността в други районни съдилища се е запазила почти постоянна.

ФИГУРА 7.4: МЕСЕЧНА НАТОВАРЕНОСТ ПО ВИДОВЕ СЪДИЛИЩА, 2013 Г.

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на Министерство на правосъдието.

юрисдикции важи както за районните, така и за административните съдилища (Фигура 7.4б). Действителната месечна натовареност на Софийски градски съд, който е първоинстанционният съд за голяма част от споровете при бизнеса, е почти четири пъти по-голяма от средната месечна натовареност за останалите окръжни съдилища. По аналогичен начин съдиите от Софийски градски административен съд имат натовареност, която е над два пъти по-висока от средната натовареност за четирите административни съдилища в Пловдив, Варна, Бургас и Велико Търново и почти четири пъти по-висока от средната натовареност за останалите административни съдилища в страната. Неравномерното разпределение на натоварването между административните съдилища се дължи отчасти на правилата за тяхната подсъдност. Административната подсъдност се определя по седалище на административния орган. Следователно дела, свързани с национални органи, обикновено се гледат в София.

Съдиите от най-претоварените съдилища са уязвими на непоследователно прилагани дисциплинарни наказания. Вътрешните дисциплинарни процедури на съдебната власт са критикувани за това, че са твърде произволни и непредсказуеми.

Следователно съдии, които са изправени пред изключително тежко натоварване, могат да бъдат изложени на неправомерно въздействие (Европейска комисия, 2014а; Европейска комисия, 2014б; Български институт за правни инициативи, 2013).¹¹²

Командирането на съдии е въведено с цел преодоляване на неравномерното разпределение на съдиите в съдилищата и подобряване на предоставянето на услуги в местата с най-голяма концентрация на стопанска дейност и население, но командирането се оказва неефективно решение. В Софийски градски съд например са били командирани 30 съдии от други съдилища (СГС, 2013). Въпреки че командирането може да увеличи гъвкавостта в управлението на човешките ресурси, така че да отговаря по-добре на натовареността, българските съдии, командирани за запълване на позиции в даден претоварен съд, често идват от подобни претоварени

¹¹² Висшият съдебен съвет работи върху разработването на претеглена формула за натовареност, която отчита сложността на делата, което е важно за планиране на бюджета и за оценка на натовареността на съдиите. Очаква се, че изследванията за тази цел ще бъдат завършени в края на 2014 г. и след това формулата следва да се изпълнява. Все още не съществува яснота по отношение на изпълнението на пътната карта.

съдилища. Във вида, в който се упражнява в момента, командироването на съдии не представлява ефективно решение на неравномерното натоварване в съдебната система. Освен това системата за командироване е сама по себе си проблематична, тъй като заобикаля обичайните правила за кариерно израстване и дава прекалено големи правомощия на административните ръководители на съответните съдилища. Тези служители са отговорни за командироването на съдии и за срока на техните задачи, което им дава възможност да упражняват влияние в степен, довела до възприятие за нередности. Според регистъра на командированите съдии, публикуван на интернет страницата на ВСС, в момента 151 съдии са командировани в съдилища, в които не са били назначени първоначално.

Фрагментация на системите за управление на делата

Фрагментацията на системите за управление на делата подкопава ефективността на съдебната система. Българските съдилища използват няколко различни системи за управление на делата, които невинаги са съвместими една с друга. ВСС е изготвил сравнителни анализи на различните съществуващи системи и е разработил модули за оперативна съвместимост и други временни решения, въпреки че всички те са имали обратен ефект, довел до отлагане на намирането на постоянно решение за въвеждане на единна система. Проектът на Секторна стратегия за въвеждане на електронно управление и електронно правосъдие 2014–2020 г. предвижда създаването на унифицирана информационна система за съдилищата, но все още не са взети ключови решения за нейното изпълнение. В същото време фрагментацията на системите за управление на делата затруднява генерирането на последователни и свързани статистически данни за работата на съдебната система. Без подобна информация полити-

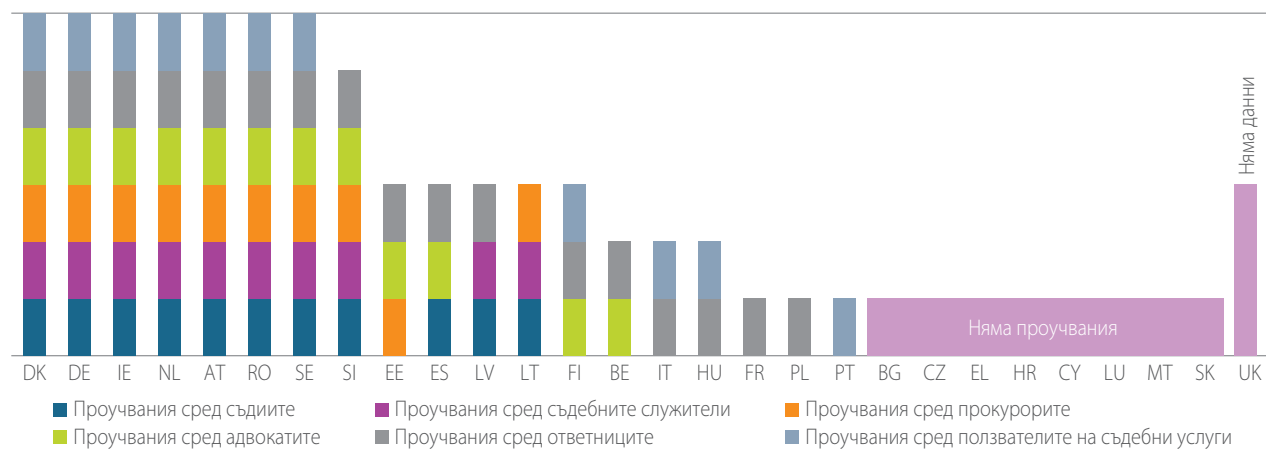
ците не могат ефективно да насочват реформите и да измерват точно тяхното въздействие.

Българската съдебна система използва твърде ограничено възможностите на информационните и комуникационните технологии (ИКТ), които могат значително да подобрят управлението на делата. В едно проведено наскоро проучване на Европейската комисия за ефективността на правосъдието (2014) само 4 държави членки на ЕС са показали по-ниски резултати от България в използването на ИКТ от съдилищата. ИКТ могат да подобрят ефективността и качеството на съдебните услуги и да разширят достъпа до правосъдие. Ползите от произволното разпределение на делата чрез ИКТ и предимствата на системите за електронно правосъдие са разгледани по-подробно в следващите раздели.

7.2 Качество на правосъдните услуги

Изпълнението на съдебната власт по отношение на качеството на услугите е по-трудно да се измери от неговата ефективност, особено предвид факта, че България не провежда систематично проучвания на удовлетвореността. Налице е силно субективен елемент в оценката на справедливостта на съдебните решения. Ниското качество на съдебната система е резултат от многобройни, често сложни причини. Проучванията на удовлетвореността са най-често използваният метод за оценка на качеството на съдебните услуги. За разлика от повечето страни от ЕС съдебната власт в България не провежда проучвания на удовлетвореността сред страните в съдопроизводството или сред юристи. Проучванията на неправителствени организации, работещи в сферата на правосъдието, обикновено се фокусират върху определени аспекти от работата на съдебната власт, които представляват интерес за тях. Те използват различни методологии и тех-

ФИГУРА 7.5: ПРОУЧВАНИЯ В ПРАВОСЪДНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ 2012 Г.

Източник: Индекс на правосъдието на ЕС, 2014 г., стр. 17. Фигура 15.

ните резултати като цяло не са съпоставими във времето.

Непредвидимост на правната система

Непоследователното и непредвидимо прилагане на законите в съдебния процес е сериозен проблем за българския частен сектор. Всички представители на бизнеса, интервюирани за целите на тази глава, бяха критични към надеждността на правосъдната система. Корпоративни адвокати описаха сериозна липса на последователност и предвидимост не само между съдилищата, но и в рамките на отделния съд, в резултат на което почти идентични дела приключват с най-различни решения. Не е ясно обаче дали това се дължи на липса на общо разбиране на приложимите правила, или на злоупотреба с влияние и системна проява на пристрастност.

Системата на юридическо образование в България не подготвя органите на правосъдието да се произнасят еднакво по сложни бизнес спорове. Интервюираните съобщават, че разбирането на съдиите за бизнес средата е твърде ограничено и че разчитането на слабо квалифицирани

съдебни експерти задълбочава проблема. В допълнение към това юридическото образование се счита за прекалено теоретично, а правните умения за писане — за недостатъчно развивани в юридическите факултети (Български институт за правни инициативи, 2009), където бъдещите съдии се насърчават по-скоро да повтарят дословно правните разпоредби, отколкото да дават мотивирана обосновка на своите решения. Националният институт на правосъдието е подобрил компетентността на новоназначените съдии чрез въведеното задължително първоначално обучение, но ще е нужно и обучение на съдиите, които са в средата на своята кариера, за да могат да се произнасят по-адекватно по бизнес спорове.

Върховните съдилища са започнали издаването на тълкувателни насочващи решения, имащи за цел преодоляване на последователността в съдебната практика, но напредъкът към днешна дата е ограничен. Върховният касационен съд напоследък е увеличил усилията за предоставяне на ясни насоки на по-ниско инстанционните съдилища, но неговата търговска колегия не е последвала примера.¹¹³ Съдът

¹¹³ Виж на интернет страницата на Върховния касационен съд http://www.vks.bg/vks_p10_02.htm.

все още не е издал нито едно тълкувателно решение в такава сложна област като фалита, а търговските съдилища са задръстени с тежки дела по обявяване в несъстоятелност. Върховният административен съд е издал по-малко на брой тълкувателни решения от Върховния касационен съд,¹¹⁴ а в някои случаи дори е отказал да издаде такива решения, когато са били поискани. Това утежнява допълнително проблемите пред съдебната система, тъй като би могло да се разглежда като практическо потвърждение на наличието на непоследователност в съдебните решения.

Полезността на съдебното докладване по електронен път е ограничена. Повечето съдилища изпълняват Закона за съдебната власт, който изисква от тях да публикуват всички решения на публичните си интернет страници. Софийският районен съд изостава в това отношение, което вероятно се дължи на огромния брой дела. В същото време обаче начинът, по който е проектирана функцията за търсене, прави почти невъзможно проследяването на решения въз основа на конкретни законови разпоредби или теми и за да намери дадено съдебно решение, потребителят трябва предварително да знае номера на делото. В резултат на това настоящата система за докладване по електронен път не улеснява анализа на съдебните несъответствия.

Корупция в съдебната система и злоупотреба с влияние

Потребителите на съдебни услуги често разглеждат противоречивите съдебни практики като знак за злоупотреба с влияние или корупция. Различни анализи на корупцията неизменно нареждат съдебната власт в България сред най-проблемните институции в страната. Така например в изследването на Transparency International „Световен барометър на корупцията“ за 2013 г. съдебната система се представя по-зле от всяка друга институция в Бълга-

рия, като 86% от анкетирания я описват като корумпирана или изключително корумпирана. 13% от анкетирания са заявили, че са платили подкуп на съдебен служител през последните 12 месеца. Отчетената честота на съдебните подкупи е на второ място след подкупите на полицията (Transparency International, 2013). Корупцията и злоупотребата с влияние са посочени като най-големите проблеми наред с необоснованите забавяния и в Индекса на правовия ред за 2014 г. на организацията „Световен проект за справедливост“. И накрая, едва 9% от българите¹¹⁵ вярват, че е налице достатъчно успешно съдебно преследване, възпиращо проявите на корупция в България, което е категорично най-ниският процент в сравнение с коя да е европейска държава.

Потенциалната възможност за манипулиране на процеса на разпределение на делата, така че определени случаи да се насочват към конкретни съдии, е основна слабост на правосъдната система. Законът за съдебната власт предвижда произволно разпределяне на делата чрез електронна система. Това има за цел да предотврати намирането на способи от заинтересованите страни техният случай да бъде насочен към конкретен съдия, както и да предотврати възможността съдиите сами да оказват влияние при разпределянето на дела, уязвими на корупция (например спорове за несъстоятелност, отнасящи се до значителни активи). В същото време обаче Административно-процесуалният кодекс дава възможност за слабо прилагане на това изискване. В подробен доклад на български изследователски институт (Български институт за правни инициативи, 2013b) се установява, че софтуерът за разпределение на делата, използван от повечето съдилища, е твърде лесен за манипулиране, без да е възможно това да се установи. Докладът генерира огромно медий-

¹¹⁴ Виж на Интернет страницата на Върховния административен съд <http://www.sac.government.bg/pages/bg/interpretations>.

¹¹⁵ Специално проучване на Евробарометър 397, 2014 г.

ФИГУРА 7.6: ЕФЕКТИВНОСТ НА ПРАВОСЪДНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ

Източник: Изчисления на СБ въз основа на данни на Световния проект за справедливост (2014).

Бележки: АРС означава алтернативно разрешаване на спорове и се отнася за различни категории извънсъдебни споразумения.

но внимание, което подтиква ВСС да отговори на някои от повдигнатите в него въпроси. Проблемите с произволното разпределение на делата не се ограничават само до уязвимостта на софтуера. Административните практики на съдилищата позволяват натовареността на съдиите да бъде променяна по начин, който да влияе върху делата. Така например публикувани неотдавна съобщения в медиите предизвикват съмнения относно случайния подбор на съдии и тяхната независимост във връзка със случая с огромен обществен отзвук, отнасящ се до производството по несъстоятелност на четвъртата по големина банка в България. Освен това вътрешните правила на Върховния административен съд предвиждат подбор на случаен принцип само на един от съдиите в 5-членните съдийски състави, което на практика анулира принципа на случайността по отношение на подбора на по-голямата част от съдиите във всеки състав.

Възприятието за корупция и злоупотреба с влияние в съдебната система е често срещано сред представителите на частния сектор. Анкетираните описват процедурата за назначаване на съдии (особено

на административни ръководители), както и процедурата на вътрешния дисциплинарен процес и системата за разпределение на делата като особено подозрителни (Европейска комисия, 2014b). Освен това възприятието за корупция се подсилва от процедурите по назначаване на най-висшите съдебни органи, които се възприемат като непрозрачни и несъстезателни (Европейска комисия, 2014b). Корпоративните адвокати са особено скептични по отношение на потенциала за справедливи съдебни решения по дела, свързани с големи парични суми или политически интереси от висок ранг. Това мнение се споделя и от изследователи, включително от Центъра за изследване на демокрацията (2013). Безпристрастността е повод за загриженост и по отношение на по-малките съдилища, където местната динамика на властта и съществуващите клиентелитски отношения могат да бъдат важен фактор за изхода на делата. При дела за корпоративна несъстоятелност кредиторите се оплакват, че преди подаването на молба за обявяване в несъстоятелност кредитополучателите често местят централата на компанията на адрес с по-благоприятна за тях подсъдност, надявайки се да използват местните си връзки, за да повлияят на процеса. Възприятието за несправедливост ерозира доверието на частния сектор и гражданското общество в самото върховенство на закона, изостря икономическата несигурност, нарушава финансовите стимули и подкопва деловите взаимоотношения.¹¹⁶

Способността на медиите да подкрепят публичната отчетност и да насърчават реформата в съдебната система изглежда отслабва. Според Световния икономически

¹¹⁶ Инспекторатът към Висшия съдебен съвет се възприема като неефективен в борбата с нередностите в системата. Няколко анкетирани корпоративни адвокати, подали сигнали за нередности в Инспектората, съобщават, че отговорите, които са получили, когато е имало такива, са съдържали формален отказ повдигнатите въпроси да бъдат обсъждани. В някои случаи поведението на Инспектората е било обезкуражаващо за подаване на нови жалби.

форум (2014), от 80-о място през 2012 г. България е паднала на 87-о място през 2013 г. в международната класация за свобода на пресата, а през 2014 г. е достигнала 100-то място. Въпреки че страните в съдопроизводството отдавна се опитват да влияят върху отделни съдебни решения, съществуват твърдения, че стават все по-разпространени по-крайни примери за „обсебване“ на държавата от мощни бизнес групировки чрез нарастваща концентрация на финансови и медийни ресурси (Център за изследване на демокрацията, 2013). За да бъдат подложени такива случаи на прокурорско преследване, правоприлагащите органи се нуждаят от ясен политически мандат (пак там, 2012).

7.3 Достъп до правосъдни услуги

Като цяло финансовата поносимост и достъпът до институциите на гражданското правораздаване не са сред най-неотложните предизвикателства пред потребителите на съдебни услуги, макар че високите такси за някои категории дела могат и да представляват пречка за част от гражданите. Съдебните такси в България са сравнително ниски (Световна банка, 2008). В някои случаи те могат да бъдат толкова ниски, че да насърчават воденето на несериозни съдебни спорове. Това обаче изглежда се отнася само за малките по размер искове. При търговските спорове по-големите предприятия са склонни да считат съдилищата за лесно достъпни, докато съдебните разходи могат да възпрат малките и средни предприятия от завеждане на дела.¹¹⁷ Някои бизнес асоциации¹¹⁸ и адвокати¹¹⁹ критикуват съдебната такса от 4% за граждански и търговски дела, твърдейки, че тя представлява значим възпиращ фактор за по-малките предприятия.¹²⁰ На практика някои малки фирми се опитват да намалят тази такса, като първоначално завеждат иск само за част от общата сума, а по-късно увеличават иска до пълния размер в рамките на последващ съдебен процес, когато вече са по-уверени в изхода на делото.

Потенциалът на системите за електронно правосъдие за улесняване на достъпа до правосъдни услуги остава недостатъчно използван в България. За разлика от други държави членки на ЕС съдебната система в страната продължава да функционира предимно на хартиен носител, като повечето съдебни документи не могат да бъдат подавани и архивирани по електронен път.¹²¹ Секторната стратегия за въвеждане на електронно управление и електронно правосъдие 2014–2020 г. изисква въвеждане на нови компютризирани системи, включително разработка на Единен портал за електронно правосъдие.¹²²

7.4 Заключение: Укрепване на правосъдната система в България

За реформиране на правосъдието в България трябва да се въведе система за прецизно измерване и управление на изпълнението на съдебните институции. Това

¹¹⁷ Виж Индекса на търговските и административни съдебни спорове за 2010 г., агенция Alpha Research по поръчка на Българския институт за правни инициативи, с. 5–6, на http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/2010_Index_of_Commercial_and_Administrative_Litigation_EN.pdf.

¹¹⁸ <http://www.bia-bg.com/news/13089>.

¹¹⁹ <http://www.braykov.com/bg/post/comment/91>.

¹²⁰ В България съдебните такси не се използват като механизъм за адекватно управление на работното натоварване в системата. Анкетите сочат, че например таксите в административното съдопроизводство, производството по несъстоятелност и наказателните жалби от частен характер (12 лв.) могат да са твърде ниски, докато някои от таксите за граждански/търговски спорове могат да са твърде високи.

¹²¹ Някои съдилища (като съдилищата в Благоевградския съдебен район) са включени в пилотна система за дистанционен достъп до делата. Законът за електронния документ и електронния подпис не обхваща използването на тези инструменти в съдебното производство.

¹²² През април 2014 г. Министерството на правосъдието обяви, че вече е изготвило промените в Закона за съдебната система, което ще позволи въвеждане на електронното правосъдие.

ще изисква определяне на ключови показатели за ефективност и разработване на инструменти за рутинно събиране на данни. Неравномерното представяне на институциите в рамките на съдебната система подчертава необходимостта от категоризиране на данните на ниво съдилища. Източниците на данни следва да включват потребителски проучвания, предназначени да оценяват качеството на съдебните услуги и да измерят честотата и възприятието за корупция. Изборът на показатели следва да отразява приоритетите на българските власти по Механизма за сътрудничество и проверка, а данни за представянето на съдилищата следва да се предоставят на разположение на обществеността. Провеждането на по-прецизно и подробно наблюдение би осигурило на ВСС и Министерството на правосъдието база за по-добро координиране на съответните политики. В средносрочен план следва да бъдат укрепени ИКТ системите в сектора чрез въвеждане на единна система за управление на делата и стандартни подходи за докладване.

Поemanето на силен и траен ангажимент за борба с вътрешната корупция ще бъде от съществено значение за съдебната система, за да се върне доверието на бизнеса и гражданите в нейната принципност и безпристрастност. Това ще изисква значителна политическа воля на най-високите нива на ръководство на съдебната система. Изпълнителната и законодателната власт трябва да бъдат част от този процес, но инициативата трябва да дойде от самата съдебна система. Независимостта на съдебната власт несъмнено трябва да бъде съхранена, като в същото време е необходимо съчетаване на ясни правила за професионална етика сред съдиите и съдебните служители с дисциплинарна система, която да гарантира наличието на воля и възможност за санкциониране на установените нарушения на правилата за поведение на всички нива. Съдебната система трябва да въведе прости механизми за насърчване подаването на жалби за корупционни прак-

тики и техния отговор, за откриване на уязвимите места и разграничаване на отделните категории корупция (т. е. дребната, административната корупция и корупцията сред съдиите). За да отговорят на конкретните проблеми, техническите реформи, могат да включват въвеждане на по-добра система за случайно разпределение на делата в рамките на бъдещата единна система за управление на делата (Европейска комисия, 2014b). Съдебната власт следва да играе водеща роля в осведомяването на обществеността за постигнатия напредък по тези въпроси и трябва да бъде напълно открита и прозрачна по отношение на оставащите слабости в сектора на правосъдието.

Предвид факта, че съдебната система в България разполага с достатъчно ресурси и предвид настоящата икономическа ситуация наемането на нови съдии и асистенти или увеличаването на общия бюджет на съдебната система само по себе си не трябва да се разглежда като способ за подобряване на производителността. Вместо това трябва да се акцентира върху подобряването на ресурсния микс чрез по-значими инвестиции в областта на иновациите, което да отговори на необходимостта намиращата се в преход система да подобри начина си на работа, както сочат ключовите показатели за изпълнение. Правителството следва да извърши анализ на управлението на ресурсите в съдебната система и оценка на тяхното въздействие върху предоставянето на услуги.

Разпределението на човешките и финансовите ресурси в съдебната система трябва по-добре да отговаря на разпределението на делата. Това може да бъде постигнато чрез два взаимно допълващи се подхода. В краткосрочен план българските власти могат да обмислят възможността за преразпределяне на съдиите и останалия персонал между съдилищата, но трябва да се има предвид, че недостатъците на сегашната система за командироване са значителни. В дългосрочен план следва да се помисли за промяна в начина, по който

делата се възлагат на отделните съдилища, за да се постигне по-добър баланс между натовареност и човешки ресурси. Една ре-организация на съдебната карта може значително да намали текущия дисбаланс. Първите стъпки в тази област вече са направени от ВСС, но тези усилия трябва да продължат (Европейска комисия, 2014b).

Необходимо е целенасочено обучение, за да се увеличи капацитетът на съдиите за произнасяне по търговски дела и дела за несъстоятелност. Това обучение следва да се фокусира върху установените пропуски в знанията. Освен това то трябва да бъде допълнено от обучение по икономическия контекст на проблемите, на които фирмите търсят решение по съдебен ред.

Наличието на непоследователност и непредсказуемост в съдебната практика и съдебните решения изисква спешно внимание. Ръководството на съдебната система трябва да определи областите, в които непоследователното прилагане на закона е приело драстични форми и размери както по отношение на броя на делата, така и на тяхното икономическо въздействие. Критична първа стъпка в тази посока би била съвместната работа с деловата общност и адвокатските асоциации. Официални механизми за насърчаване на последователността — като тълкувателни и насочващи решения— следва да бъдат засилени и разширени сред високоинстан-

ционните съдилища. Те трябва да бъдат допълнени от създаването на по-неформални механизми като форуми на съдиите за обсъждане на различни тълкувания на закона, които биха могли да повлияят на значителен брой дела и да формират неформален професионален консенсус по тези въпроси. Докато автономията при разрешаването на всеки отделен случай е въпрос на независимост на съдебната власт, предоставянето на насоки и провеждането на дискусии могат да помогнат за изграждане на общо разбиране за съответните проблеми и насърчаване на последователността на взетите съдебни решения. Наред с тези вътрешни механизми улесненото търсене на съдебни решения в базата данни би спомогнало за осъществяване на съдебен надзор и уеднаквяване на съдебната практика.

Накрая структурата на съдебните такси трябва да бъде преразгледана, за да отговори на проблема с небалансирания достъп до правосъдие между големите и малки предприятия. Регулирането на предвидените такси не само ще премахне важна пречка пред малките и средни фирми в достъпа им до правосъдие, но също така би могло да подпомогне управлението на притока на дела в съдебната система чрез ограничаване на несериозните съдебни спорове. Това ще освободи допълнителен съдебен капацитет и ще подобри качеството на съдебните услуги.

НАРАСТВАНЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА И СПОДЕЛЕН ПРОСПЕРИТЕТ

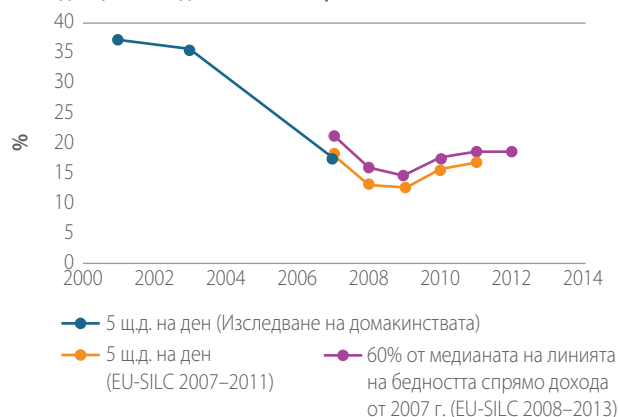
Нарастването на производителността е важен двигател на дългосрочния растеж. Въпреки това връзката между растежа на производителността и намаляването на бедността — от една страна, и споделения просперитет — от друга, съвсем не е толкова очевидна. Намаляването на бедността и повишаването на споделения просперитет, измерено като повишаване на доходите на най-бедните 40% от населението, са оперативни цели на Световната банка. Откакто през 50-те години на миналия век — време на ниско неравенство, Саймън Кузнец издигна тезата, че неравенството в разпределението на доходите, което е тясно свързано със споделения просперитет, нараства успоредно с растежа на икономиките, непрестанно се водят разгорещени спорове за връзката между икономическия растеж и неравенството в разпределението на доходите. След като обаче данни за икономическите променливи и бедността станаха достъпни за повече страни и за по-дълги периоди, започнаха да се появяват доказателства за това, че по принцип икономическият растеж е добър за бедните (Dollar и Kraay, 2005) и че няма ясна зависимост между растежа и неравенството в разпределението на доходите (Ravallion, 2001; Dollar, Kleineberg и Kraay, 2014). Това съвсем не означава, че отделни страни не са преминавали през периоди, в които растежът и неравенството в разпре-

делението на доходите не са вървели ръка за ръка. Това също така не означава, че неравенството от всякакво естество се отразява зле на растежа. Напротив, неравенствата от различно естество могат да осигуряват стимули за инвестиране в образованието и иновациите. Те могат да насърчат предприемачеството и по този начин да подкрепят производителността и икономическия растеж. Наред с това обаче неравенствата могат да лишават хората от възможности и да възпрепятстват намаляването на бедността и добрите икономически резултати особено ако се дължат на липса на възможности за отделни групи от населението поради дискриминация, липса на достъп до финансиране, корупция и стремеж към бързи печалби.

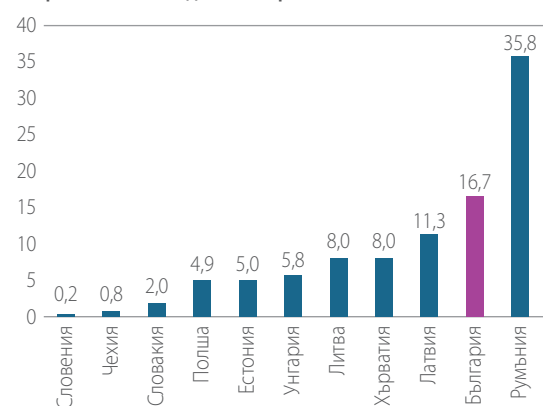
Постигнатият от България сериозен напредък в намаляването на бедността до 2008 г. през последните години е в застой. Бедността, измерена като процент от населението, което живее с по-малко от 5 щ. д. на ден по паритет на покупателната способност, е отбелязала спад от 37% през 2001 г. до 13% през 2008 г. в резултат на високото нарастване на трудовата заетост в отраслите на строителството, търговията, туризма и недвижимите имоти. От 2009 г. насам бедността нараства в резултат на икономическата криза, достигайки близо 17% през 2011 г. В търсене на по-добри възможности близо 100000 българи, предимно млади

ФИГУРА 8.1: ИНДЕКС НА БЕДНОСТТА НА ГЛАВА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО

а) Тенденция на бедността в България

б) Сравнение на бедността в региона

Източник: Базата данни ЕСАРОВ, използваща данни от Проучването на домакинските бюджети, изследването „Статистика на доходите и условията на живот“ (EU-SILC) и Евростат.

Бележка: Използвани са резултатите от изследването „Статистика на доходите и условията на живот“ (EU-SILC) за периода 2008–2012 г., които отразяват доходите на домакинствата за периода 2007–2020 г.

Източник: EU-SILC (2011 г. като референтна година за доходите).

хора, са напуснали страната от 2007 г. насам. Споделеният просперитет измерва доходите или потреблението на най-бедните 40% от населението като дял от общите доходи. Може да се предприеме декомпозиция на споделения просперитет на мярка за среден ръст на доходите и на неравенството.

Напредъкът на България по отношение на споделения просперитет е ограничен. Доходите на глава от населението за най-бедните 40% са нараствали с едва 1,4% годишно в периода между 2007 г. и 2011 г. В сравнение обаче с останалата част от населението най-бедните 40% в България са в сравнително по-добра позиция, тъй като доходите на глава от населението за по-богатите 60% от населението са нараствали съвсем незначително (с 0,2% годишно). Най-бедните 40% от населението в България като цяло имат ниско ниво на образование. В действителност почти половината от възрастните в трудоспособна възраст сред най-бедните 40% нямат завършено средно образование, вследствие на което възможностите им да си намерят работа са ограничени. 15-годишните сред най-бедните 40% се справят значително по-зле по Програмата за

международно оценяване на учениците (PISA) отколкото по-богатите 60%. Намирането на работа е било изключително трудно от 2009 г. насам, особено за нискоквалифицираните работници. От своя страна работещите сред най-бедните 40% често са били частично заети и обикновено са с професии, отличаващи се с ниско заплащане.

България се отличава с голяма бедност и неравенство според стандартите на ЕС. Понастоящем България е с второто най-високо равнище на бедност и социално изключване в ЕС.¹²³ Бедността в България е тясно свързана със състоянието на пазара на труда. Всъщност делът на работещите бедни в България от общия брой бедни възлиза на 7,2%, което е под средното за региона ниво от 7,4% за спрез 2004 г. Българите от селските

¹²³ Горепосочените равнища на бедност се основават на международния праг на бедността от 5 щ. д. на ден. Сходен модел на нарастваща бедност за периода 2009–2011 г. се очертава обаче и въз основа на други прагове на бедността, които са постоянни във времето в реално изражение като например „фиксирания“ праг на бедността на ЕС, който използва националния праг на бедността на отделните държави членки за 2008 г. и го актуализира единствено с оглед на инфлацията.

райони и от етническите малцинства е много по-вероятно да бъдат бедни. Неравенството в разпределението на доходите в България е сред най-високите в ЕС. Коефициентът на Джини за доходи след социалните трансфери за България е 0.34, като в ЕС по-високи са само коефициентите на Гърция, Латвия, Португалия и Испания. В България неравенството нараства по-рязко в сравнение с която и да е друга страна от региона.

Като обединява анализа от предходните глави, настоящата глава оценява растежа на производителността, конвергенцията и споделения просперитет според различни сценарии. За анализа на ефекта на отделните алтернативни политики върху макроикономическите променливи, бедността и споделения просперитет е използван изчислим модел на общо равновесие с модул на бедността. Проведените симулации са за периода 2013–2050 г. Резултатите показват, че премахването на пречките пред

предлагането на намаляващото население ще бъде от ключово значение за България за увеличаване износа и насърчаване растежа и че съчетанието на различни реформи може да създаде мощно взаимодействие за ускоряване на сближаването на средните доходи на глава от населението в България с тези в ЕС. Във всички сценарии благосъстоянието на най-бедните 40% от населението, измерено в настоящия анализ като реалното потребление на глава от населението, се увеличава съществено, но делът на потребление на най-бедните 40% от населението от общото потребление спада.

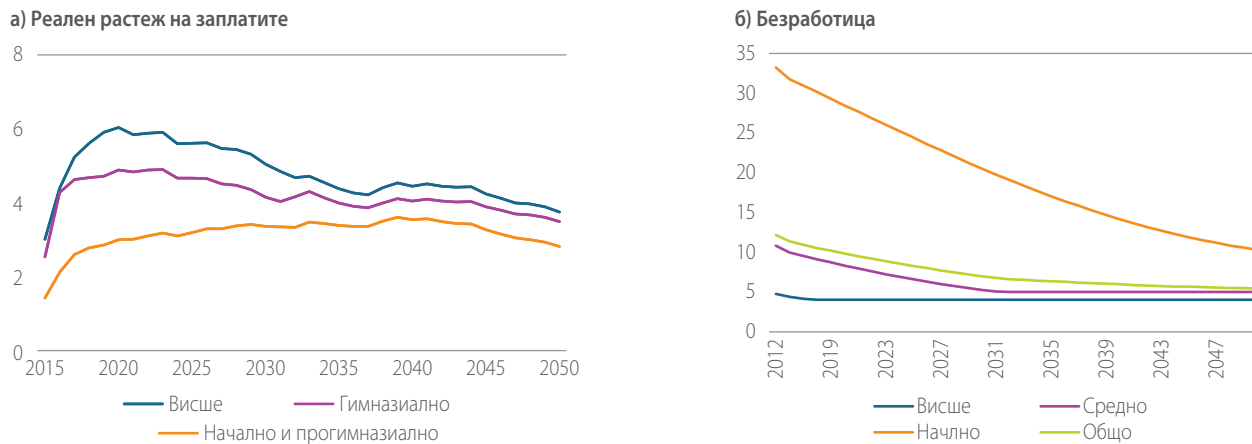
8.1 Базов и алтернативни сценарии

Според базовите прогнози ръстът на БВП се очаква да намалее (Таблица 8.1). Растежът на БВП се очаква да се изкачи до 2,7% до 2020

ТАБЛИЦА 8.1: БАЗОВИ ПРОГНОЗИ

	2013	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
(като процент от БВП)									
Частно потребление	65,6	65,3	64,0	63,2	62,6	62,1	61,6	61,3	61,1
Държавно потребление	15,1	15,1	15,1	15,1	15,3	15,6	16,0	16,6	17,0
Частни инвестиции	18,6	18,8	19,5	19,3	19,2	19,1	19,1	19,1	19,1
Държавни инвестиции	4,1	4,5	3,5	3,3	3,2	3,0	2,9	2,8	2,8
Износ	63,8	63,4	64,1	64,0	63,0	61,5	59,5	57,6	55,9
Внос	67,2	67,1	66,2	65,0	63,3	61,3	59,3	57,4	56,0
Брутни национални спестявания	18,1	18,5	17,3	16,9	16,7	16,5	16,3	16,2	16,2
Брутни вътрешни спестявания	19,4	19,6	20,9	21,7	22,1	22,3	22,3	22,2	21,9
Външен държавен дълг	13,4	17,3	25,4	32,6	39,2	45,2	50,6	55,4	60,0
Частен външен дълг	34,0	39,9	51,6	62,1	72,0	81,6	90,6	98,9	106,7
Вътрешен държавен дълг	20,6	22,6	26,2	29,5	32,8	36,4	40,0	43,5	46,8
(реален годишен процент на растежа)									
БВП по пазарни цени	0,8	2,0	2,7	2,4	2,2	1,9	1,8	1,7	1,7
БВП по факторна стойност	0,9	2,0	2,7	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	2,0
БНД на глава от населението	1,2	2,4	3,1	3,1	3,0	2,7	2,6	2,6	2,5
Равнище на безработицата (%)	12,2	11,8	9,9	8,3	7,0	6,4	6,0	5,7	5,4
Процент на лицата под прага на бедността (%)		18,7	12,7	8,3	5,4	3,8	2,8	2,0	1,5

ФИГУРА 8.2: РЕАЛЕН РАСТЕЖ НА ЗАПЛАТИТЕ И БЕЗРАБОТИЦАТА СПОРЕД ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ЦЕНЗ

Източник: Симулации с инструмента MAMS (Макет за симулации на ЦХР).

г., след което постепенно да намалява до 1,7% успоредно със спада в ръста на производителността. Поради непрекъснато намаляващото население работната сила става все по-недостатъчна през прогнозния период. Допускането при базовия сценарий е, че технологиите водят до слабо увеличение на работната сила, което улеснява замяната на труд с технологии. В средносрочен план технологичните промени, недостигът на работна ръка и първоначално силният растеж на БВП водят до голямо нарастване на заплатите. Ръстът на заплатите се забавя във времето, но надвишава ръста на БВП в рамките на прогнозния период. В резултат на това делът на труда в добавената стойност се увеличава във времето. Безработицата се доближава до най-ниското ниво при образованите работници, но и безработицата при най-слабо квалифицираните работници спада значително във времето (Фигура 8.2). Подробно описание на допусканията, залегнали в основата на базовия сценарий, могат да се видят в Приложение 8.1.

Общото реално потребление на глава от населението за домакинство бързо нараства през целия период и бедността спада. Домакинствата в градските райони със средно и висше образование са сред най-облагодетелстваните, докато домакинствата

в селските и градските райони с най-нисък образователен ценз отчитат най-малко нарастване на потреблението на глава от населението. Равнището на бедността спада от 18,7% през 2013 г. до 0,5% към края на прогнозния период. Благосъстоянието на глава от населението за най-бедните 40% от домакинствата, измерено според потреблението, се увеличава двойно през прогнозния хоризонт. Делът на благосъстоянието на най-бедните 40% от домакинствата от общото благосъстояние леко спада. Но тази промяна в разпределението е сравнително малка, особено предвид продължителността на изследвания период.

Представяме шест отделни алтернативни сценария. Всички сценарии очертават отделна политика или други промени, които биха могли да насърчат икономическия растеж в България. Те могат да се сравнят с базовия сценарий. По-конкретно отделните симулации разглеждат следното:

- i. **Повишаване на световните пазарни цени на износа (pwe-rise).** Този сценарий допуска, че световните пазарни цени на българския износ ще се увеличат постепенно с 50% спрямо базовата линия. Нарастването на световните пазарни цени стимулира търсенето на българския

износ. До каква степен нарастването на износа поради промени в цените зависи от възможността за повишено предлагане на стоки за износ? Предвид намаляващата работна сила (и съответно доста нееластичното предлагане на труд в края на анализирания период) нарастване на износа не би могло да се постигне лесно в отсъствието на технологични промени, водещи до нарастване на труда.

ii. **Повишаване с 0,5 процентни пункта на общата факторна производителност (TFP-high).** Според този сценарий темпът на нарастване на производителността постепенно се повишава, докато не надхвърли с 0,5 процентни пункта (към 2023 г.) темпа на растеж на производителността при базовата линия.

iii. **Обратна миграция (mig-pos).** При този сценарий допусканията за нетната миграция, залегнали в базовия сценарий (въз основа на прогнозата за населението на ЕС от 2013 г.), са променени. Прогнозата за населението на ЕС предвижда отрицателен нетен миграционен поток за България до 2032 г. След това миграцията става положителна и се увеличава постепенно. Обаче с намаляването на труда, нарастването на производителността и заплатите България би могла да привлече българи, живеещи в чужбина (виж и Глава 1 за дискусия). Според този сценарий нетната емиграция спада до 25% от базовите стойности до 2032 г., след което положителният нетен поток нараства със 75%. Процентите изглеждат високи, но при този сценарий населението се увеличава само със 140000 жители до 2050 г., от които 110000 в трудоспособна възраст. С други думи, към 2050 г. работната сила ще нарасне с 3,4% в сравнение с базовата линия, но въпреки това ще спадне съществено спрямо първоначалното ниво от 2012 г. с 1,2 милиона души. Недостатъкът на този сценарий е, че нетният паричен поток от преводи ще спадне спрямо базовата

стойност, тъй като общността на българите в чужбина ще се свие, а чужденците, живеещи в България, ще изпращат все повече парични преводи в родните си страни. Към 2050 г. паричните преводи се предвижда да спаднат с близо една пета спрямо базовата стойност. Разбира се, ефектът на преводите ще бъде смекчен и България ще спечели повече от повишената нетна миграция, ако по-голям дял от мигрантите са „истински“ имигранти, а не завръщащи се от чужбина българи.

iv. **Повишаване на икономическата активност (labpart).** Както се посочва в базовия сценарий, икономическата активност в България е изключително ниска за някои групи от населението, включително за жените, възрастните и младите хора. През 2012 г. икономическата активност при жените на възраст от 15 до 24 г. възлиза на 25,3% според данни на Евростат. Този процент може да бъде сравнен с общата икономическа активност в България от 30,4% при 33,1% в региона за сравнение и 45,6% сред жените в ЕС-15. Икономическата активност на възрастните жени в България между 54 и 64 г. е почти с 10 процентни пункта по-ниска от средната за държавите от ЕС-15. Общите политики на труда, пенсионната реформа и политиките, насочени към по-възрастните, младите хора и ромите биха могли да помогнат да се увеличи икономическата активност (Световна банка, 2013). При този сценарий икономическата активност нараства постепенно в периода 2015–2024 г. с пет процентни пункта. Нарастването на активността настъпва в по-висока степен сред най-слабо образованите, тъй като повечето от неактивните лица в трудоспособна възраст са с такова ниво на образование. Като цяло работната сила нараства с 228000 души до 2050 г. поради по-голямата активност при този сценарий. Това нарастване отговаря най-общо на повишаването на икономическата ак-

тивност до нивата, които понастоящем съществуват в няколко държави членки на ЕС. През 2050 г. икономическата активност ще се е увеличила до 72,9%; последното отчетено равнище на активност (през 2013 г.) за 28-те държави членки на ЕС е 72,0%. Равнището на активност за България е 68,4% през 2013 г.

- v. **По-голям растеж на ПЧИ (fdi-grw).** Както се посочва в глави 3, 4 и 5, нарастването на ПЧИ може да бъде важен източник на растеж на производителността в България. При този алтернативен сценарий ПЧИ на базовата линия в България нарастват с нови 5% през 2015 г. и с още 50% до 2024 г. Но това нарастване не води до безпрецедентни стойности, тъй като ПЧИ възлизат на не повече от около 4,8% от БВП, което е доста по-ниско от нивата, които България е достигала в недалечното минало.
- vi. **Комбинации от горепосочените сценарии.** Допускането при първия комбиниран сценарий е, че по-високият растеж на производителността ще направи България по-привлекателна за завръщащите се мигранти и ПЧИ. При този сценарий са комбинирани сценарии ii), iii) и v). Вторият комбиниран сценарий добавя към първата комбинация нарастване на експортното търсене в резултат на високите цени на световните експортни пазари. Последният комбиниран сценарий е съчетание от всичките 5 сценария. Комбинацията от тези сценарии се мотивира от факта, че в реалния свят много от ефектите, изучавани поотделно в горепосочените сценарии, се преплитат. Така например ПЧИ представляват не само добре дошъл допълнителен източник на инвестиционни средства, но което е по-важно, чуждестранните инвеститори често пренасят нови знания, възпелтени в бизнес практики и движими капиталови активи на компанията, навлизаща на местния пазар, което на свой ред може да насърчи растежа на производителността на икономиката (виж също

така Глава 2). Развитието на ПЧИ също така е косвен показател за бизнес климата в страната (Giucci и Radeke, 2012). По-високите ПЧИ могат да доведат до повишена производителност чрез по-голяма вътрешна конкуренция или навлизане на иновации на вътрешния пазар. Освен това ръстът на инвестициите в страната открива възможности за нови работни места и по-високи заплати, като по този начин намалява стимулите за емиграция. Това показва, че даден сценарий може не само да изследва изолирано растежа на ПЧИ, но и да съчетае отделни елементи като по-голямо нарастване на производителността, по-висок ръст на ПЧИ и по-ниска миграция.

По-високите цени на световните експортни пазари и ръстът на производителността при износа не водят непременно до драстично покачване на експортните обеми в отсъствието на реформи в предлагането. При липсата на технологични промени, износет на България се ограничава по-скоро от факторите на предлагането, т. е. намаляващата работна сила, отколкото от търсенето.¹²⁴ Това показва, че без реформи в предлагането или конкретна реакция в случай на трайно нарастване на цените на световните пазари, допълнителното търсене е малко вероятно да се отрази съществено върху обема на износа. С повишаване на експортните цени се повишават и цените на вътрешния пазар. Частното потребление нараства, а бедността намалява (Таблица 8.2). Освен това частният сектор инвестира значително повече, но по-голяма част от допълнителната продукция остава на вътрешния пазар. В допълнение към това, голям дял от нарасналите постъпления от износ отива за по-високия внос за частно потребление.

Общото нарастване на производителността води на свой ред до много по-голямо

¹²⁴ Растящите цени на световните пазари могат да се тълкуват и като подобрение на условията за българската на търговия.

ТАБЛИЦА 8.2: РЕАЛНИ МАКРОПОКАЗАТЕЛИ ОТ СИМУЛАЦИЯТА
(% ГОДИШЕН РАСТЕЖ ОТ ПЪРВАТА ДО ПОСЛЕДНАТА ОТЧЕТНА ГОДИНА)

	2012	base	i	iv	ii	iii	v	ii-iii-iv	ii-iii-iv-v	All
			pwe-rise	labpart	tfp-high	mig-pos	fdi-grw	Comb 1	Comb 2	Comb 3
Потребление и инвестиции	82 324	1,98	2,86	2,24	2,46	2,04	2,09	2,62	3,51	3,77
Частно потребление	52 466	2,10	3,12	2,39	2,66	2,17	2,16	2,78	3,80	4,09
Държавно потребление	12 055	0,41	0,51	0,52	0,56	0,44	0,41	0,60	0,71	0,84
Частни инвестиции	14 447	2,59	3,34	2,83	2,96	2,63	2,92	3,29	3,99	4,20
Държавни инвестиции	2 798	1,80	2,63	2,03	2,23	1,85	1,90	2,37	3,20	3,43
Изменение на запасите	558	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80	-5,80
Износ	51 710	2,18	2,29	2,45	2,77	2,27	2,30	2,98	3,04	3,31
Внос	53 990	2,06	3,08	2,33	2,59	2,13	2,19	2,77	3,76	4,02
БВП по пазарни цени	80 044	2,06	2,33	2,32	2,59	2,13	2,17	2,76	3,01	3,28
БВП по базисни цени	68 876	2,30	2,61	2,55	2,85	2,37	2,42	3,04	3,32	3,58
Индекс на ОФП		1,75	1,72	1,80	2,18	1,77	1,75	2,21	2,16	2,22
БНД	78 861	2,12	2,53	2,38	2,68	2,19	2,22	2,85	3,22	3,48
Брутен национален располагаем доход (БНРД)	78 965	2,14	2,46	2,39	2,67	2,20	2,24	2,82	3,12	3,37
БВП на глава от населението	11	2,76	3,17	3,02	3,32	2,76	2,86	3,42	3,80	4,06
БНРД на глава от населението	11	2,78	3,10	3,03	3,31	2,77	2,87	3,39	3,69	3,95
Реален ефективен валутен курс		-0,69	-2,12	-0,64	-0,70	-0,66	-0,76	-0,74	-2,15	-2,11
Коефициент на безработица	12	5,44	5,01	5,45	5,20	5,46	5,36	5,15	4,82	4,82
Коефициент на бедност	21	1,55	0,34	0,85	0,51	1,55	1,36	0,51	0,17	

Забележка:

1. Колоната с данните за първата година показва данните в местна валута.

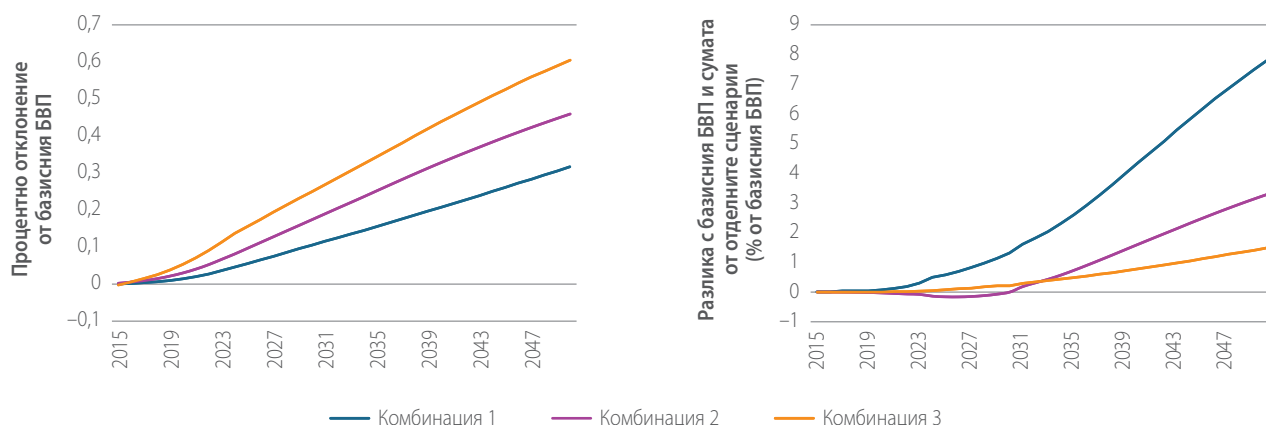
2. За коефициентите за безработица и бедност базисната година и колоните със симулациите показват стойностите през базисната година и специфичните за симулациите коефициенти през последната година.

нарастване на износа и до растеж на БВП, което е в подкрепа на заключението, че ключът към нарастването на износа е в предлагането като елемент от икономиката. Частното потребление не нараства колкото при сценария с експортните цени и нивото на бедността слабо се понижава. Въпреки това и двата индикатора показват значително подобрене в сравнение с базовите стойности. По същия начин по-високите ПЧИ водят до общо подобрене на макроикономическите индикатори. В частност нарастването на износа е по-ярко изразено, което потвърждава значението на предлагането и неговото нарастване за българската икономика.

По-високата обратна миграция към България насърчава растежа, но нейното икономическо въздействие е сравнително слабо. Съществуват две причини за сравнително слабото икономическо въздействие. Първо, предвид размера на българската общност в чужбина, е по-вероятно броят на завърналите се емигранти да бъде ограничен. Втората причина е, че размерът на нетните парични преводи, получавани в България, ще спадне в случай на по-голяма обратна миграция, което ще потисне вътрешното потребление и растежа.

Нарастващата икономическа активност има съществено въздействие върху

ФИГУРА 8.3: КОМБИНИРАНИ СЦЕНАРИИ: ОТКЛОНЕНИЕ НА БВП ОТ БАЗОВАТА ЛИНИЯ И ДОПЪЛНИТЕЛНИ ФАКТОРИ

Източник: Симулации с модела MAMS.

растежа и бедността. Както и при горния сценарий за миграцията, размерът на работната сила нараства. Но нарастването на размера на работната сила е много по-голямо отколкото при сценария за миграцията, като допълнителната работна сила навлиза в икономиката с по-бързи темпове и не се наблюдава спад в паричните преводи. В резултат на това реалното нарастване на БВП на глава от населението е с до 0.5 процентни пункта по-голямо отколкото през средносрочния период и равнището на бедността е съществено по-ниско в края на прогнозния хоризонт.

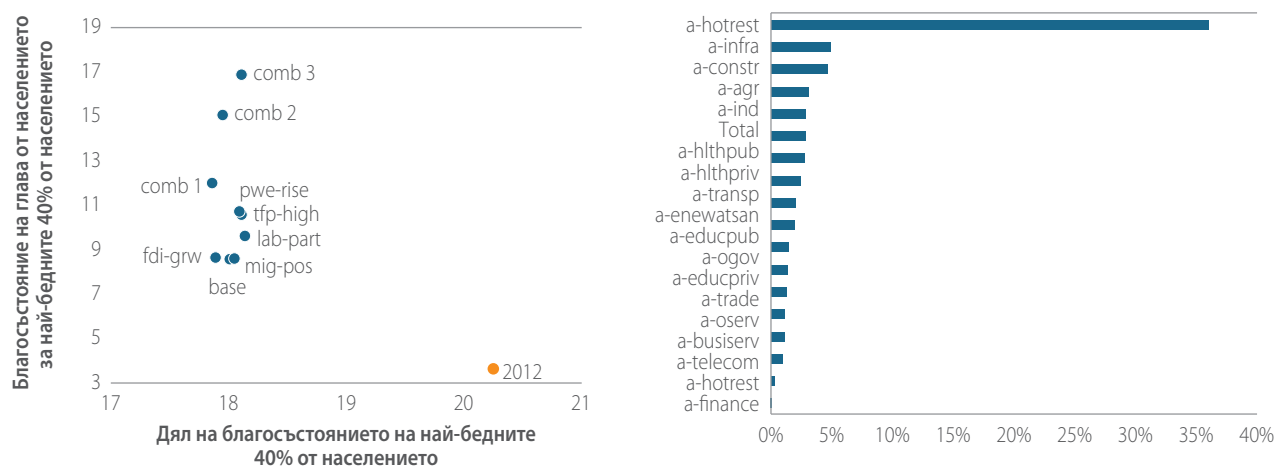
Съчетаването на реформи може да осигури полезно взаимодействие и да ускори растежа. Реформите, основани на подобно взаимодействие, е вероятно да бъдат изключително резултатни.¹²⁵ Еднократните реформи най-вероятно няма да бъдат достатъчни. Ще бъде необходимо да се поеме ангажимент към непрекъснати реформи във всички необходими области, за да се намали икономическото въздействие на демографските промени в България. При сценария, който обединява всички еднократни реформи, действително е налице най-голямо въздействие по отношение на растежа на БВП. В същото време обаче сценарият, който съчетава растежа на производителността,

нарастването на ПЧИ и нетната миграция, има най-голямо допълнително въздействие.

Благосъстоянието на глава от населението при най-бедните 40% се увеличава рязко при всички сценарии и бедността по същество ще бъде премахната към края на 2050 г. При всички сценарии процентът на намиращите се под прага на бедността ще спадне под 1,6%, докато благосъстоянието на глава от населението за най-бедните 40% ще се увеличи поне двойно. Но делът на благосъстоянието при най-бедните 40% ще отбележи спад (Фигура 8.5). Това произтича частично от направеното допускане за държавните трансфери. Държавните трансфе-

¹²⁵ Тези полезни взаимодействия бяха разгледани и от Световната банка (2013). Така например увеличаването на пенсионната възраст ще подкрепи по-високата икономическа активност сред по-възрастните работници, ще намали публичните трансфери в пенсионния фонд и ще насърчи домакинствата да спестяват. Добре насочените стратегически реформи в сектора на здравеопазването могат да помогнат за подобряване на благосъстоянието на хората, за повишаване ефективността на разходите за обществено здравеопазване и предлагането на труд, особено сред възрастните работници. Добре обмислените инвестиции в основно образование също биха могли да повишат икономическата активност, да улеснят преквалификацията на работниците на по-късен етап от живота им, да насърчат иновациите и да допринесат за подобряване на здравния статус на населението.

ФИГУРА 8.4: ПРОМЯНА В СПОДЕЛЕНИЯ ПРОСПЕРИТЕТ В ПЕРИОДА 2012–2050 Г. И ДЯЛ В ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ НА НИСКОКВАЛИФИЦИРАНИТЕ РАБОТНИЦИ

Източник: Симулации с модела MAMS.

Бележка: *Данни от 2012 г.

ри могат да играят важна роля за намаляване на бедността. При всички сценарии данъчните ставки се задържат на базовите си нива. По отношение на публичните разходи потреблението и вътрешните трансфери нарастват с приблизително същия темп както останалата част от икономиката. Това води до промени в разпределението между домакинствата, при положение че определени категории факторни доходи нарастват с темпове, които се отклоняват от средния темп на растеж на икономиката. Така например, ако доходите от капитал и труд нарастват по-бързо отколкото трансферите, тогава населението, което е по-активно на пазара на труда и благосъстоянието ще се повлияят непропорционално. В разработените сценарии нарастването на ОФП води до най-благоприятно развитие по отношение на споделения просперитет.

Как може да се подобри споделеният просперитет? Един от възможните начини е чрез подкрепа на отраслите, в които делът на най-ниско образованите в добавената стойност е най-висок. Един такъв открояващ се отрасъл в България (Фигура 8.4) е туризмът, в който е най-висока заетостта на неквалифицирана работна сила. Около 30% от работниците с начално или прогимназиално

средно образование са били заети в туристическия отрасъл през 2012 г. Следователно по-нататъшните опити за насърчаване на туризма изглеждат подходящ начин за постигане на споделен просперитет. Други дейности, насърчаващи факторната възвръщаемост при най-ниско образование, са строителството и услугите, свързани с държавната инфраструктура. Повишаването на качеството и равнопоставеността в образованието може да бъде важен фактор за насърчаване на споделения просперитет, тъй като ще позволи на повече хора да усетят ползите от растежа. В много от алтернативните сценарии домакинствата със средно образование са тези, които увеличават най-много доходите си. Това може да се обясни с малкия брой висшисти, заети на пълен работен ден в началото на периода, обхванат в нашето изследване, като основната част от работната сила е със средно образование. По тази причина общият растеж на заетостта е насочен към работната сила със средно образование. Хората без средно образование могат по-слабо да усетят ползите от засиления растеж. Наред с това, премахването на неравенствата, които се дължат на липсата на възможности за определени слоеве от населението поради дискриминация, липса на

ТАБЛИЦА 8.3: ОБЩО РЕАЛНО ПОТРЕБЛЕНИЕ НА ГЛАВА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО ПО ДОМАКИНСТВА — ГОДИШЕН РАСТЕЖ ОТ ПЪРВАТА ДО ПОСЛЕДНАТА ОТЧЕТНА ГОДИНА (В %)

	2012	base	pwe-rise	labpart	tfp-high	mig-pos
Rural hhds	5 802,5	2,3	3,3	2,6	2,9	2,3
Urban hhds	7 784,9	2,9	3,9	3,1	3,4	2,9
hhd-rur-labn	4 844,3	2,2	3,2	2,5	2,8	2,2
hhd-rur-labst	7 180,7	2,4	3,4	2,7	3,0	2,4
hhd-urb-labn	4 701,6	2,5	3,4	2,8	3,0	2,5
hhd-urb-labs	8 096,0	2,5	3,6	2,8	3,1	2,5
hhd-urb-labt	10 248,2	3,6	4,5	3,9	4,1	3,6
Total	7 202,3	2,7	3,8	3,0	3,3	2,7
	2012	base	fdi-grw	comb-refo	comb-refo 2	comb-refo 3
Rural hhds	5 802,5	2,3	2,3	2,9	3,9	4,2
Urban hhds	7 784,9	2,9	2,9	3,5	4,5	4,8
hhd-rur-labn	4 844,3	2,2	2,2	2,8	3,8	4,1
hhd-rur-labst	7 180,7	2,4	2,4	3,0	4,0	4,4
hhd-urb-labn	4 701,6	2,5	2,4	3,1	4,0	4,3
hhd-urb-labs	8 096,0	2,5	2,6	3,2	4,3	4,6
hhd-urb-labt	10 248,2	3,6	3,6	4,1	5,1	5,4
Total	7 202,3	2,7	2,8	3,4	4,4	4,7

Забележка: Стойностите за 2012 г. са в левове на глава от населението.

достъп до финансиране, корупция и преследване на бързи печалби, може да намали възможностите за някои слоеве от населението и да потисне индивидуалните възможности, което да затрудни намаляването на бедността и подобряването на икономическите резултати.

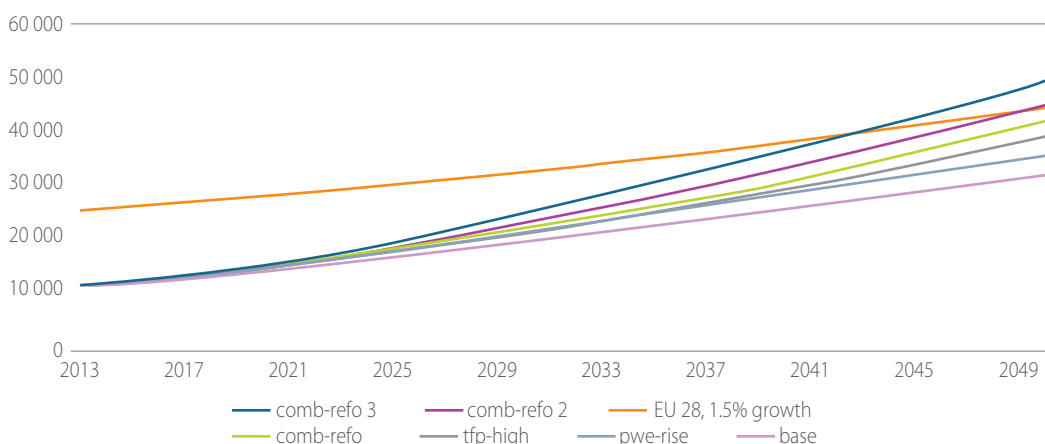
Най-благоприятните сценарии за реформа показват, че България ще догони останалите държави членки на ЕС до 2040 г. Провеждането на група реформи може да изведе България на пътя на конвергенцията (Фигура 8.5). Нашите симулации показват, че България ще се нуждае от годишен растеж на БВП на глава от населението от 3,6%, за да достигне средното (претеглено) ниво на 28-те членки на ЕС през 40-те години на 21-ви век. Най-обещаващият начин за ускоряване на растежа на България е чрез подобряване растежа на производителността и по-високи печалби от износа. По-големите ПЧИ, засилената имиграция и по-високата

икономическа активност също ще дадат положителен принос за конвергенцията.

8.2 Заключение

Растежът в България е значително по-нисък от съществуващия потенциал. Въпреки стабилния растеж на реалния БВП на глава от населението от 6,3% от 2000 г. насам, България продължава да бъде най-бедната страна в ЕС. Постигнатият растеж е по-нисък от очакваното предвид нивото на БВП на глава от населението през 2000 г. и въпреки изключително големите входящи капиталови потоци България отбелязва спад в растежа на производителността на труда малко под средното ниво за страните от региона за сравнение. Потенциалът на българския износ за генериране на приходи е в стагнация от средата на 90-те години на миналия век, като България не успява да настигне износа

ФИГУРА 8.5: РЕАЛЕН БВП НА ГЛАВА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО В ППС В ЕВРО ЗА 28-ТЕ ДЪРЖАВИ ЧЛЕНКИ НА ЕС И ЗА БЪЛГАРИЯ ПРИ ВСЕКИ ЕДИН ОТ СЦЕНАРИИТЕ (ПО ЦЕНИ ОТ 2012 Г.)

Източник: Симулации с модела MAMS.

на средно- и високотехнологични продукти, макар че страната успешно е изнасяла такива продукти в миналото. Развитието на услугите, някои от които представляват входящ ресурс за много други отрасли, продължава да бъде възпрепятствано от липсата на конкуренция, човешки капитал и слабо управление. Данните на фирмено ниво сочат, че фирмите не използват пълноценно производствения си потенциал и че неправилното разпределение на производствените фактори на практика се е увеличило през последните години.

И все пак, компаниите извън традиционната икономическа структура на България се справят успешно. Българският ИКТ отрасъл се е превърнал в един от най-големите в страните от региона за сравнение с дял от близо 6% в БВП на страната през 2013 г. Няколко български МСП в този сектор са успели да привлекат европейско финансиране и да се справят с финансови проблеми, каквито изпитват и други новосъздадени предприятия. Една от тези компании е „Онтотекст“, която само с 55 служители произвежда едни от най-модерните семантични уеб технологии. Друг пример за успех в износната дейност е българската компания „Уолтопия“, която е един от най-големите производители в света на катерачни стени за гимнастически салони.

Подобряването на качеството и равнопоставеността в образованието и укрепването на управлението в цялата система изглежда са от ключово значение за ускоряване на растежа и подобряване на благосъстоянието на всички българи. По-доброто управление, независимо дали става дума за по-безпристрастна съдебна система, регулаторна сигурност и по-слабо възприятие за корупция или за по-голяма политическа стабилност, ще бъде от значение, за да гарантира възникването на подобни успешни примери във всички отрасли на икономиката. Подобряването на образованието ще бъде важно, за да могат българските и чуждестранните фирми да намират работна сила с необходимите умения и да насърчават иновациите. В програмната си декларация новото българско правителство обяви, че ще се стреми да реформира съдебната система, да подобри инвестиционния климат, да насърчи инвестициите и да инвестира в образование и иновации. През януари 2015 г. българският парламент прие актуализирана стратегия за съдебната система. Това предвещава добри изгледи за бъдещето на България. Ако бъдат изцяло изпълнени, тези мерки могат да изведат България на пътя към по-бърза конвергенция.

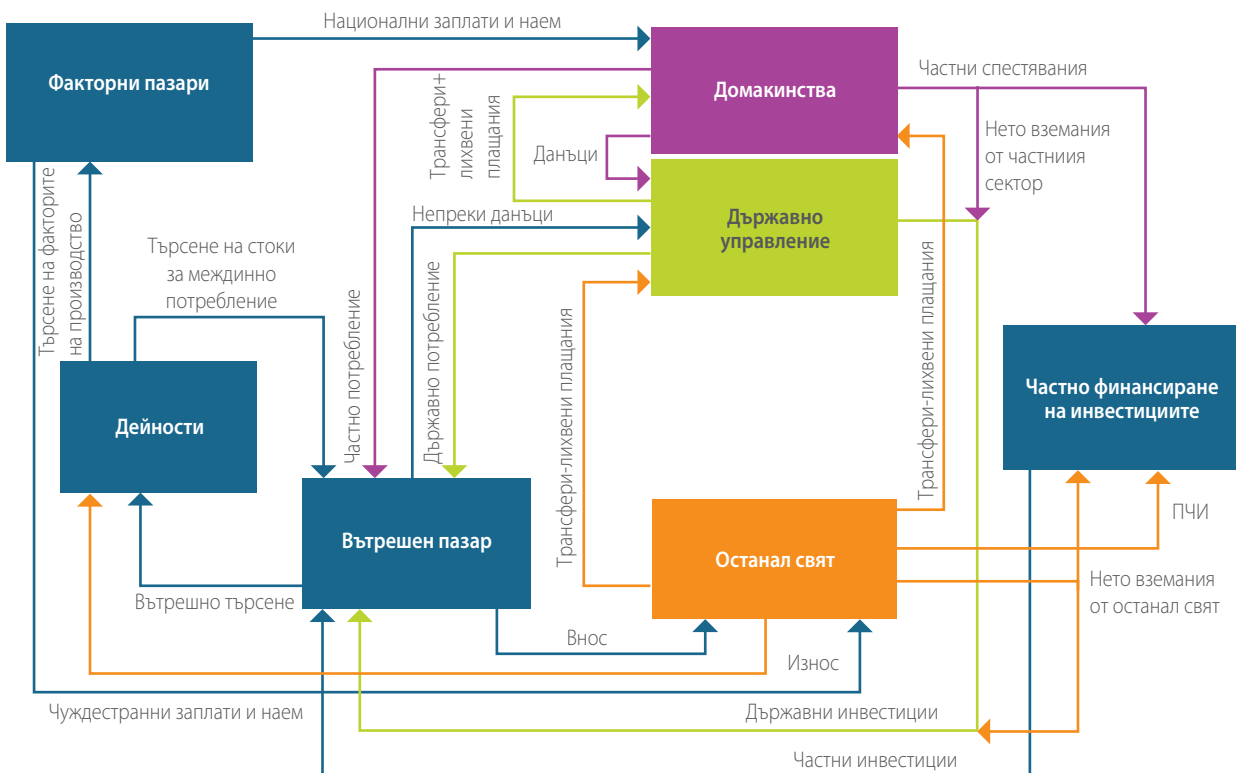
Приложение 8.1: Ключово допускане в базовия сценарий

Използваните симулации се основават на симулациите с модела MAMS (Макет за симулации на ЦХР), динамичен изчислим модел на общото равновесие за анализ на средносрочни и дългосрочни сценарии. Основният елемент от базата данни на модела е Матрицата за социална отчетност (SAM), създадена за този анализ и използваща данни за 2012 г. от националните сметки, проучванията на бюджетите на домакинствата, данни за работната сила, фискални и търговски данни. В този модел дейностите („фирмите“) произвеждат крайни продукти, които се продават на вътрешния пазар или в чужбина и използват постъпленията от продажбите за закупуване на междинни суровини, наемане на работници и други фактори на производството

и за плащане на данъци (Фигура 8.7). Решенията на фирмите са мотивирани от стремеж към максимално увеличаване на печалбата. Моделът MAMS прави разграничение между домакинства, държава и останалата част от света. Домакинствата получават приходи от заплати, трансфери от държавата, парични преводи и лихви (от държавни ценни книжа или от чужбина), които използват за покриване на преки данъци, спестявания и потребление. Държавата получава приходи от данъци и парични преводи от чужбина и ги изразходва за потребление, трансфери на домакинствата и инвестиции. Държавата също така може да взема външни и вътрешни заеми за осигуряване на допълнителни средства за инвестиране.

В нашия модел и база данни българската икономика се състои от 13 частни икономически отрасли, 3 категории работни-

ФИГУРА 8.6: СТРУКТУРА НА МОДЕЛА

Източник: Lofgren и Diaz-Bonilla, 2010

ци и 5 отделни категории домакинства. Матрицата за социална отчетност (и другите части от базата данни на модела MAMS за България) класифицира частния сектор в 13 отрасли, които най-общо отговарят на Статистическата класификация на икономическите дейности в Европейската общност (NACE Rev. 2) по отрасли. Моделът разграничава различни категории работници/домакинства по образователен ценз (незавършено средно образование, завършено средно образование или завършено висше образование) и домакинства в градските и селските райони.¹²⁶ Параметрите на потреблението за петте групи домакинства са изчислени приблизително от проучването на домакинските бюджети в България за 2007 г.¹²⁷

България е моделирана като малка отворена икономика. Това означава, че българската икономика няма въздействие върху световните цени на вноса и износа. При предлагането делът на стоките за износ и делът на стоките за вътрешния пазар зависят от относителните цени на световния и вътрешния пазар; по същия начин при търсенето делът от отраслите, който се удовлетворява чрез внос или от вътрешни източници, също зависи от относителните цени. От останалата част на света в България постъпва чуждестранна валута под формата на трансфери за правителството и домакинствата, ПЧИ, заеми и плащания за износа, които България използва, за да финансира вноса. Салдото по платежния баланс се формира чрез корекции на реалния обменен курс. Частното финансиране на инвестициите се извършва от национални частни спестявания (без заемите за правителството) и ПЧИ.

Растежът е ендеогенен. Икономиката нараства поради натрупване на капитал (определен от инвестициите и амортизацията), труд, други фактори (въз основа на екзогенни данни за растежа) и поради подобрения в общата факторна производителност (ОФП). Освен екзогенния елемент, ОФП зависи от нивата на основния капитал

на държавата и експозицията по линия на външната търговия.

Моделът MAMS включва вграден модул за бедността, при който допускането е, че разпределението на потреблението на глава от населението следва логнормално разпределение, параметризирано на базата на наблюдавания Коефициент на Джини. Тази информация и данните за националното равнище на бедността се използват за изчисляване на Стандартния индикатор за бедността на Фостър–Грийн–Торбек,¹²⁸ както и на индикаторите за споделен просперитет. Моделът допуска, че разпределението във всяко едно от петте типа домакинства ще бъде непроменливо с промените в средното ниво на доходи за съответната категория домакинство. Промяната в общия Коефициент на Джини отразява промените в относителните позиции на благосъстояние на отделните категории домакинства. По този начин може да се изчисли показателят за споделен просперитет, като се използва информация за средното потребление на глава от населението за всеки тип домакинство всяка година и общото разпределение в потреблението сред всички домакинства.

Базовият сценарий има за цел да отрази макропоследичите при отсъствие

¹²⁶ В модела съществуват пет типа домакинства (домакинства в селските райони с начално образование, домакинства в селските райони със средно или по-високо образование, градски домакинства с начално образование, градски домакинства със средно образование и градски домакинства с висше образование). Домакинствата в селските райони, в които главата на домакинството притежава средно или висше образование, са обединени в една група поради малкия брой домакинства с най-висок образователен ценз според данните от проучването на домакинствата в България от 2007 г.

¹²⁷ Проучването на бюджетите на домакинствата в България за 2007 г. е източникът на най-нови налични данни.

¹²⁸ Индикаторът за бедност на Фостър–Грийн–Торбек измерва процента от населението с доходи над определения праг на бедността. За тази цел използвахме прага от 1,25 щ. д. на ден, коригиран с паритета на покупателната способност.

на значими нови изменения в политиката. Прогнозите за населението и населението в трудоспособна възраст са взети от Евростат (Еurostat, 2013). Процентът на икономическа активност се определя въз основа на допускането, че отделните проценти на икономическа активност за конкретните възрастови групи остават непроменени във времето. Тъй като възрастните работници имат по-ниска икономическа активност (Световна банка, 2013) и тъй като техният брой нараства във времето, икономическата активност за цялата икономика спада към края на прогнозния хоризонт. Безработицата, която обхваща в модела както липсата на заетост, така и недостатъчната заетост, се определя ендогенно за всяка категория работещи.¹²⁹ Моделът допуска, че равнището на безработицата не може да спадне под 5% за нискоквалифицираните работници и под 4% за висококвалифицираните ра-

ботници. Допуска се, че общата факторна производителност е около 2,2–2,5% през първите години на изследването и спада до 1,2% годишно в дългосрочен план. Това е малко над средния прогнозен растеж на ОФП за ЕС (Европейска комисия, 2012). Съгласно данните на Световната банка (2013а), преките данъци се очаква да нарастат от 5,1% от БВП до 6,1% от БВП, а непреките данъци от 15,6% на 16,7% от БВП. Държавните финанси са под натиска на търсенето на публични услуги за съответната възрастова категория. Допуска се, че държавата ще поддържа малък дефицит през прогнозния период, който ще се финансира предимно от допълнителни вътрешни заеми.

¹²⁹ Съществуват три типа работници: работници с незавършено средно образование, със завършено средно образование и със завършено висше образование.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Acemoglu, Daron and Joshua Linn. 2004. "Market Size in Innovation: Theory and Evidence from the Pharmaceutical Industry", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 119 (3), August 2004, pp. 1049–1090.
- Acemoglu, Daron and Simon Johnson. 2005. "Unbundling Institutions", *Journal of Political Economy*, Vol. 113, No. 5, pages 949–995.
- Alpha Research. 2010. "2010 Index of Commercial and Administrative Litigation", Sofia, Bulgaria http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/2010_Index_of_Commercial_and_Administrative_Litigation_EN.pdf.
- Amin, M. and A. Mattoo. 2006. "Do Institutions Matter More for Services?" Policy Research Working Paper Series No. 4032, Washington DC: World Bank.
- Anos-Casero, Paloma and Charles Udomsaph. 2009. "What drives Firm Productivity Growth?" World Bank Policy Research Working Paper No. 4841, February 2009, Washington DC: The World Bank.
- Antras, Pol and S.R. Yeaple. 2014. "Multinational Firms and the Structure of International Trade," In *Handbook of International Economics*, Vol. 4, ed. Gita Gopinath, Elhanan Helpman and Kenneth Rogoff, 55–130, North Holland.
- Arias, Omar and Anita Schwartz (eds). 2014. *The Inverted Pyramid: Pension Systems Facing Demographic Challenges in Europe and Central Asia*, Europe and Central Asia Reports, World Bank, Washington D.C.
- Arnold, J., B. Javorcik, M. Lipscomb and A. Mattoo. 2010 "Services Reform and Manufacturing Performance: Evidence from India", CEPR Discussion Papers Series No. 8011, London: CEPR.
- Arnold, J., B. Javorcik, and A. Mattoo. 2011. "Does Services Liberalization Benefit Manufacturing Firms? Evidence from the Czech Republic", *Journal of International Economics*, Vol. 85, No. 1, pages 136–146.
- Backes-Gellner, Uschi, and Stephen Veen. 2008. "The Impact of Aging and Age Diversity on Company Performance," Institute for Strategy and Business Economics, University of Zurich, Switzerland.
- Bae Kee-Hong and Vidhan K. Goyal. 2009. "Creditor rights, enforcement, and bank loans," *Journal of Finance*, Vol. 64 (2), pp. 823–60.
- Bah, el Hadj and Josef Brada, 2009, "Total Factor Productivity Growth and Structural Change and Convergence in the New Members of the European Union," *Comparative Economic Studies*, vol 51, [pp. 421–446.]
- Bahar, D., Hausmann, R., & Hidalgo, C. A. (2012). *International Knowledge Diffusion and the Comparative Advantage of Nations*. CID Working Paper. Harvard University.
- Baldwin, R. (2011) "Trade and Industrialization after Globalization's 2nd Unbundling: How Building and Joining a Supply Chain Are Different and Why It Matters", NBER Work-

- ing Paper Series No 17716, Cambridge MA: NBER.
- Baldwin, R. (2012) “Global Supply Chains: Why They Emerged, Why They Matter, and Where They Are Going”, CEPR Discussion Paper Series No. 9103, London: CEPR.
- Baldwin, R. and D. Taglioni (2006). “Gravity for Dummies and Dummies for Gravity Equations.” NBER Working Paper Series No. 12516, Cambridge MA: NBER.
- Bean, C. R. (1994). “European Unemployment: A Survey”, *Journal of Economic Literature*, vol. 32(2), pp. 573–619.
- Beck, Thorsten, Asli Demirguc-Kunt and Vojislav Maksimovic. 2006. “The influence of financial and legal institutions on firms size”, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 30, pp. 2995–3015.
- Becker, Gary S., Kevin Murphy and Robert F. Tamura. 1990. “Human Capital, Fertility and Economic Growth”, *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, vol. 98 (5), pp. S12–37.
- Benassy-Quere, Agnes, Maylis Coupet and Thierry Mayer. 2007. “Institutional Determinants of Foreign Direct Investment,” *The World Economy*, Vol. 30, Issue 5, pp. 764–783.
- Berkowitz, Daniel, Johannes Moenius and Katharina Pistor. 2006. “Trade, Law and Product Complexity,” *Review of Economics and Statistics*, Vol. 88 (2), pp. 363–373.
- Berulava, G. (2011) “Services Inputs and Export Performance of Manufacturing Firms in Transition Economies”, Working paper No 11/17E, Kyiv: EERC.
- Bhattacharyya, S. and Hatton, T. (2011), “Australian Unemployment in the Long Run, 1903–2007”, *The Economic Record*, vol. 87, No 277, pp. 202–220.
- Blanchard, O. (2004). “The Economic Future of Europe”, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 18(4), pp. 3–26.
- Blanchard, O. and Katz, L. and (1999). “Wage Dynamics: Reconciling Theory and Evidence”, *American Economic Review*, vol. 89(2), p. 69–74.
- Blanchard, O. and Summers, L. (1986). “Hysteresis and the European Unemployment Problem”, NBER Chapters, in: NBER Macroeconomics Annual 1986, vol 1, pp. 15–90 National Bureau of Economic Research, Inc.
- Bloom, David E., David Canning, and Gunther Fink. 2008. “Population Aging and Economic Growth,” Commission on Growth and Development, Working Paper No. 32, World Bank, Washington, DC.
- Bocattini, G. 1990. “The Marshallian Industrial District as a Socio-Economic Notion,” in *Industrial Districts and Inter-Firm Cooperation in Italy*, ed. F. Pyke. Institute for International Labor Studies, Geneva.
- Bogetic, Zeljko, Harun Onder, Emilia Skrok, Anita Schwartz, and Hernan Winkler. 2014. “Fiscal Policy in the Aging Societies,” background paper for the Europe and Central Asia regional study on aging, The World Bank, draft (March).
- Bonacich, Phillip. 1987. “Power and Centrality: A Family of Measures,” *American Journal of Sociology*, Vol. 92, No. 5 (Mar., 1987), pp. 1170–1182
- Borchert, I., B. Gootiiz and A. Mattoo. 2012a. “Policy Barriers to International Trade in Services: New Empirical Evidence”, World Bank Policy Research Working Paper Series No. 6109, Washington DC: The World Bank.
- Borchert, I, B. Gootiiz and A. Mattoo. 2012b. “Guide to the Services Trade Restrictions Database”, World Bank Policy Research Working Paper Series No. 6108, Washington DC: The World Bank.
- Börsch-Supan, Axel, and Matthias Weiss. 2008. “Productivity and the Age Composition of Work Teams: Evidence from the Assembly Line,” MEA Discussion Paper No. 148–07.
- Breitung, J.2000.. “The local power of some unit root tests for panel data”. In *Advances in Econometrics*, Volume 15: Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels, ed. B. H. Baltagi, pp.161–178. Amsterdam: JAI Press.
- Bresson, G., Kramarz, F., and Sevestre, P. (1992) “Heterogenous Labor and the Dynamics of Aggregate Labor Demand”, *Empirical Economics*, vol 17, pp.153–168.

- Buera, F.J., J.P. Kaboski, and Y. Shin (2011): “Finance and Development: A Tale of Two Sectors”, *American Economic Review*, 101, 1964–2002
- Bulgarian Institute for Legal Initiatives. 2009. “Legal Education: Problematic Areas and Perspectives 2009”, February 2009, at http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/BILI_Legal_Education_Problematic_Issues_and_Perspectives_Report.pdf
- Bulgarian Institute for Legal Initiatives. 2013a. “Judicial Reform Review”, February 2013, http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/INDEX_FINAL_ENGLISH.pdf
- Bulgarian Institute for Legal Initiatives. 2013b. http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/BILI_-_Report_and_Annexes_-_RCA_-_April_2013.pdf
- Bulgarian Ministry of Justice. 2014. “Sectoral Strategy for Introducing E-governance and E-justice 2014–2020” <https://mjs.bg/15/>.
- Canton, E., D. Ciriaci and I. Solera (2014) “The Economic Impact of Professional Services Liberalization”, *European Economic Papers* 533, Brussels: European Commission.
- Caselli, Francesco, “Accounting for Cross-Country Income Differences,” in Philippe Aghion and Steven Durlauf, eds., *Handbook of Economic Growth*, Vol. 1A, Amsterdam and New York, North Holland, 2005, chapter 9, pp. 670–742.
- Cattaneo, O. G., Gereffi S., Miroudot S. and D. Taglioni. 2013 “Joining Upgrading and Being Competitive in Global Value Chains: A Strategic Framework.” Policy Research Working Paper Series, vo. 6406, World Bank, Washington, DC
- Center for the Study of Democracy. 2013. “Corruption and Anti-Corruption in Bulgaria (2012-2013)”, <http://www.csd.bg/artShow.php?id=16731>.
- Center for the Study of Democracy, & Saferworld. (2014). *Weapons under scrutiny: Implementing arms export controls and combating small arms proliferation in Bulgaria*. (P. Gounev, E. Tsenkov, B. Mariani, & L. Attree, Eds.) (p. 90). Retrieved from <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=10252>
- Commission on Growth and Development. (2008). *The growth report Strategies for sustained growth and inclusive development*. Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / World Bank on behalf of the Commission on Growth and Development. Retrieved from http://www.growthcommission.org/index.php?option=com_content&task=view&id=96&Itemid=169
- Crespo Cuaresma, Jesus, Elke Loichinger and Gallina Vincelette. 2014. “Aging Workforce in Europe: A Sector-Level Investigation”, mimeo.
- Cutler, David M., James M. Poterba, Louise M. Sheiner, Lawrence H. Summers, and George A. Akerlof. 1990. “An Aging Society: Opportunity or Challenge?” *Brookings Papers on Economic Activity* 1: 1–73.
- Daveri, Francesco and Mika Maliranta, 2006. “Age, Technology and Labour Costs”, Discussion Papers 1010, The Research Institute of the Finnish Economy.
- Deliktas, E. and M. Balcilar, 2005, “A comparative analysis of productivity growth, catch-up, and convergence in transition economies,” *Emerging Markets Finance and Trade*, vol. 41, no. 1, pp. 6–28.
- Dollar, David, Tatjana Kleineber and Aart Kraay. 2013. “Growth Still is Good for the Poor”, World Bank Policy Research Working Paper, No. 6598, Washington, D.C.
- Djankov, Simeon, Oliver Hart, Caralee McLiesh and Andrei Shleifer. 2008. “Debt Enforcement around the World.” *Journal of Political Economy*, Vol. 116(December), pp. 1105–1149.
- Ernst and Young, 2014. “EY’s Attractiveness Survey Europe 2014 Back in the Game.”
- Escribano, Alvaro and J. Luis Guasch. 2012. “Robust Investment Climate Effects on Investment Alternative Productivity Measures”, Universidad Carlos III de Madrid Working Paper 12–01, Economic Series, January 2012, Madrid.

- Esposito, Gianluca, Sergi Lanau and Sebastiaan Pompe. 2014. "Judicial System Reform in Italy – A Key to Growth", *IMF Working Paper*, WP/14/32.
- European Bank for Reconstruction and Development — World Bank Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS). 2014.
http://ec.europa.eu/justice/effective-justice/files/cej_study_scoreboard_2014_en.pdf
- European Commission. 2012. Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information Report.
- European Commission. 2015. "Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Cooperation and Verification Mechanism", Brussels, 28.1.2015, COM(2015) 36 final http://ec.europa.eu/cvm/docs/com_2015_36_en.pdf.
- European Commission. 2014a. "Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Cooperation and Verification Mechanism", Brussels, 22.1.2014, COM(2014) 36: http://ec.europa.eu/cvm/docs/com_2014_36_en.pdf.
- European Commission. 2014b. "Bulgaria Technical Report", Brussels, 22.1.2014, SWD(2014) 36: http://ec.europa.eu/cvm/docs/swd_2014_36_en.pdf.
- European Commission. 2014c. "The 2014 EU Justice Scoreboard," Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions COM(2014) 155 final.
- European Commission, 2014, "AMECO database," Economic and Financial Affairs.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). 2014. "Study on the Functioning of Judicial Systems in EU Member States", March 2014, Strasbourg.
- Eurostat (2013) EUROPOP2013 - Population projections at national level, available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/en/proj_13n_esms.htm
- Eurostat, national accounts, balance of payment, government finances and other data available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
- Farole, T. and D. Winkler (2014). "Policy Implications" In "Making Foreign Direct Investment Work for Sub-Saharan Africa: Local Spillovers and Competitiveness in Global Value Chains." Edited by T. Farole and D. Winkler, 263–279. Washington, DC: World Bank.
- Farole, T., C. Staritz, and D. Winkler. 2014. "Conceptual Framework." In Making Foreign Direct Investment Work for Sub-Saharan Africa: Local Spillovers and Competitiveness in Global Value Chains, ed. T. Farole and D. Winkler, 23–55. Washington, DC: World Bank.
- Fattal Jaef, R.N. (2014): "Entry, Exit, and Misallocation Frictions", working paper, World Bank
- Feenstra, R. C. (2004) *Advanced International Trade: Theory and Evidence*, New Jersey: Princeton University Press.
- Feenstra, R. C. (2010) *Offshoring in the Global Economy: microeconomic structure and macroeconomic implications*, Cambridge MA: MIT Press.
- Findlay, R. 1978. "An 'Austrian' Model of International Trade and Interest Rate Equalization." *Journal of Political Economy* 86: 989-1008.
- Foreman, Stephen, Brian O’Roark, Frank Flanagan, and Patrick Litzinger. 2009. *International Journal of Business Research* 9 (2): 45–54.
- Fort, T., J. Haltiwanger, R. Jarmin and J. Miranda (2013): "How Firms Respond to Business Cycles? The Role of Firm Age and Firm Size", *IMF Economic Review*
- Foster, L., J. Haltiwanger and C. J. Krizan (2000): "Aggregate Productivity Growth: Lessons from Microeconomic Evidence", NBER chapter in *New Developments in Productivity Analysis*, pages 303–372 National Bureau of Economic Research, Inc.
- Fougère, Maxime, Simon Harvey, Jean Mercenier, and Marcel Mérette. 2009. "Popu-

- lation Ageing, Time Allocation and Human Capital: A General Equilibrium Analysis for Canada.” *Economic Modeling* 26: 30–39.
- Francois, J. and J. Woerz (2008) “Producer Services, Manufacturing Linkages, and Trade,” *Journal of Industry, Competition and Trade*, Vol. 8, No. 3, pages 199–229.
- Francois J, M. Manchin and P. Tomberger (2013) “Services Linkages and the Value Added Content of Trade”, World Bank Policy Research Paper Series No. 6432, Washington DC: The World Bank.
- Francois, J. and B. Hoekman. 2010. “Services Trade and Policy”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 48, No. 3, pages 642–692.
- Francois, J., O. Pindyuk and J. Woerz. 2009. “Trends in International Trade and FDI in Services”, IIDE Discussion paper: 200908-02, August.
- Garibaldi, Pietro, Joaquim Oliveira Martins, and Jan van Ours (eds.). 2010. *Ageing, Health and Productivity*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Giacomelli Silvia and Carlo Menon. 2012. “Firm Size and Judicial Efficiency in Italy: Evidence from the Neighbor’s Tribunal”, SERC Discussion Paper 108.
- Gianfreda Guiseppina and Giovanna Vallanti. 2011. “Labour court delays and the composition of employment: is labour encouraged or endangered by institutions?”, LU-ISS Working Paper Series.
- Giucci, Ricardo, Radeke, Jörg (2012) *FDI Attraction to Moldova: Facts, Potential and Recommendations*, German Economic Team Moldova, Policy Paper Series [PP/02/2012], Berlin/Chişinău.
- Goebel C and T. Zwick. 2012. Age and productivity: Sector Difference. *De Economist*. 160, 35–57.
- Goswami, A.G., A. Mattoo and S. Sáez (2012) *Exporting Services: A Developing Country Perspective*. Washington, DC: The World Bank.
- Greenaway, D., Hine, R., and Wright, P. (1999). “An Empirical Assessment of the Impact of Trade on Employment in the United Kingdom”, *European Journal of Political Economy*, vol 15, pp.485–500.
- Grossman, G.M. and E. Rossi-Hansberg (2008) “Task Trade between Similar Countries”, NBER Working Paper Series No. 14554, Cambridge MA: NBER.
- Haltiwanger, J., R. Jarmin and J. Miranda (2013): “Who Creates Jobs: Small vs Large vs Young”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 95, Issue 2
- Hatton, T. (2007), “Can Productivity Growth Explain the NAIRU? Long-Run Evidence from Britain, 1871-1999” *Economica*, New Series, vol. 74, No. 295, pp. 475-491.
- Hausmann, R., & Hidalgo, C. A. (2011). The Network Structure of Economic Output. *Journal of Economic Growth*, 16(4), 309–342. Retrieved from http://www.chidalgo.com/Papers/HausmannHidalgoJOG_2011.pdf
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., ... Yildirim, M. A. (2013). *The Atlas of Economic Complexity*. Center for International Development Harvard University. Retrieved from <http://atlas.media.mit.edu/book/>
- Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 1–25. Retrieved from <http://ideas.repec.org/a/kap/jecgro/v12y-2007i1p1-25.html>
- Hausmann, R., & Klinger, B. (2006). *Structural Transformation and Patterns of Comparative Advantage in the Product Space*. CID Working Paper (Vol. no. 128., p. 38). Cambridge, Mass.: Center for International Development at Harvard University. Retrieved from <http://discovery.lib.harvard.edu/?itemid=|library/m/aleph|010148641>
- Helpman, E. (2011) *Understanding Global Trade*, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Henseke, Golo and Thusnelda Tivig. 2007. Demographic change and industry-specific innovation patterns in German, Thuenen-series of applied economic theory. No. 72, Institute of Economics, University of Rostock.
- Herrendorf, Berthold, Richard Rogerson and Akos Valentiniy. 2013. “Growth and Struc-

- tural Transformation,” Handbook of Economic Growth.
- Hickman, Bert, 1992, International Productivity and Competitiveness. Oxford, UK.
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106(26), 10570–10575. Retrieved from <Go to ISI>://000267564300034
- Hidalgo, C. A., Klinger, B., Barabasi, A. L., & Hausmann, R. (2007). The product space conditions the development of nations. *Science*, 317(5837), 482–487.
- Hinks, Tim and Simon Davies. 2014. Intentions to Return: Evidence from Romanian Migrants, mimeo.
- Hoekman, B. and A. Mattoo (2008) “Services Trade and Growth”, in *Opening Markets for Trade in Services: Countries and Sectors in Bilateral and WTO Negotiations*, (ed.) J.A. Marchetti and M. Roy, pages 21–58, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Holzmann, Robert (ed.). 2009. *Aging Population, Pension Funds, and Financial Markets: Regional Perspectives and Global Challenges for Central, Eastern, and Southern Europe*, Washington DC: World Bank. Age matters: how demographics influence aggregate entrepreneurship.
- Hopenhayn, Hugo. 2014. “Firms, Misallocation, and Aggregate Productivity: A Review”, *Annual Reviews of Economics*, Vol. 6, pp. 735–770.
- Hsieh, C-T. and P. Klenow (2009) “Misallocation and Manufacturing TFP in China and India”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 124, No. 4, pp. 1403–1448.
- Hsieh, C-T. and P. Klenow. 2014. “The Life Cycle of Plants in India and Mexico”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 129, No. 3, pp. 1035–1084.
- Hummels, D., and P.J. Klenow. 2005. “The Variety and Quality of a Nation’s Exports.” *The American Economic Review*, 95(3), 704–723.
- Ilmakunnas P and S. Ilmakunnas. 2010. Work force aging and expanding service sector: a double burden on productivity? The Service Industries Journal, 30, 2093–2110.
- Imbs, J. and R. Wacziarg. 2003. Stages of diversification. *American Economic Review (U.S.)*, 93, No. 1, 63–86. Retrieved from <http://external.worldbankimflib.org/uhtbin/ezproxy.cgi?url=http://www.ingenta.com/journals/browse/aea/aer>
- Inklaar, R., M. Timmer and B. van Ark. 2007. “Mind the Gap! International Comparisons of Productivity in Services and Goods Production” *German Economic Review*, Vol. 8, No. 5, pages 281–307.
- Inklaar, R., M. Timmer and B. van Ark. 2008. “Market Services Productivity across Europe and the US”, *Economic Policy*, Vol. 23, pages 141–194.
- Jappelli, T., M. Pagano and M. Bianco. 2005. “Courts and Banks: Effects of Judicial Enforcement on Credit Markets”, *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 37 (April), pp. 223–44.
- Jones and Kierjowski 2001
- Karanassou, M. and Sala, H. (2014) The role of the wage-productivity gap in economic activity, *International Review of Applied Economics*, 28:4, pp. 436–459.
- Kaufmann, D., A. Kraay and M. Mastruzzi (2009) “Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996–2008”, World Bank Policy Research Paper Series No 4978, Washington DC: The World Bank.
- Kiley, M. (1998), Labor productivity in U.S. manufacturing: Does sectoral comovement reflect technology shocks?, Manuscript, Federal Reserve Board.
- Kim, Dae-Il and Robert H. Topel, 1995, “Labor Markets and Economic Growth: Lessons from Korea’s Industrialization 1970–1990,” in Richard B. Freeman and Lawrence F. Katz eds., *Differences and Changes in Wage Structures*, pp. 227–264, Chicago.
- Kinnunen, Jouko, Hans Lofgren, Victor Sulla and Dino Merotto (2013) *External Shocks, Fiscal Policy and Income Distribution — Alternative Scenarios for Moldova*, Policy Research Working paper 6365, The World

- Bank Development Economics Prospects Group & Europe and Central Asia Region Poverty Reduction and Economic Management Unit. Available at: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/IW3P/IB/2013/02/19/000158349_20130219155600/Rendered/PDF/wps6365.pdf
- Kremer, M. (1993). The O-Ring Theory of Economic Development. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 551–575. Retrieved from <http://www.jstor.org.libproxy-wb.imf.org/stable/2118400>
- Krugman, Paul. 1994. “The Age of Diminished Expectations – U.S. Economic Policy in the 1990s”, The Washington Post Company.
- Laeven, Luc and Giovanni Majnoni. 2005. “Does judicial efficiency lower the cost of credit?” *Journal of Banking & Finance*, Vol. 29 (July), pp. 1791–1812.
- Lallemand, T. and F. Rycx. 2009. “Are young and old workers harmful for firm productivity?” *De Economist*. 157, 273–292.
- Lall, S. (2000a). *Skills, Competitiveness and Policy in Developing Countries*. Queen Elizabeth House Working Paper. University of Oxford.
- Lall, S. 2000b. The technological structure and performance of developing country manufactured exports, 1985–98. *Oxford Development Studies (U.K.)*, 28, No. 3, [337]–69. Retrieved from <http://external.worldbankimflib.org/uhtbin/ezproxy.cgi?url=http://www.ingentaconnect.com/content/1360-0818>
- Lall, S., Weiss, J., & Zhang, J. 2006. The “sophistication” of exports: a new trade measure. *World Development (U.K.)*, 34, No. 2, 222–237. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/journal/0305750X>
- Lederman, D and W. Maloney. 2012. “Does What You Export Matter? In Search of Empirical Guidance for Industrial Policies”, Washington DC: The World Bank.
- Lee, Donghoo and Kenneth Wolpin. 2006. “Accounting for Wage and Employment Changes in the U.S. from 1968–2000: A Dynamic Model of Labor Market Equilibrium”, *Journal of Econometrics*. Vol. 156 (1), pages 68–85.
- Lennon, C. 2009. “Trade in Services and Trade in Goods: Differences and Complementarities”, WIIW Working Paper Series No. 53, Vienna: WIIW.
- Lévesque, Moren, and Maria Minniti. 2011. “The Age Distribution of a Population May Influence Aggregate Entrepreneurship and Economic Growth.” *Strategic Entrepreneurship Journal* 5 (3): 269–84.
- Lofgren, Hans, Rebecca Lee Harris, Sherman Robinson, with assistance from Thomas, Marcelle and El-Said, Moataz. 2002. “A Standard Computable General Equilibrium (CGE) Model in GAMS”, International Food Policy Research Institute, IFPRI, Microcomputers in Policy Research 5.
- Lofgren, Hans and Carolina Diaz-Bonilla. 2010. “MAMS: An Economy-wide Model for Development Strategy Analysis”, Development Economics Prospects Group, World Bank. Draft June 10. Available at: <http://sitere-sources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1184090646382/Lofgren-Diaz-Bonilla-2010-MAMS-Descr+Math-June10.pdf>
- Lofgren, Hans, Martin Cicowiez, and Carolina Diaz-Bonilla. 2013. “MAMS – A Computable General Equilibrium Model for Developing Country Strategy Analysis”, in *Handbook of CGE Modeling*, editors Dale Jorgenson and Peter Dixon. North-Holland, volume 1A. ISBN 978-0-444-53634-1.
- Lopez-Villavicencio, A. and Silva, J.I. 2011. “Employment Protection and the non-Linear Relationship between the Wage-Productivity Gap and Unemployment”, *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. 58, No. 2, pp.200–220.
- Maestas, Nikole, and Julie Zissimopoulos. 2010. *Journal of Economic Perspectives* 24 (1): 139–60.
- Malmberg, Bo, Thomas Lindh, and Max Halvarsson. 2008. “Productivity Consequences of Workforce Aging: Stagnation or Horndal Effect?” *Population and Development Review* 34: 238–56.

- Maloney and Lederman. 2012. "Does what you export matter? In search of empirical guidance for industrial policies," The World Bank, Washington D.C.
- Manning, A. (1993). Wage bargaining and the Phillips Curve: the identification and specification of aggregate wage equations. *Economic Journal*, 103, pp. 98–118.
- Meager, N., Speckesser, St. (2011), Wages, productivity and employment: A review of theory and international data, European Employment Observatory, Thematic expert ad-hoc paper, Institute for Employment Studies, May.
- Messina, Julian, "The Role of Product Market Regulations in the Process of Structural Change," *European Economic Review*, 2006, vol. 50, pp. 1863–1890.
- Meyer, K.E., and E. Sinani (2009). "When and where does foreign direct investment generate positive spillovers? A meta-analysis," *Journal of International Business Studies*, 40(7), 1075–94.
- Milieu Report (2011) National Report Part One Analysis of the Implementation of the Freedom to Provide Services Clause Laid Down in Article 16 of the Services Directive, National Report for Bulgaria.
- Mintchev, V. and V. Boshnakov (2006), Return Migration, Prospects and Experience: Empirical Evidence from Bulgaria, mimeo.
- Miroudot, S., J. Sauvage, and B. Shepherd (2010) "Measuring the Cost of International Trade in Services", MPRA Paper No. 27655: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/27655/>
- Mishra, S., Lundstrom, S., & Anand, R. (2011). *Service Export-Sophistication and Economic Growth. Policy Research Working Paper*. Washington: The World Bank.
- Monteagudo, J., A. Rutkowski and D. Lorenzani (2012) "The Economic Impact of the Services Directive: A First Assessment Following Implementation", *European Economy Economic Papers* No. 456, Brussels: European Commission.
- Mustilli, F. and J. Pelkmans (2012) "Securing EU Growth from Services" in *Regulatory Policy*, CEPS Special Report No. 67, Brussels: CEPS.
- Mustilli, F. and J. Pelkmans (2013) *Access Barriers to Services Markets: Mapping, tracing, understanding and measuring*, CEPS Special Report No 77, Brussels: CEPS.
- National statistical institute Bulgaria, national accounts, employment, wages and other data, available at: <http://www.nsi.bg/en>
- Nordhaus, William. 2005. "The Sources of the Productivity Rebound and the Manufacturing Employment Puzzle", NBER Working Paper No. 11354.
- OECD WTO TiVA (2013), *OECD-WTO Database on Trade in Value-Added*
- Pekkarinen, Tuomas, and Roope Uusitalo. 2012. "Aging and Productivity: Evidence from Piece-Rates." IZA Working Paper No. 6909. Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Porter, M. 1990. "The Competitive Advantage of Nations," *Harvard Business Review*, March-April.
- Restuccia, Diego, Dennis Tao Yang, and Ziadong Zhu, "Agriculture and Aggregate Productivity: A Quantitative Cross-Country Analysis," *Journal of Monetary Economics*, 2005, 55, pp. 234–50.
- Restuccia, D. and R. Rogerson (2009): "Policy Distortions and Aggregate Productivity with Heterogeneous Establishments", *Review of Economic Dynamics*, 11(4): 707–720
- Romer, P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002–1037. Retrieved from <http://www.jstor.org.libproxy-wb.imf.org/stable/info/1833190>
- Sáez, S, D. Taglioni, E. van der Marel and V. Zavaacka (forthcoming) *Valuing Services in Trade: A Toolkit for Competitiveness Diagnostics*, Washington DC: The World Bank.
- Sakali, Christina. 2013. "Determinants of Foreign Direct Investment (FDI) in Bulgaria: An econometric analysis using panel data," *East-West Journal of Economics and Business*, vol. XVI, No. 1, pp. 73–97.
- Schott, P. (2008). The Relative Sophistication of Chinese Exports. *Economic Policy*, 23(53), 5–49.
- Schumpeter, Joseph. 1934. *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press.

- Skirbekk, Vegard. 2008. "Age and Productivity Capacity: Descriptions, Causes and Policy Options." *Ageing Horizons*. 8: 4–12.
- Smeets, R. (2008). "Collecting the pieces of the FDI knowledge spillovers puzzle," *World Bank Research Observer*, 23(2), 107–38.
- Sofia City Court. 2013. "Report on the Activity of Sofia City Court in 2013." http://scc.bg/?page_id=3551
- Sofia Regional Court. 2012. "Report on the Activity of Sofia Regional Court in 2012" <http://www.srs.justice.bg/srs/images/DOKLAD2012final.pdf>
- Solow, Robert. 1970. *Growth Theory: An Exposition*, Oxford University Press.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94. Retrieved from <http://www.jstor.org.libproxy-wb.imf.org/stable/1884513>
- Soto-Viruet, Y. (2014). *The Mineral Industry of Bulgaria* (p. 8). Retrieved from <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-bu.pdf>
- Taglioni, Daria and Deborah Winkler. 2014. "Making Global Value Chains Work for Development," *Economic Premise*, May 2014, Number 143, The World Bank.
- Tarr, D (2012) "Putting Services and Foreign Direct Investment with Endogenous Productivity Effects in Computable General Equilibrium Models" *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 6012*, Washington DC: The World Bank.
- Teignier-Baqué, Marc, "Productivity Growth and Labor Reallocation in the EU11 countries: 2000–08," mimeo.
- The Economist. 2014. "Immigrants from the Future, Special report: Robots," *The Economist*, March 29th–April 4th.
- TNS BBSS. 2007. *Multitopic Household Survey 2007 in Bulgaria, Technical Report, MTHS 07*, available at: <http://go.worldbank.org/QRYVDT6JC0>
- Transparency International. 2013. "Global Corruption Barometer" <http://www.transparency.org/gcb2013/country/?country=bulgaria>.
- UNIDO. 2009. *Industrial Development Report 2009. Breaking In and Moving Up: New Industrial Challenges for the Bottom Billion and the Middle Income Countries*. Geneva.
- United Nations. 2012. *Population Projections*.
- United Nations. 2012. *World Population Prospects: 2012 Revision*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, <http://esa.un.org/unpd/wpp/Demographic-Profiles/index.shtml>
- Van Dalen, Hendrik P., Kène Henkens, and Joop Schippers. 2010. "Productivity of Older Workers: Perceptions of Employers and Employees." *Population and Development Review* 36 (2): 309–30.
- van der Marel, Erik. 2011. "Determinants of Comparative Advantage in Services," GEM Working Paper, Groupe d'Economie Mondiale (GEM), Paris: Sciences-Po Paris.
- van der Marel, E. (2012) "Trade in Services and TFP: The Role of Regulation," *The World Economy*, Vol. 35, Issue 11, pages 1387–1429.
- Wang, J. Y. and M. Blomström (1992). "Foreign Investment and Technology Transfer. A Simple Model," *European Economic Review*, 36(1), 137–55.
- Winkler, D. (2014). "Determining the Nature and Extent of Spillovers: Empirical Assessment." In *Making Foreign Direct Investment Work for Sub-Saharan Africa: Local Spillovers and Competitiveness in Global Value Chains*, ed. T. Farole and D. Winkler, 87–114. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. 2014a. "Doing Business – Understanding Regulations for Small and Medium-Size Enterprises". Washington, DC. <http://www.doingbusiness.org/>
- World Bank. 2014b. "Skills Toward Employment and Productivity", (STEP) Snapshot 2014.
- World Bank. 2014c. "How can Bulgaria improve its education system? An analysis of PISA 2012 and past results", Washington, DC.
- World Bank. 2013a. "Mitigating the Economic Impact of an Aging Population: Options for Bulgaria", Washington, DC. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2013/09/18262916/mitigating-eco>

- conomic-mpact-aging-population-options-bulgaria
- World Bank. 2013b. “Strengthening Higher Education in Bulgaria”, Washington, DC. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2012/09/17828831/strengthening-higher-education-bulgaria-options-improving-models-governance-quality-assurance-financing-higher-education-vol-2-2-final-report>
- World Bank. 2012. “Going for Smart Growth: Making Research and Innovation Work for Bulgaria”, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12896>
- World Bank. 2008a. “Corporate Governance Country Assessment - Bulgaria”, Report on the Observance of Standards and Codes (ROSC, June 2008, Washington, DC..
- World Bank. 2008b. “Bulgaria — Resourcing the Judiciary for Performance and Accountability: A Judicial Public Expenditure and Institutional Review”. Washington, DC.
- World Bank, 2007, “Migration and Remittances — Eastern Europe and the Former Soviet Union,” Washington, DC.
- World Bank. 2013. “Mitigating the Economic Impact of Aging Population — Options for Bulgaria”, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region.
- World Bank. 2007. *From Red to Gray — The “Third Transition” of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank, World Development Indicators database, available at: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- World Justice Project. 2014. “Rule of Law Index,” <http://worldjusticeproject.org/>

Дизайн на корица: Росен Дуков